

Bárth M. János

NÉVFÖLDRAJZI TÉRKÉPLAPOK ERDÉLYBŐL

A helynévadás területi variabilitása
a történeti adatok tükrében

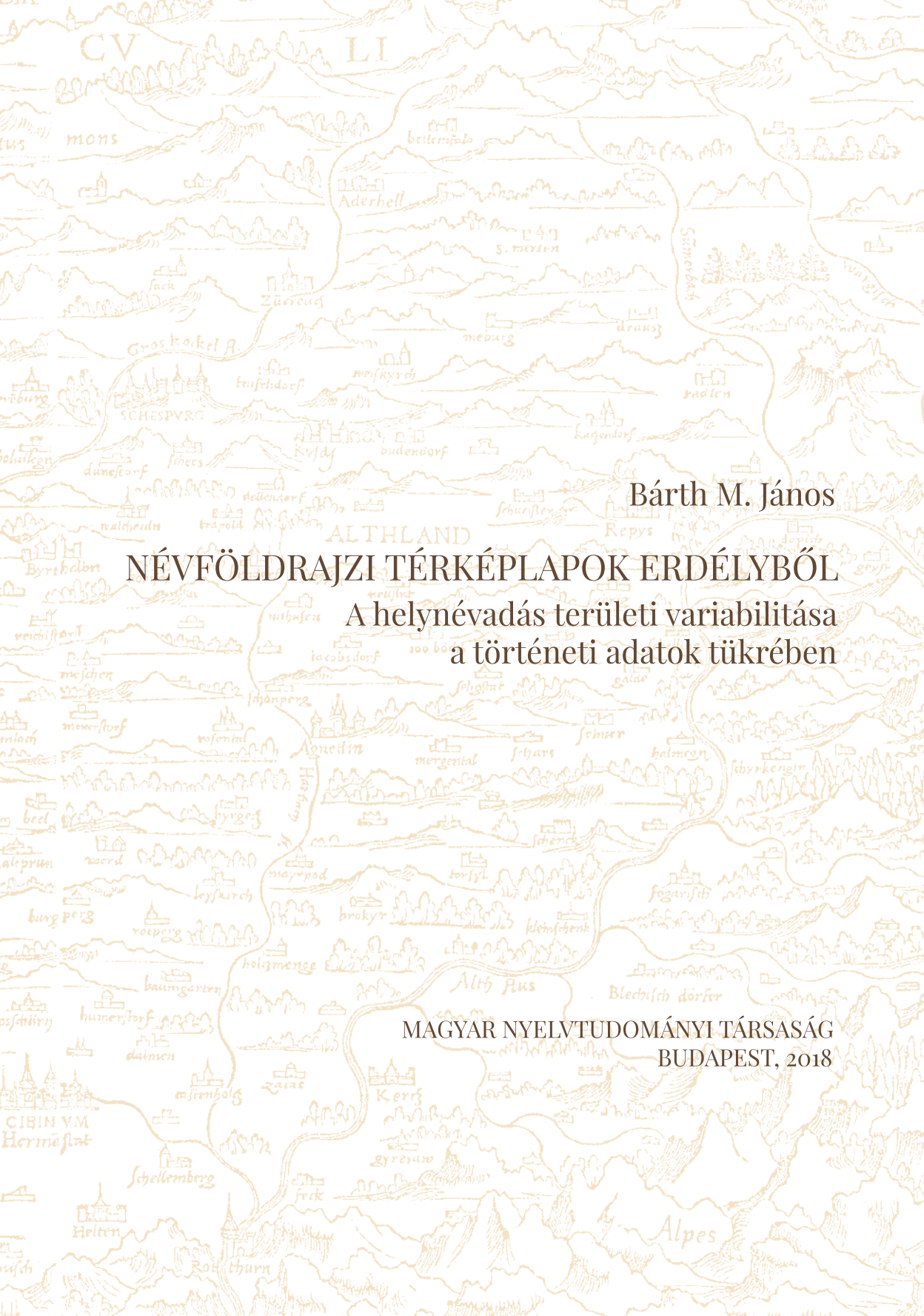
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2018

Bárth M. János

NÉVFÖLDRAJZI TÉRKÉPLAPOK ERDÉLYBŐL

A helynévadás területi variabilitása
a történeti adatok tükrében

Bárth M. János

NÉVFÖLDRAJZI TÉRKÉPLAPOK ERDÉLYBŐL

A helynévadás területi variabilitása
a történeti adatok tükrében

MÁGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2018

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadás Kollégiumának
203137/3246 sz. pályázata támogatta

Lektorálta: Juhász Dezső

Borítóterv: Pék Andrea

A borító
Johannes Honterus „Chorographia Transylvaniae”
című térképének (1532) felhasználásával készült

Tördelés, tipográfia: Nemes Anita

Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság
Felelős kiadó: Kiss Jenő elnök

ISBN 978-615-5061-18-9

DOI: 10.26546/5061189

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3389-7558>

© Báráth M. János

© Magyar Nyelvtudományi Társaság

Egy terület helynévanyagának elemzése többféle módon lehetséges, hiszen a helynevek – és általában a tulajdonnevek – több tudományág érdeklődésének metszéspontjában egyszerre vallanak a névadás és a névadók nyelvi, történelmi, társadalmi és kulturális háttéréről. A nyelvészeti megközelítés elsődlegessége viszont nyilvánvalóan következik a nevek alapvető tulajdonságaiból: nyelvi elemekből építkeznek, és a nyelvi rendszer többé-kevésbé körülhatárolható részrendszereként léteznek. Különböző hangsúlyokat kaphatnak azonban a névelemzésben a nyelvi megformáltságra, az időbeliségre, társadalmi háttérre, térbeliségre vonatkozó következtetések. Alapvetően befolyásolja a névvizsgálatokat a feldolgozott forrásanyag, adattár nagysága: a hazai névtan szakirodalmában korábban hagyományosan egy-egy településnyi egység, egy kisebb-nagyobb táj helyneveinek tüzetes elemzésére vállalkoztak a kutatók, de az elmúlt évtizedekben már több olyan átfogó jellegű névtani szintézis készült el, amely a korábbi írások eredményeit a magyar helynevek egészére vetítette és újraértékelte. A történeti és jelenkori névadatokat tartalmazó névgyűjtések gyarapodása, az adatok nagy száma elősegítette a kutatási irányok kiszélesedését, de az összefoglaló feldolgozásokat sokáig hátráltatta a monumentális adattárak nehéz kezelése.

Ez a kötet SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének adataira épül, amelyek csak megkésve, a 2000-es években láttak napvilágot könyvsorozat formájában. A kiadvány közzétételével egy időben vált általánossá a nyelvészeti irodalomban az a korábban is többször felmerült igény, hogy informatikai eszközökkel legyenek megszólaltathatók a nyelvi adatok tömegeit tartalmazó gyűjtemények. Ezért már a kiadás, szerkesztés közben megindult egy számítógépes helynévadatbázis kialakítása a SZABÓ T. ATTILA-sorozat anyagából, valamint egy többféle igényt kiszolgáló keresőszoftver fejlesztése, amely alkalmas az adatok hatékony lekérdezésére és ábrázolására. E sorok írója a kéziratok gyűjtés közzétételében, az informatizált változat tervezésében és a feldolgozás folyamatában is részt vehetett, ezért korábbi publikációi és doktori disszertációja is ennek a munkának a tanulságaira alapozódnak. A doktori dolgozat adattára a történeti Udvarhelyszék, Csík-Gyergyó-Kászonszék és Háromszék településeinek névanyagára, vagyis a Székelyföld legnagyobb részének helyneveire korlátozódott. A helynévtár teljes, a világhálón mindenki számára elérhető, strukturált adatbázisba rendezett, térképes megjelenítéssel összekapcsolt változata 2017-ben készült el, így megnyílt a lehetősége a teljes névanyag, vagyis a tágan értelmezett Erdély egésze nyelvi-névtani elemzésének.

Az adattár sajátosságai és a felhasznált számítógépes eszközök lehetőségei is indokolták, hogy a vizsgálat szempontjai közül a *névföldrajzi* szemlélet került leginkább előtérbe. Az efféle kutatások az elmúlt néhány évtized hazai és külföldi szakirodalmában hármassal bukkantak föl: 1. Nagy hagyományokkal rendelkezik az a kutatási irányzat, amely a nevek területi elrendeződéséből, a névtípusok tájvariabilitásából végsősoron történettudományi, főként népiség- és népesedéstörténeti tanulságokat állapít meg. Bár az ilyen munkákban általában a korai magyar településnevek, víznevek kaptak kiemelt szerepet, azonban kellően nagy számú adat áttekintésével a mikrotoponimák efféle jelentősége is megnő.

2. A névföldrajzi művek nagy része általános értelemben vett „nyelvöldrajzi alapanyagként”, a helyi nyelvjárások, nyelvjáráscsoportok, nagyobb régiók jellemzésére, a nyelvjárástörténet, a földrajzi szempontokat is érvényesítő nyelvtörténet vizsgálatára alkalmazta a lokalizált nyelvi anyagként jól használható földrajzinév-gyűjtéseket.

3. Egyes névkutatók a névadás rendszerszerű jellemzőit, a nevek belső tulajdonságait vizsgálták meg földrajzi szempontból – leggyakrabban ómagyar kori adatok alapján, amelyek a magyar helynévrendszer kialakulásának vizsgálatában kiemelkedően fontosak, valamint jelenkori gyűjtések anyagából, amelyek nagy mennyiségű névadatot szolgáltatottak. Ezek a kutatások felvillantották a „névjárások”-nak a nyelvjárásokhoz, a neveknek-névtípusoknak a nyelvjárási jelenségekhez hasonló ábrázolási lehetőségeit, felszínre hozták az igényt a névadás területiségének önálló vizsgálatára.

Ez a kötet – bár nem a teljesség igényével – Erdély helyneveinek névföldrajzi szempontú jellemzésére vállalkozik SZABÓ T. ATTILA monumentális névgyűjteményének adatai alapján. Célja, hogy bemutassa a nevek hangalaki, lexikai, szerkezeti stb. sajátosságainak területi differenciáltságát, és a földrajzi változatosságot a fenti (történeti, dialektológiai, „névtani”) előzmények fényében komplex módon értelmezze, hiszen ezek az egyes jelenségek leírásában nem is választhatók külön teljes mértékben.

A történeti szempontú megközelítés fontosságát erősíti, hogy a vizsgált terület, Erdély névtani, nyelvjárási sajátosságai mindig kitüntetett figyelmet élveztek a történettudomány részéről, hiszen kronológiai és etnikai következtetések is levonhatók belőlük a korai, források nélküli korszakokról. A dialektológiai nézőpontot indokolja, hogy a történeti helynévadatok felhasználhatók a 20. századi nyelvjárási állapotok előzményeinek feltárására is. Különösen akkor, ha a több dialektológiai adattár, köztük a romániai magyar nyelvjárási atlasz (RMNyA.) informatizálva is rendelkezésre áll, vagyis alkalmas az összevető vizsgálatokra. A nevek lexikai, tipológiai, szerkezeti tulajdonságai pedig egyszerre vallanak a vizsgált nagytáj helynévadásának általános jellemzőiről, belső tagolódásáról, illetve egyszerre állíthatók párhuzamba a magyar nyelvterület más részein végzett hasonló elemzésekkel. Ez utóbbi, „névtani” szempontból a vizsgálat módszertani kísérletként is felfogható: olyan névelemző munkaként, amelyben a releváns adatokhoz való eljutást és az eredmények térbeli ábrázolását is informatizált adattár segíti, és amelynek hagyományos értelemben vett „adattára” helyett online (eha.elte.hu) érhető el kereshető adatbázisa és térképes felülete.

Könyvem megírásában, megjelentetésében nyújtott segítségéért sokakat illet hálás köszönet. Külön köszönöm családom, elsősorban feleségem kitartó türelmét és közreműködését a kötet adattárának létrehozásában és a szöveg gondozásában. Hálás vagyok édesapám biztatásáért és szakmai tanácsaiért, és köszönöm lektorom, JUHÁSZ DEZSŐ, valamint kollégáim, barátaim fontos kritikai észrevételeit. Írásomat hajdani mentorem, a magyar névkutatás kiemelkedő kutatója, HAJDÚ MIHÁLY emlékének ajánlom.

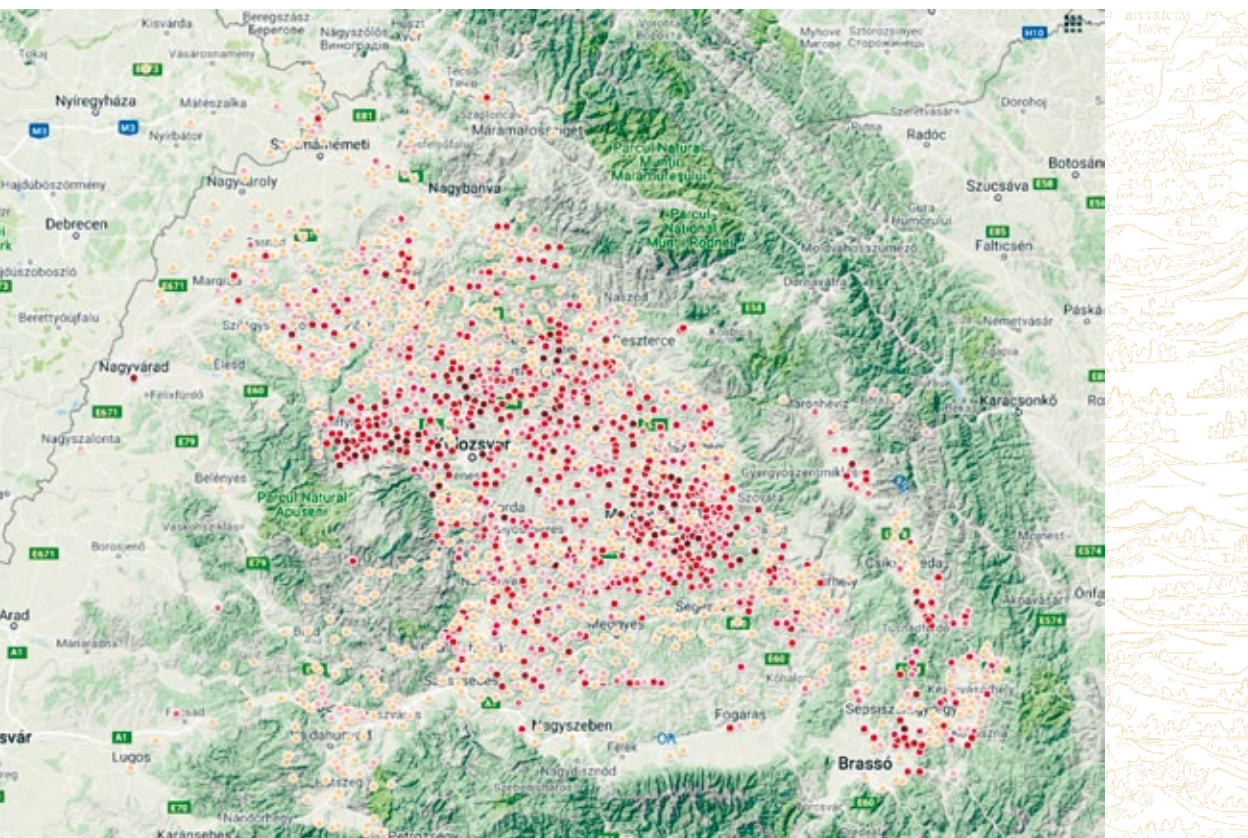
I. A KUTATÁS KORPUSZA, FORRÁSAI

1. Szabó T. Attila munkássága és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár

SZABÓ T. ATTILA a 20. századi magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb hatású, iskolateremtő egyénisége, „egyszemélyes intézménye” volt. Életrajzát, főbb munkáit önálló könyvben BALASSA IVÁN tekintette át (BALASSA 1996). Születésének 100., majd 110. évfordulóján több emlékülésen, konferencián, folyóiratban méltatták számos tudományterületre kiterjedő, alapvető műveit (PÉNTEK 2006, BÁRTH M. szerk. 2006a, BENŐ – T. SZABÓ szerk. 2016). Bár nyelvészeti munkásságának nagyszabású vállalkozásai közül leginkább az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT.) vált ismertté a tudományos életben és a nagyközönség számára, írásaiból, interjúiból kiderül, hogy legkedvesebb szakterülete, szívügye a helynévkutatás volt. De korszakos jelentőségű írásait, amelyek között volt tudománytörténeti (a helynévkutatás 19. századi történetéről), programadó (a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről), adattári jellegű (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy történeti és jelenkori helynevei) és névelemző jellegű (a személynevek helyneveinkben) munka is, nem követhette az erdélyi történeti helynevek gyűjteménye, mert az évtizedeken át gyűjtött adattár kiadására az 1960-as, '70-es, '80-as években nem volt lehetősége. A cédulaanyag könyvbeli megjelenése csak 2001-ben indult és 2010-ben zárult le, valamivel megelőzve SZABÓ T. ATTILA egyedülálló szótári vállalkozásának, a Tárnak a befejezését.

A földrajzi nevek felé fordulásáról, a gyűjtés kezdeteiről, a hatalmas helynévanyag létrejöttéről SZABÓ T. ATTILA 1958-ban megjelent, tudományszervező céllal fogalmazott cikkében részletesen beszámolt. Felidézte, hogy a helynevek gyűjtésének és közzétételének jelentőségét KELEMEN LAJOS munkáinak hatására ismerte föl. Eleinte szülőföldjének, Désnek és vidékének helyneveit igyekezett minél nagyobb alapossággal összegyűjteni a rendelkezésre álló levéltári forrásokból. A nagyszámú helynevet tartalmazó irattípusok – birtokösszeírások, határperek – megismerése után már Erdély legkülönbözőbb vidékeiről álltak rendelkezésére adatok, így felvázolódott előtte egy nagyszabású, egész Erdélyre kiterjedő történeti helynév-adattár ötlete (SZABÓ T. 1958).

Az évtizedek alatt, fáradságos munkával, főként a kolozsvári levéltár anyagainak feldolgozásából összegyűlt cédulaanyag végül nem egységesen oszlott el: a legtöbb történeti helynév (birtoklástörténeti okokból) a közép-erdélyi megyékből: a hajdani Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékből, valamivel kevesebb a Székelyföld belső részéről: Csík, Háromszék és Udvarhelyszék területéről, továbbá Alsó-Fehér, Szilágy, Kis- és Nagyküklő vármegyéből került elő. A többihez képest elenyésző számban, de Erdély peremvidékéről: Beszterce-Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Hunyad, Szeben, Fogaras, Krassó-Szörény megyékből is gyűjtött névadatokat SZABÓ T. ATTILA (lásd I. ábra).

1. ábra: a névadattárban szereplő közel kétezer település
(az adatok nagyobb mennyiségét az ikonok színének sötétebb árnyalata jelzi)

1958-as írásában SZABÓ T. ATTILA 650 000-re becsülte a névadatok számát. A cédlákat településenként rendezve 65 dobozban tárolta. Az 1980-as évek közepén adott interjújában már 700 000 történeti helynevet említett. Bár ennek a hatalmas anyagnak a kiadását élete folyamán évtizedeken át politikai-pénzügyi okok nem tették lehetővé, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkei közé helynévi adatokat is fölvelt, ha azok egy-egy közsző története szempontjából fontos adalékkal szolgáltak, így a gyűjtemény egy része a Tár egyre gyarapodó köteteinek lapjairól már hozzáférhetővé vált a kutatók számára. Szándékairól így írt: „Nyilvánvaló, hogy az itt felvázolandó feladatok elvégzése csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik meg, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein” (SZABÓ T. 1958: 507).

Épp akkor vázolta fel a grandiózus helynévadattár szerkezetét, amelynek alapjául évtizedeken át gyűjtött cédulaanyaga szolgált volna, amikor szinte semmi esélye nem volt egy óriási kiadványsorozat megindítására. 1986-ban, halála előtt nem sokkal a kiadás előkészítésének tervét is összefoglalta. Bízott benne, hogy a folyamatos jelenkori gyűjtések is illeszkednek majd a történeti adatokat tartalmazó kötetekhez, és a létrejövő korpusz a magyar névtani vizsgálatok egyik reprezentatív, jól használható alapanyaga lesz.

2. A helynévgyűjtemény kiadása

SZABÓ T. ATTILA halála után BENKŐ LORÁND közreműködésével a hatalmas cédulaanyagot tartalmazó dobozok kalandos úton az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek (BENKŐ személyes hangú visszaemlékezése: BÁRTH M. szerk. 2006: 145–146). A gyűjtemény rendezéséhez, a kiadás előkészítéséhez SZABÓ T. ÁDÁM fogott hozzá, de korai halála megakadályozta a munka befejezésében. A kiadás 1999-ben kapott új lendületet. BENKŐ LORÁND támogatásával, HAJDÚ MIHÁLY irányításával indult meg a munka, melyhez pályázati források biztosítottak anyagi hátteret. A cédulák rendezését JANITSEK JENŐ kolozsvári névkutató vállalta magára, aki hajdani professzora, barátja kézírását is könnyedén olvasta, és az adatok lokalizálásához szükséges háttérismeretekkel is rendelkezett.

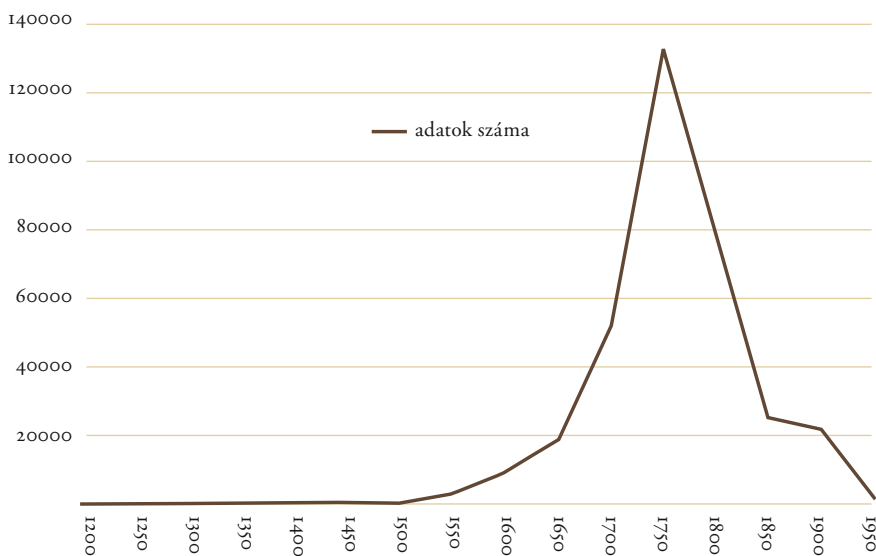
SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének 2001–2010 között lezajlott kiadása (ETH. I–II. 2001–2010)² „csak” a hátrahagyott cédulaanyag közlését (nem a kutató egykori grandiózus terveit – az anyag kiegészítését, mutatózását, térképezését) teljesítette, de így is példátlanul gazdag adatmennyiség vált elérhetővé több tudományterület kutatói számára. Az adattár elsősorban mikrotoponimák: szántók, kaszálók, erdők, dombok, völgyek, patakok, utak stb. neveit tartalmazza, és csak kisebb számban településneveket. A történeti, bár zömmel újkori helynévanyag jelentősége azért is kivételes, mert az erdélyi megyékből a történeti földrajz és a helynevek jeles kutatói kevesebb korai (13–16. századi) adatot tudtak közzétenni, mint az ország egyéb területeiről.

Az adatok legnagyobb része a 17–18. századból való (3. ábra), de szórványosan akadnak 15., 16. századi adatok is, ez utóbbiak főként az 1590-es évekből, a magyar nyelvű oklevelezés förlélénkülésének idejéből. Kisebb számban előfordulnak 19. és 20. századi adatok is. Az 1900-as évek első feléből származó szinkrón helynévgyűjtéseket, amelyeket SZABÓ T. ATTILA tanítványaival készített, készítettet, és gondosan megőrzött történeti helynév-cédulái között, a sorozat közlétevéi elég értékesnek és pótolhatatlannak ítélték meg ahhoz, hogy a történeti neveket kiegészítve belekerülhessenek a kötetekbe – valószínűleg SZABÓ T. ATTILA szándékának megfelelően.

A gyűjtemény kiadása SZABÓ T. ATTILA tervezetéhez igazodva megyénként kötetekbe rendezve (az 1913-as közigazgatási határokat figyelembe véve³) történt. A kiadványsorozat szerkesztésmódja alapvetően azoknak a helynévtáraknak a mintáját követte, amelyeket még SZABÓ T. ATTILA rendezett sajtó alá. A kötetekben a települések betűrendben követik egymást, a hozzájuk kapcsolódó helynévanyag időrendben

2 A kötet elemző részének nincs külön adattára, hiszen az megegyezik SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének valamennyi kötetével. A következőkben bemutatott informatizált, online helynévtár (cha.elte.hu) alkalmas az itt idézett adatok előhívására, visszakeresésére. A könyvsorozat konkrét hivatkozására használható az ETH. (Erdélyi Történeti Helynévgyűjtés) rövidítés, a nyelvi adatok visszakereséséhez viszont elegendő az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár legteljesebb, online is elérhető változatára vonatkozó EHA., a (megyét, széket is azonosító) kötetszám, a településnév és az év megadása.

3 Ez az önkényesnek tűnő döntés azt a problémát oldotta föl, hogy a különböző korokban egy-egy helység különféle közigazgatási egységekhez tartozhatott. Az efféle változások követéséhez, a településnevek adott korszakban való azonosításához más adattárakra van szükség, például V[ISTAI] ANDRÁS é. n., SZABÓ M. 2004.

3. ábra: az adatok számának megoszlása korszakokonként

áll. Az egyszerűbb azonosítás érdekében a közzétevők a helységnevek román – s ha van, német – nevét is közölték. A történeti helynevek nem önállóan, hanem a kijegyzetelt szöveggörnyezetben, gyakran ragozott formában szerepelnek az anyagban. A gyűjtő a kijegyzetelt névforma, helymegjelölés mellé rendre megadta az adott hely művelési módját, jellegét, névfajtáját: szántó, kaszáló, patak stb.

A nevek döntő része a magyar névrendszerhez tartozik, de nagy számú román adat is előfordul közöttük, amelyeket az eredeti forráshoz hűen, korabeli magyar lejegyzésmóddal őriz a gyűjtemény.

A SZABÓ T. ATTILA céduláin található betűhív adatok öt évszázad erdélyi írásbeliségének a változatosságát is tükrözik. A közzétevőknek meg kellett küzdeniük számtalan különleges betű kiolvasásával és nyomtatott megjelenítésével, hogy ez a sokszínűség is vizsgálhatóvá váljon a kutatás számára. Mivel nem kiadásra előkészített, szerkesztett kéziratról, hanem különböző módokon feljegyzett adatokról van szó, egységesíteni kellett a központozás, a betűváltozatok, forrásjelzések, megjegyzések stb. szerkesztésmódját is.

Az adatok kronologikus rendezése látványosan mutatja egy település helynévrendszerének változásait az idők során: sorról sorra követhetjük egy-egy név kisebb hangtani, morfológiai változásait, egyes névelemek eltűnését, a név kiegészülését, nevek eltűnését vagy új nevek keletkezését. A gyűjtemény nem pusztán adatközlés: SZABÓ T. ATTILA zárójeles, olykor felkiáltójellel kísért kommentárjaiban sok olvasati kérdést tisztáz, többször ismeretlen szavakról zárójelben közli a lehetséges eredetét (a benne rejlő földrajzi köznevet, személynevet). Megjegyzései ráirányítják a figyelmet a helynevekben felbukkanó számtalan különleges jelenségre, néha meg is magyarázzák azokat.

A jelenkori adatokat tartalmazó névgyűjtemények hagyományosan a helynevek pontos vagy hozzávetőleges lokalizálását is feladatuknak tekintik. Az erdélyi adattár esetében éppen a történeti mivolt miatt ez lehetetlen vállalkozás lett volna, hiszen ez a munka csak egy-egy helység élő névanyagának tüzetes fölgyűjtésével együtt képzelhető el. Azonban SZABÓ T. ATTILA elvégezte a nevek településhez kötésének feladatát, amely a névföldrajzi áttekintéshez megfelelő alapot biztosít. A nyomtatott kötetek csak tájékozódást segítő áttekintő megyetérképet tartalmaznak, amelyeken a szerkesztők feltüntették a területen található főbb helységek neveit.

A gyűjtemény az eltűnt, más településekbe olvadt, pusztává lett helységek helyneveit is tartalmazza, ezért sokszor az adatok település szerinti beosztása nem volt egyszerű feladat. Természetesen a számtalan külterületi helynév között is megbújhat valamely elpusztult helység neve.

A településnevek különös jelentősége miatt javasolta SZABÓ T. ATTILA, hogy a történeti helységnév-adatokat különválasztva, a más forrásokban megjelent nevekkel kiegészítve közöljék a szerkesztők. Az egy forrásból származó adatok ezért mindig a helységnévváltozatokkal kezdődnek, ezt követik az egyéb helynevek. Településnév-tipológiai és változásvizsgálatokhoz is bőséges forrást biztosít a gyűjtemény, de a legkorábbi adatok tisztázásához más (településnevekre koncentráló) adattárakra is szükség lehet.

SZABÓ T. ATTILA rövidítve, egyszerűsítve feltüntette kéziratos céduláin a kijegyzetelt szövegrészek forrását, a legnagyobb részt 17–19. századi, Kolozsváron őrzött levéltári anyagok adatait. Ezek a jelölések a kötetekbe változtatás nélkül kerültek be. A rövidített forrásjelzeteket a helynévtár függelékében oldottuk föl. Ezek azonban a romániai közgyűjtemények modernizálásának, átalakításának, átszervezéseinek következtében már csak nagy nehézségek árán vezethetnénk vissza az eredeti forrásanyaghoz. Bizonyos okleveles emlékek el is pusztulhattak a lejegyzés óta eltelt több mint fél évszázad során, ezért az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos gyűjtemény pótolhatatlan, olykor az eredetivel egyenértékű. Ez is indokolja, hogy nem volt lehetőség a cédulaanyagon található adatok részletes összevetésére az eredeti levéltári forrásokkal – amint ez a sorozat első kötetről megjelent recenzió írójában felmerült (BÉNYEI 2001).

2001 és 2010 között megjelent Alsóféhér, Háromszék, Szilágy, Torda-Aranyos, Kis- és Nagyküküllő, Udvarhelyszék, Maros-Torda, Csík-Gyergyó-Kászon, Szolnok-Doboka, Kolozs megye és a peremvidékek történeti helynévanyaga tizenöt⁴ kötetben. A 2010-ben elkészült Kolozs megyei kötet a legnagyobb terjedelmű, legtöbb helynevet tartalmazó része a sorozatnak. Belekerült az egykori borsavölgyi, kalotaszegi kötetekbe tartozó települések névanyaga is, mert a kéziratos cédulák szerkesztése közben kiderült, hogy SZABÓ T. ATTILA az 1940-es években kiadott gyűjtemények adattömegét nem tekintette lezártnak, még évtizedeken keresztül kijegyzett kalotaszegi, borsavölgyi helyneveket is a forrásokból.

4 A II részes sorozatból Maros-Torda és Szolnok-Doboka anyaga A-B, Kolozs megye A-B-C kötetekben jelent meg.

3. Az adattár elektronikus feldolgozása

3.1. Informatikai eszközök a nyelvjárás- és névkutatásban

A történeti és jelenkori helynevek folyamatos gyűjtése és közzététele évtizedek óta változatlan feladata a névtudománynak. De az összegző, elemző, rendszerező munkához szükség van olyan korszerű eszközökre, melyek a napjainkra összegyűlt hatalmas adatmennyiség kezelésére, átfogó következtetések levonására alkalmasak. Nyilvánvaló, hogy csak az elmúlt negyedszázadban szédítő fejlődésnek indult számítógépes technikával lehetséges megoldani ezt a feladatot. Az informatika ilyen célú felhasználására az 1980-as évektől több megjegyzés is elhangzott különféle publikációkban és névtani fórumokon – ebben minden bizonnyal jelentősége volt a finnországi névkutatás példájának, amelyre a magyar névtan képviselői mindig különös figyelmet fordítottak (HOFFMANN 1983: 87–9).

Az 1990-es évektől él az informatika lehetőségeivel a Debreceni Egyetem helynévkutató műhelye, ahol évek óta folyik GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának névtani adatbázissá alakítása, amelynek felhasználásával már jó néhány tanulmány és forráskiadvány született (HOFFMANN et al. 1997, 1999, 2005, 2012, 2017).

2010-ben a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének szervezésében megindultak a Magyar Digitális Helynévtár (később: Magyar Nemzeti Helynévtár, mnh.unideb.hu) munkálatai, amelyek a különböző földrajzinév-gyűjtemények egységes adatbázisba rendezésére, a földrajzinév-gyűjtések újraindítására, a meglévő adatbázisok integrálására irányulnak, az ország több kutatóhelyének bevonásával. A projekt első fázisában természetesen csak a már megjelent helynévgyűjtések együttes feldolgozása történhet meg, de a számítógépes eszközök megkönnyítik a különböző folyóiratokban, kötetekben publikált, szakdolgozatok formájában egybegyűjtött kisebb adattárak beillesztését is a nagy adatbázisba, és a meglévő anyagok ilyen formájú áttekintése lökést adhat a „fehér foltok” eltüntetéséhez, a tudomány számára még ismeretlen helynevek felgyűjtéséhez is.

A digitális helynévtár minden bizonnyal a helynévkutatás nyelvészeti, társadalomtudományi indíttatású képviselőin kívül a földrajz, térképészet és sok más tudományág érdeklődésére is számot tarthat, és fontos szerepet töltene be a névtudomány eredményeinek széles körű megismertetésében, gyakorlati alkalmazásában is (például a nevek standardizálásában, közigazgatási, térképészeti, térinformatikai felhasználásában).

Az 1990-es, 2000-es években a kísérletező kutatók számára sok nehézséget okozott az adatok vagy azok statisztikai megoszlásának térképre vetítése. A számítógépen szerkesztett adatbázist felhasználó szerzők sok éven keresztül továbbra is tulajdonképpen „kézzel”, mechanikusan hoztak létre szemléltető térképeket, és csak akkor vágtak bele egy ilyen hosszadalmas munkafázis elvégzésébe, ha az biztosan látványos eredménnyel kecsegtetett.

Az adatigényében, módszertanában a névkutatáshoz nagyon hasonló számítógépes nyelvöldrajz, számítógépes dialektológia a 2000-es évek elejére a hanganyagok archiválásán, digitalizálásán, a nyelvjárási adatok informatizálásán, adatbázissá rendezésén túl

már komoly eredményeket ért el a vizsgált adatok multimédiás térképeken való megjelenítésében is (KISS 2001: 141–5, BÁRTH M. 2011b). A VÉKÁS DOMOKOS nevéhez köthető Bihalbocs szoftverekkel (bihalbocs.hu) A magyar nyelvjárások atlasza, A romániai magyar nyelvjárások atlasza és a székely nyelvöldrajzi szótár alapján létrehozott interaktív térképek komoly ösztönzést jelentettek a névkutatók számára, hogy a különféle digitális névtani adattárakat összekapcsolják térinformatikai alkalmazásokkal.

A számítógépes dialektológia legígéretesebb lehetőségeiről és eredményeiről, a különböző adatok együttes értelmezéséről, integrálásáról, vagy a dialektometria („nyelvjárásmérés”) hasznosíthatóságáról már számos tanulmány, doktori disszertáció, illetve monográfia is született (VÉKÁS 2000, BODÓ–VARGHA 2008, HEGEDŰS 2008, VARGHA 2017).

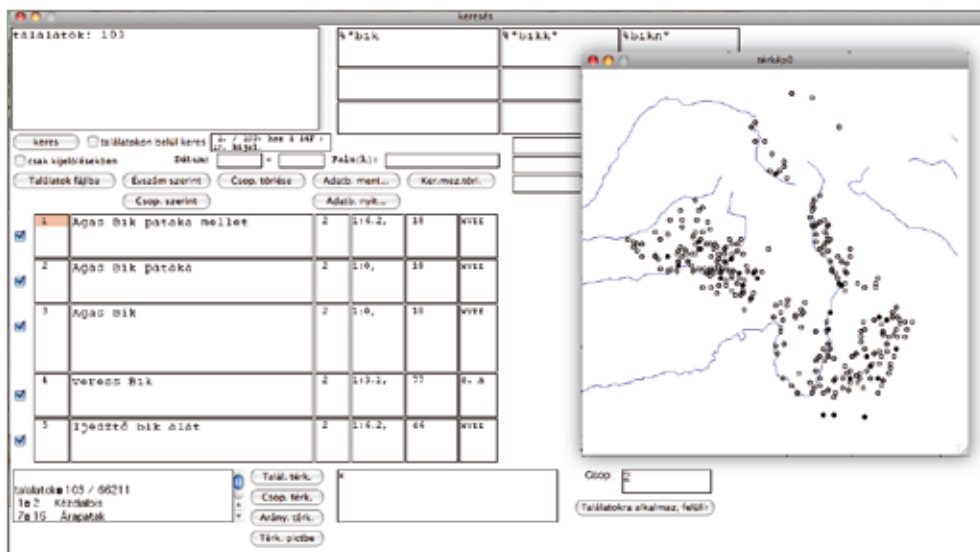
SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálása, vagyis adatbázissá formálása, amelyet ebben a kötetben az alábbiakban részletesen bemutatok, a számítógépes dialektológia, a Bihalbocs tapasztalataiból kiindulva egy NKFP-pályázat keretében kezdődött el 2006-ban, majd egy OTKA-projekt támogatásával folytatódott és zajlott 2011 augusztusáig. A pályázat résztvevői több előadásban mutatták be részeredményeiket, majd 2009 októberében egy műhelytalálkozót szerveztek Hangok–helyek címmel a dialektológiai és névtani adattárak számítógépes feldolgozásáról (BÁRTH M. – VARGHA szerk. 2011).

Digitális, térképezhető adatbázisok természetesen nemcsak a nyelvjárások és a helynevek, hanem a személynevek térbeli ábrázolására, elemzésére is alkalmasak: az elmúlt években VÖRÖS FERENC több írásában (VÖRÖS 2009, 2010) számolt be informatikai eszközöket felhasználó családnév kutatásairól, amelyek alapján jelenkori és történeti névatlaszt is megjelentetett (VÖRÖS 2014, 2017). Látványos eredményeket ért el N. FODOR JÁNOS, 18. századi adatokból épített családnévadatbázisának térképes elemzésével, és az interneten is elérhető (csaladnevatasz.hu), keresőfelülettel, térképgenerálási funkcióval is rendelkező adattárának közzétételével (N. FODOR 2014).⁵

3.2. Szabó T. Attila helynévgyűjtésének informatizálása

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási munkálatai közben már a kezdetektől jogos igényként merült föl, hogy mutató is segítse a kötetben való eligazodást, hiszen a településenként rendezett adatok csak korlátozott felhasználást, elsősorban történettudományi hasznosítást tesznek lehetővé. Maga SZABÓ T. ATTILA is megfogalmazta, hogy nyelvészeti kutatás számára valamiféle szótárszerű feldolgozás lenne a legmegfelelőbb (SZABÓ T. 1958: 508). Egy efféle mutató viszont a kiadás időtartamát és a terjedelmet is többszörösére növelte volna. Mindemelllett a nevek szövegrészletekben való elkülönítésének elméleti problémája is késleltette a mutató létrejöttét.

⁵ Hasonló, informatizált, kereshető névatlaszok (leginkább az élő családnévanyag ábrázolására) a világ több országából elérhetők az interneten: Németországban (www.namenforschung.net/dfd/woerterbuch/liste/), Belgiumban (patrom.fltr.ucl.ac.be/contemporain/), Franciaországban (www.notrefamille.com/), Olaszországban (www.gens.labo.net/en/cognomi/) és az Egyesült Államokban (www.gens-us.net/).

4. ábra: az „Olló” szoftver keresőfelülete (BÁRTH M. 2011a: 30)

Már kiadási munkálatok közben nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a problémát az elektronikus közzététel oldhatja meg. (Erre utaltak a kiadvány ismertetői is: BÉNYEI 2001: 235, HOFFMANN 2003: 59.) Bár a kötetek nyomdai előkészítése már számítógépes formában történt, tehát a szerkesztők rendelkezésére állt egy elektronikus változat, a digitalizálás számos buktatót rejtett. Egyrészt, mivel a források óriási számban tartalmaztak különleges, mellékjeles karaktereket, olyan egységes karakterkódolást kellett létrehozni, amely minden betűt tartalmaz, és a keresés lehetőségeit sem szűkíti (egy példával élve: a *mező* keresésekor megjelenik a *mező* és a *mező* is). Másrészt – a klasszikus névtárak példáját követve – a névtani vizsgálatokhoz szükségesnek látszott a nevek elhatárolása, vagyis a ragos, körülírásos, szöveggörnyezettel közölt adatokból a „valódi”, „tőhelynevek” kiszűrése, kivágása. Harmadrészt a helynevek lokalizáló jelentésmozzanatából kiindulva, a számítógépes dialektológia rohamos fejlődését látva, fontos követelménynek tűnt az adatok térképes ábrázolásának megteremtése is.

Ezen célok jegyében 2006 és 2011 között a Geolingvisztikai Műhely (geolingua.elte.hu) keretein belül⁶, VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUZZSINA SÁRA „Olló” névre keresztelt szoftverével kezdtem meg egy olyan adatbázist kialakítását, amelyhez a nevek kijelölése és névfajtankénti annotálása hosszadalmas manuális munkát igényelt, viszont a program lehetővé tette az adattár egy részében (elsőként a székelgyföldi területeken) a helynevek közti keresést és az adatok térképre vetítését is. A program a nyelvföldrajzi informatika előzményeire, tanulságaira épített, névtani – elsősorban névföldrajzi

6 A helynévadatbázis kiépítése, a kezelőszoftver tervezése, az adatok informatizálása 2007-ig „A magyar nyelvátváltózatok geolingvisztikai kutatása” című NKFP-projekt, majd 2008-tól 2011-ig a „Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok geolingvisztikai kutatása” című OTKA-pályázat keretében folyt (vezető kutató: KISS JENŐ).

nak tekinthetők, amelyek sokszor több helynevet is tartalmaznak. Egy-egy adat tehát egy-egy helymeghatározás az eredeti oklevél (birtokösszeírás stb.) nyelvi formáit követve. Vagyis nem készült tulajdonképpeni lista alanyesetű „tőhelynevekről”, viszont bármilyen betűkapcsolat, szó, név, névszerkezet kinyerhető a kereső segítségével; kronológiai, települési, típus-jellemzőivel és szöveggörnyezetével együtt.

A koordináták segítségével olyan térképeket hozhatunk létre, amelyek a keresett nyelvi formák előfordulási helyét mutatják. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem az adott denotátum pontos helyét – hiszen az történeti adatok esetében precíz mikrokutatásokat igényelne, és úgy sem lenne feltétlenül sikeres –, hanem annak a névrendszernek (falunak, településnek) a helyét, amelyben az adott szó, név, névrész valaha előfordult. A térképi megjelenítéshez a legegyszerűbben használható, konvertálható, népszerű Google Térkép alkalmazást választottam (számtalan kartográfiai előnyén túl azért is, mert az erdélyi helyneveket magyarul közli, segítve az eligazodást).

Az elkészült adatbázis többfunkciós keresőfelülettel és térképezési lehetőséggel 2017 ősze óta érhető el az interneten Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és Interaktív Névöldrajzi Atlasz néven, az eha.elte.hu címen. Az oldal nemcsak a kereshető adatbázist tartalmazza, hanem pdf-formátumban letölthető róla a nyomdai változat valamennyi kötetének újraserkesztett, javított változata. A honlap ismertető tanulmánya, súgója, menürendszere és magyarázó elemei angol és román nyelven is elérhetőek.

3.3. Az online adattár működése

Az adattár „Általános keresés” mezőjében a teljes adatbázisban kereshetünk. A keresett szó, betűkapcsolat, szám, településnév stb. beírásával csak azok az adatsorok jelennek meg, amelyekben a keresett kifejezés, név, névelem szerepel. Fontos, hogy a találatok kis- és nagybetűk, illetve mellékjelek különbsége esetén is megjelennek, például *mező* ~ *Mező* ~ *mező*.

Pontosabb keresésre használható az egyes oszlopok (kötet, megye, település stb.) feletti „Keresés” mező. Nyelvi adatok egyszerű előhívására természetesen leginkább az „Adat” oszlop „Keresés” mezője alkalmas. Ide beírva például a *vápa* szót, megkapjuk az összes olyan rekordot (helynevet vagy körülírt földrajzi megjelölést), amelyben a *vápa* földrajzi köznév előfordul.

A többi oszlop „Keresés” mezője leginkább a pontosabb, összetettebb keresésre, a találatok szűkítésére használható. Szűkíthető a lista a megyék, települések, fajta-megjelölések vagy források alapján (például *Kolozs megye*, *Bádok* stb.). Így könnyedén összevethető a keresett név/névelem előfordulási gyakorisága egyes megyék vagy településcsoportok körében. Az időintervallumot -tól/-ig viszonyban is megadhatjuk: például 1500–1700 *vápa* (csak azokra a *vápa* találatokra szűkít a kereső, amelyek 1500 és 1700 közötti keletkezésűek).

Az „Adat” mezőben lehetőség van többféle kifejezés keresésére „és”, illetve „vagy” kapcsolatban is. Ezeket az AND és OR markerek beírásával tudjuk érvényesíteni. Pl. *szent* AND *falva* (olyan nevek keresésére, amelyben a *szent* és a *falva* szó is szerepel), *csigolya* OR *fűz* (olyan nevek keresésére, amelyben vagy a *csigolya*, vagy a *fűz* szó szerepel).

A véletlen egybeesések, nem kívánt eredmények kiszűrésére használható a NOT parancs, amellyel kizárhatunk találatokat. Pl. *ropó* NOT *Gropo* (csak a *ropó* adatok, *Gropo* adatok nélkül), vagy *bik* NOT *bika* (csak a *bik* adatok megkeresése a *bika* adatok kizárásával).

A „Találatok megjelenítése” gombra kattintva azokat a településeket látjuk jelölővel megjelölve a Google térképen, amelyek helynévanyagában a keresett adatok előfordulnak. A jelölőre kattintva egy felugró ablakban olvashatjuk a település nevét és a nyelvi adatot. A Google beillesztett felületén kiválaszthatjuk, hogy klasszikus térképi vagy domborzatos alaptérképen ábrázolja-e az oldal az adatokat. Nagyban segíti a magyar felhasználók tájékozódását, hogy hazai IP-címről bejelentkezve a településnevek, névírások magyar nyelven jelennek meg.

Az „Adatok mentése” gombra kattintva táblázatos formában kimenthetjük a keresés eredményét, és további csoportosítást, szűrést végezhetünk a listában például az Excel szoftver segítségével. Mivel a kimentett találatok a koordinátákat is tartalmazzák, a csoportosított, leválogatott adatokból saját rajzolatú, egyedi térképet is készíthetünk a Google Saját Térkép szolgáltatásával (e kötet térképei is ezzel a megoldással készültek). A honlap ezen lehetőségeiből következik, hogy mivel a térképre helyező funkciót minden egyes keresés esetében (különböző betűkapcsolatok, szavak, nevek, időszakok, települések vagy névfajta szerint) egyetlen gombnyomással elindíthatjuk, a névföldrajzi kutatás dimenzióváltáson mehet keresztül. Ha az adatbázis rendelkezésre áll, ezt az eszközt használva a névföldrajz minden elemzési szempont állandó kiegészítőjévé alakul, amely folyamatosan jelen van a kutatásban, és bár olykor nem hoz értékelhető eredményt, mégis érdemes ezt az egyetlen kattintást megtenni, hiszen a térképi megjelenítés jelentősen formálhatja egy jelenség megítélését, felhívhatja a figyelmet egyébként rejtve maradó összefüggésekre.

Az online kereső segítségével a honlapról letölthető vagy az eredeti nyomtatott verzióban található kötetekben is könnyedén visszakereshetők az adatok. A helynévgyűjtemény szótárszerű elrendezésének köszönhetően az oldalszámok mellőzésével is hivatkozhatjuk az adatokat: például *liukas keo* (EHA. 2: Kilyén, 1681).

4. Az adattár jellemzése

SZABÓ T. ATTILA többek között azért tekintette „töredékesnek” monumentális gyűjtését, mert az Erdély különböző vidékeiről származó adatok nem egységesen oszlottak el: a legtöbb történeti helynév a közép-erdélyi megyékből: a régi Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékből, némileg kevesebb a Székelyföldről,

Csík-Gyergyó- és Kászsónszékből, Háromszékből és Udvarhelyszék területéről, valamint Alsó-Fehér, Szilágy vármegyékből, a legkevesebb a peremvidékekről került elő az általa feldolgozott történeti forrásokban (birtokösszeírásokban, határperekben). Ennek természetesen az volt az oka, hogy SZABÓ T. ATTILA elsősorban a kolozsvári levéltár gazdag, de nem minden egykori erdélyi birtokos család irataira kiterjedő anyagában búvárkodott, viszont például a Székelyföld települései a vármegyéktől eltérő birtoklástörténeti, jogi sajátosságaik miatt kevesebbet szerepeltek ezekben az oklevelekben.

A gyűjtemény tehát elméletileg szinte végtelenségig bővíthető volna (más levéltárak forrásaiból, különböző 20. századi gyűjtések anyagából), de egyenlőtlenségei ellenére is kimeríthetetlen kincsesbányája a nyelvészeti és történeti tárgyú vizsgálatok számára roppant értékes helynévadatoknak. Székelyföldre vonatkozó történeti helynevei mellé leginkább a Székely oklevéltár egyedülálló név- és szómutatókkal rendelkező kötetiből, ORBÁN BALÁZS tájleíró munkáiból, a PESTY FRIGYES-féle gyűjtésből, katonai térkép-felvételekről meríthetők további adatok. Történelmi-néprajzi tárgyú kiadványok tanúsága szerint azonban még a 21. század elején is számos plébánia, faluközösség vagy családi fiók őriz évszázados jogi iratokat a faluközösségek, „megyék”, tizesek életéből, amelyekben régi földrajzi nevek tömegei szerepelnek (BÁRTH 2007: 364–370).

A névanyag döntő része magyar, viszont a gyűjtemény magába foglalja az egyes területeken fölbukkanó más nyelvű, elsősorban román neveket is. Így alkalmas román–magyar összehasonlító névvizsgálatokra, a névkölcsönzések elemzésére. Sok esetben láthatunk példákat arra is, ahogy a település korai magyar névanyagának egyes elemei nyelvi szubsztrátumként tovább élnek a nyelvileg-etnikailag kicserélődött helyi társadalom román nevei között. Minden bizonnyal a román dialektusok helynevekben való lenyomata is tanulmányozható lenne kölcsönzött nevek nagy tömegén (a román adatokban rejlő lehetőségekre recenziójában BÉNYEI ÁGNES is utalt: BÉNYEI 2001; SÓFALVI KRISZTINA írásában áttekintette a Maros-Torda megyei román helynevek típusait: SÓFALVI 2006).

SZABÓ T. ATTILA betűhíven kimásolta az oklevelekben található különleges betűváltozatokat, melyek a nyelvemlék- és nyelvjárási szövegkiadásokhoz hasonló problémák elé állították a kötetek gépelőit és szerkesztőit: a cédulákon található adatok begépelésekor SZABÓ T. ATTILA kézírásának jellegzetességeit megismerve ügyelniük kellett a különböző korokból származó szövegek karakterhasználatának megőrzésére is. Mellékjelezés tekintetében tehát a helynévgyűjtemény gazdagabb és precízebb, mint például a (hasonló forrásanyagból, szinte azonos cédulaanyagból szerkesztett) Erdélyi magyar szótörténeti tár első kötetei, amelyekbe csak a kor nyomdatechnikája által kivitelezhető történeti karakterek kerülhettek bele. Sajnálatos módon azonban sok esetben kevésbé megbízható a Tárnál, hiszen egyes nem transzparens szavak (kihalt lexémák, ismeretlen tulajdonnevek, román, német nyelvi elemek) esetében félreolvasási, gépelési hibák történhettek. A digitális változat előnye, hogy a szűrőpróbaszerű ellenőrzések vagy egy-egy településre vonatkozó alapos kutatások után felszínre került betűhibák javíthatók az adattár fő mezőiben, és a javítás a filológiai hitelesség érdekében a „szerkesztői megjegyzések” rovatban dokumentálható.

Nyelvészeti értékein túl röviden utalnunk kell az adattár jelentőségére a társtudományok számára. Bízom benne, hogy nemcsak a nyelvtörténet, dialektológia, névtan, hanem a helytörténet, néprajz, régészet is nagymértékben hasznosítja a benne rejlő szellemi kincsesbánya értékeit. Az egyes települések mikrotörténetének megírásához már a könyv formájú adattárból is könnyen előhívhatók az adatok. A településrészek nevei, a határrészek neveiben megbúvó személynevek, a művelési ágak megjelölése (szántó, kaszáló, gyümölcsös) kiválóan ábrázolják az adott helység hajdani életének településszerkezeti, társadalmi, gazdaságtörténeti állapotát. Pusztán az adatok nyelviségéből jól látszik egy-egy terület etnikai átrendeződése: a korai magyar helynevek a magyarság hajdani jelenlétének, a később megjelenő, majd általánossá váló román helynevek a románság nagy arányú beköltözésének lenyomatai sok településen. A nyelvi, névtani kutatás sajátos szempontjai, nagy adatigénye miatt azonban rendkívül fontos a digitális változat, amely a keresési lehetőségeket jócskán megkönnyíti, és névrendszertani elemzések alapanyagává teszi a gyűjteményt.

A gyűjtemény más névadattárakhoz képest olykor több információval szolgál egy-egy helynévről: legtöbbször idézi a szöveggörnyezetet, megadja a hely fajtáját, hasznosítását (szántó, legelő, erdő stb.), olykor olvasati kérdéseket tisztáz, többször ismeretlen szavakról zárójelben közli a lehetséges eredetet. Történeti mivoltja mégis több elbizonytalanító tényezőt, akadályt gördít a kutatók elé. A több mint három és félezer oldalnyi adattömegben nyilvánvalóan akadnak példák sajtó-, gépelési és olvasati hibákra, hiszen a lejegyző nem ellenőrizhette a nyomdai változatot. Sok névadat helyfajta-jellegéről szinte semmi sem derül ki a szövegekből, a név hatóköre, jelentése homályban marad. Helyismeret, jelenkori földrajzi ismeretek nélkül egy-egy földrajzi köznévről lehetetlen eldönteni, hogy az adott korban, településen helynévként volt-e használatos, vagy az idézett szövegben köznévként szerepel. Ugyanez a helyzet sok helynév különféle köznevekkel kiegészült formájával is. Számmtalan ragos, névutós, körülírásos forma szerepel a helynévadatok között, amelyekben természetesen sok valódi tulajdonnév is rejtőzik, de kérdés, hogy az egész, összetett szerkezet a lejegyző egyszeri alkotása, vagy az élőbeszédben is használt, rögzült név. Szinte semmit sem tudunk az egyes forrásokat leíró jegyzőkről, képzett vagy kevésbé iskolázott írástudókról: mennyiben tükrözi pontosan a leírt névalak a helyi névhasználó közösség mindennapi szóhasználatát, hogyan hatott a határjárások, határperek térdefiniáló kényszere az oklevelek megszövegezésére? Ezekre a kérdésekre csak akkor lehetne válaszolni, ha minden településről rendelkezésünkre állnának pontos térképek és jelenkori helynévadatok; ha utánajárnánk minden egyes történeti adat históriájának, a forrásban betöltött szerepének; valamint ha megpróbálnánk azonosítani a szövegek lejegyzőit, megállapítva nyelvi hátterüket, anyanyelvjárásukat.

Ilyen lehetőségek híján meg kell elégednünk a névtörténeti, írástörténeti párhuzamokkal, és azzal, hogy a nagy adatmennyiség nagyívű, átfogó következtetések levonására alkalmas lehet, amelyek eredményeit a kisebb hibák nem torzíthatják el végzetesen. Az okleveles adatok névszociológiai hátteréről az ómagyar helynévi szórványok kutatásának tanulságai alapján feltételezhetjük, hogy mivel a nevek fontos birtokjogi, gazdasági ügyekben szerepeltek ezekben a feljegyzésekben, leíróik törekedtek arra,

hogy abban a formában rögzítsék őket, ahogyan használatosak. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szórványai kapcsán különbséget tesz a nyelvemlékek tulajdonnévi és köznévi szórványai között: míg az előbbieknél jogi érdekek alapján tükrözniük kell az adott terület lakóinak nyelvhasználatát, az utóbbiak inkább az „oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatainak” tekinthetők (HOFFMANN 2010: 16).

SZABÓ T. ATTILA gyűjtése a hagyományos névtáráktól eltérően leginkább helymegjelölő körülírásokat, bizonytalan, változékony névformákat tartalmaz, amelyek sokszor több tulajdonnevet is magukba foglalhatnak. A név élő formáját, név mivoltát gyakran lehetetlen pusztán a szövegből meghatározni, de a több évszázados távolság ellenére a legtöbb esetben a 21. századi névérzék is képes többé-kevésbé felfedezni a névhatárokat.

SZABÓ T. ATTILA a tudományos elvárásoknak megfelelően szövegkörnyezetükkel együtt jegyezte föl az okleveles adatokat, ezért a gyűjtemény nemcsak egyértelműen tulajdonnévnek tekinthető nyelvi formákat, „tőhelyneveket” tartalmaz, hanem (nagyobbrészt) „helymegjelölő körülírásokat”, olyan ragos vagy névutós szerkezeteket is, amelyeket „laza szerkezetű helynevek”, „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” terminusokkal illetett a szakirodalom. Az efféle alakulatok magukba foglalnak, felhasználnak „valódi” helyneveket. Joggal merül föl a kérdés: mi számít helynévadatnak és mi nem?

Előfordulnak a gyűjteményben olyan szöveghelyek, amelyek kétséggkívül nem helynévi jellegű szövegkörnyezetet is tartalmaznak, de logikailag kiszűrhetőek belőlük a helynevek: „Az *Albisi* erdős teritoriumba vagyon egy darab Nyírfás erdőm, a’ melly *Pintze helylynek* neveztetik.” Szintén nem jelent gondot az ugyancsak sűrűn előforduló helységnévadások felismerése, mert alakjuk viszonylag állandó és „helynévszerű”. Nagyon gyakoriak azonban a szövegben – a fent számos terminussal illetett – leggyakrabban körülírásoknak, laza szerkezetű helyneveknek nevezett alakulatok, amelyeknek sokan szenteltek figyelmet írásaikban, helynév voltak eldöntése a jelenkori földrajzinév-gyűjtések módszertani kérdései között és a névvé válás folyamatának kutatásában is előkerült. SZABÓ T. ATTILA egyik példaértékű helynévtárának előszavában azt hangoztatta, hogy a történeti adatok gyűjtőinek a teljességre kell törekedniük, elsősorban azért, mert a körülírási formákban, a nevek szövegkörnyezetében olyan adatok rejtőznek, amelyek a társstudományok számára, kiváltképpen a történeti tudományok számára fontosak (SZABÓ T. 1937/1988: 110). A jelenkori (20. századi) földrajzinév-gyűjtésekben ritkák a laza szerkezetű formák, de ennek szemléletbeli, gyűjtésmódszertani oka is lehet.

Arra a kérdésre, hogy miképpen keletkeznek a körülírási helymeghatározások, a történeti források eredeti célját vizsgálva vagy éppen a mindennapi beszédhelyzeteket elemezve könnyedén felelhetünk: még névtelen helyek pontos lokalizálása céljából. SZABÓ T. ATTILA gyűjteményében az adatokat tartalmazó okmányok nagyrészt birtokösszeírások, amelyekben nemcsak a birtokok részeit, hanem az azt határoló felszíni formákat, tereptárgyakat, például utakat kellett minél pontosabban körülírni a hajdani írástudóknak. Így tehát talán egyszerinek, nem maradandónak tekintendők. Névszerű tulajdonságuk, hogy egy jól körülhatárolható objektumra utalnak.

Viszont nem toldalékolhatók, és valószínűleg nem hangzanának el kétszer azonos formában. SEBESTYÉN ÁRPÁD rámutat, hogy általában csak magát a helyet, nem az objektum egészének fogalmát idézik föl, és mindig egy-egy kiegészítést kívánnak maguk után: az *Arannyas hegyen*... lévő szántó (SEBESTYÉN 1998).

A szakirodalomban található vélekedések zöme épp a változó nyelvi forma miatt zárja ki a helynevek köréből a helymegjelölő körülírásokat. HAJDÚ MIHÁLY a névtárakban kapott helyük jogosságát elsősorban azzal indokolja, hogy a diakrón szemléltető kutatások számára az ilyen formák a névvé válás útjának állomásait jelenthetik. A Csepel-sziget helynevei közül olyan példákat mutat be, ahol a különböző korú adatok között tetten érhető a kapcsolat, ám a változás iránya nem mindig az egyszerűsödés (HAJDÚ 1985).

Funkcionális szempontból a nevek felé, formai szempontból a közzsói helymegjelölés felé „húzó” nyelvi alakulatokkal van tehát dolgunk. De mivel a „100% helynév” – „100% körülírás” végpontok között nehéz egy-egy helymegjelölést pusztán nyelvérzékünk alapján elhelyezni, egyedileg kell megvizsgálnunk a kérdéses adatok szerkezeti tulajdonságait. SZABÓ T. ATTILA adattárában olyan nagy tömegben fordulnak elő raggos vagy névutós formák, körülírások, hogy éppen az elkészült adatbázis lehet alkalmas részletes vizsgálatukra. Tanulmányozásuk minden bizonnyal nemcsak a helynevek kialakulása, a helymegjelölések jellemzése szempontjából lenne tanulságos, hanem a régi magyar hivatalos nyelvhasználat, írott jogi nyelv történetéről alkotott képet is árnyalná.

II. ELMÉLETI-TUDOMÁNYTÖRTÉNETI HÁTTÉR

„Ha aztán az ilyen jellegű feldolgozások határai a távoli jövőben összeérnének, sor kerülhetne összefoglaló helynév-földrajzi térképlapok szerkesztésére is. E térképlap-sorozatok világosan, térképre vetítetten szemléltetnék az egyes helynévi jelenségek, helynévtípusok, a helynévalkotásban felhasznált köz- és tulajdonnévi elemek meg más jelenségek elterjedésének földrajzi határait, vagy mutatnák az egyes népek egymásra való nyelvi kölcsönhatásának a helynévanyagban jelentkező érdekesebbnél érdekesebb eseteit, illetőleg típusait és a kölcsönhatás határvonalait” (SZABÓ T. 1958: 508).

Maga SZABÓ T. ATTILA fentebb idézett, saját helynévgyűjtését bemutató, programadó írásában már felhívta a figyelmet a névföldrajzi kutatási irányzat létjogosultságára az erdélyi helynévkutatás távlati céljai között. Megjegyzése természetesen nem volt előzmény nélküli. A 20. század első felének névtani irodalmában többször előfordulnak névföldrajzi tárgyú, illetve a névföldrajz fontosságát hangsúlyozó gondolatok. Az utóbbi évtizedekben született munkák egyre többet foglalkoztak a névföldrajzi kutatás definiálásával, jelentőségével, és a nagyobb tudományos seregszemléken, névtani konferenciákon is több előadáson hangzottak el erre a témára vonatkozó felszólalások. Az utóbbi két évtizedben örömdetesesen megnőtt az olyan névtudományi írások száma, amelyek a tulajdonnevek szókincsének, hangtani jellegzetességeinek vagy típusainak területi eloszlásával foglalkoznak. A névföldrajz mint kutatási ág, némileg mint szemléletmód, általánosan elfogadott és elvárt része lett a névelemzésnek. A témáról bibliográfiai adatokban bővelkedő összefoglalásokat KÁZMÉR MIKLÓS (1970: 12–5), JUHÁSZ DEZSŐ (1993), TÓTH VALÉRIA (1998), HOFFMANN ISTVÁN (2003: 205–210) írásaiban találunk.

A következőkben a kötet témájához, felépítéséhez szorosabban kapcsolódó, illetve a legutóbbi évek tendenciáit tükröző szakmunkákat mutatom be – némileg önkényes elkülönítéssel (kapcsolódva KÁZMÉR MIKLÓS (1970) osztályozásához) –, az adott művek fő kutatási célja szerint csoportosítva. (Természetesen ez a szempontrendszer csak nagyvonalakban érvényesíthető egy ilyenfajta áttekintésben, hiszen a nevek területi szempontú vizsgálata egyszerre több célt szolgálhat: például szóföldrajzi elemzésekből egyaránt szert tehetünk történeti, nyelvjárási és névtani tapasztalatokra.) Mindezek előtt azonban a névadás területi változatosságának elméleti, terminológiai kérdéseivel, tudományági státuszával foglalkozó gondolatokat tekintem át.

1. A névföldrajz általános kérdései

Témám azon a nagy múltú, széles körben elfogadott állásponton alapul, hogy a tulajdonnevek térbeli vizsgálata a névkutatás, tágabb értelemben a nyelvészet és a történeti tudományok számára is számos hasznos tanulsággal szolgál. A „széles kör” azonban egyre szűkül, amint e tudományterület státuszát, terminusait és fő kérdésköreit

próbáljuk definiálni: mi a névföldrajz?, a névtant vagy a geolingvisztikát szolgálja-e?, léteznek-e névjárások?, ha igen, mik a névjárások?, milyen korokból származó és milyen névfajtákhoz tartozó tulajdonnevek alkalmasak a térbeli összevetésre?, a nevek mely tulajdonságai alkalmasak arra, hogy különbségeiket földrajzi szempontból ábrázoljuk és elemezzük? A közelmúlt névföldrajzi témájú szakmai megnyilatkozásait az efféle kérdésekkel kapcsolatban bizonytalanság, hangsúlybeli különbségek, olykor jelentős véleménykülönbségek jellemzik. A névföldrajz iránti megelégnélkülő érdeklődés viszont jól érzékelhető, ami valószínűsíthetően a vizsgálható névadatok számának gyarapodásával, az adatkezelési, geoinformatikai technológiák fejlődésével, hozzáférhetővé válásával is magyarázható.

Elméletileg bármiféle helyhez köthető névadási specifikum vizsgálható területi szempontból, bármely névfajta elemein. Mégis, a tulajdonnevek sajátosságaikból adódóan különböző mértékben alkalmasak efféle vizsgálatokra. Valószínűsíthető, hogy a kecskenevek, vagy akár az áruháznevek is helyi jellegzetességekkel bírnak, adatoltságuk, társadalmi, nyelvi-kommunikációs, illetve névrendszerbeli szerepük miatt mégsem igazán alkalmasak a földrajzi összevetésre.

A két alapvető névfajta, a személynévek és helynévek állománya viszont jelentős tanulságokat hordoz területi szempontból, nyelvföldrajzi természetű „felhasználási lehetőségeik” viszont tulajdonságaik miatt jelentősen eltérnek. A személynévek hatalmas adatmennyisége, viszonylag zárt elemkészlete tág teret biztosít például a hangtani vagy a lexikai összevetések számára, nyelvi felépítésük alkalmas lehet etnikai azonosítás céljaira (a tudományos előzmények összefoglalására és a mai kutatásokra lásd: N. FODOR 2014) és egyéb társadalmi, történeti kérdések vizsgálatára. Bizonytalan lokalizáltságuk miatt viszont csak időbeli áttételekkel, elbizonytalanító tényezőkkel képesek egy-egy névhasználó közösség nyelvi világát jellemezni.

A helynévek alapsajátossága, jelentésük magja a lokalizálás, használati körük leggyakrabban nem terjed túl egy vagy néhány településen – tehát alkalmasak egy közösség nyelvi képének megrajzolására –, viszont elemkészletük és szerkezeti felépítésük zártsága miatt összevethetőségük korlátozott.

A helynévek névföldrajzi elemezhetősége mellett szól, hogy felülreprezentáltak a történeti forrásokban, és döntően a helyi nyelvszokást tükrözik – hiszen így töltötték be gazdasági, jogbiztosító funkciójukat –, tehát gazdag nyelvi anyagot biztosítanak olyan korokból, amelyekből kevés az egyéb nyelvi forrás. Akár csak nyelvi eredetük meghatározásával döntő érvek születhetnek egy-egy hely névadó közösségével, népese-déstörténetével kapcsolatban, illetve két nyelv kontaktusainak térbeli meghatározásában.

A nyelvjárási lejegyzési gyakorlatot követő jelenkori névgyűjtések megszaporodása számos névföldrajzi elemzés számára bizonyította, hogy a szinkrón helynévgyűjtések úgymond teljes kutatópont-hálózatú nyelvtérképként funkcionálhatnak, egyes névelemek esetében több helyről lehet adatunk, mint a lehető legnagyobb erőforrás-befektetéssel készített nyelvatlaszok esetében.

Viszont: a történetiségben a hivatalos írásbeliség egyre fokozottabb mértékben egy-ségesítő, a népi nyelvhasználatot módosító formákat is létrehozhatott – például írásban

nem jelzett finomabb fonetikai természetű eltéréseket –, amire egyébként a nyelvfeldrajz leginkább alapoz a nyelvjárasterületek elhatárolásában.

Tehát a nevek fajtája, adatolásuk ideje, az adatok mennyisége is jelentősen módosítja, hogy mennyiben alkalmasak névföldrajzi vizsgálatok elvégzésére. Ezenfölül hangtani, lexikai arculatuk, szerkesztésmódjuk, névadási típusuk is különböző mértékben lehet változatos – különböző mértékben biztosít lehetőséget izoglosszák meghúzására –, vagyis nyelvjárási vagy névjáráshatárok megjelölésére. A szűkebb értelemben vett névtudomány számára a nevek szerkezeti sajátosságainak, a névadási mintáknak a területi elrendeződése lehet igazán sokatmondó.

HOFFMANN ISTVÁN helynév-vizsgálati modelljét bemutató munkájában, amely az utóbbi két és fél évtizedben számos névelemző tanulmány alapjául szolgált, azt is előrevetítette, hogy az efféle kutatások összegzésével „a nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megmutatkozó jelenséghatárok alapján” megrajzolhatóvá válhatnak a helynévföldrajzi területek, a névjárások (HOFFMANN 1993: 29). Ezzel kapcsolatban JUHÁSZ DEZSŐ szkepticizmusának adott hangot, szerinte a névjárasterületek nem, csak egyes jelenséghatárok rajzolhatók meg (JUHÁSZ 1994: 112). HOFFMANN ISTVÁN válaszában kifejtette, hogy a kutatók célja valóban leginkább olyan „jelenséghatárok felderítése lehet”, amelyek például a nevek szerkezetében megnyilvánuló (a dialektusok leírásához leginkább hozzájáruló hangtani és lexikai szinten felüli) eltérések alapján húzhatók meg (HOFFMANN 1994: 119). JUHÁSZ DEZSŐ a névtani terminológiáról írott tanulmányaiban foglalkozott a „névjárás” fogalmával. Vitatta a terminus ‘névtani dialektus’ értelmezését, értelmezhetőségét, mert a nevekben tükröződő névföldrajzi különbségek határai nem esnek egybe, nem rendeződnek nyalábokba, nem állapíthatók meg általuk „körülkerített”, állandó területi egységek (JUHÁSZ 2004: 168). (Megállapításai kapcsolódnak HAJDÚ MIHÁLY véleményéhez, aki a névföldrajzot az onomatológia olyan ágaként értelmezi, amely részben a dialektológiának, részben a társstudományoknak ad hasznos alapot – HAJDÚ 2002: 207). JUHÁSZ DEZSŐ tehát a tágan értelmezett nyelvfeldrajz, illetve dialektológia tárgykörébe tartozó tudomány-területként definiálja a névföldrajzot, attól függetlenül, hogy a nyelv viszonylag nyitottabb és kultúrafüggőbb részrendszerei (mint a szókincs és a tulajdonnév-rendszerek) „kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak nyelvjárástipológiai vizsgálatokra” (JUHÁSZ 2004: 168).

2. Történettudományi célú névföldrajz

A helynevek általános tulajdonságaiból, belső, jelentéstani összetevőiből és használatából fakad, hogy a forrásokban szegény korok tekintetében a település- és népiségtörténeti kutatások fontos támpontjai. Bár az egyre kifinomultabb módszerekkel, egyre pontosabb állításokhoz eljutott helynévtörténeti kutatás éppen a korábbi tézisek relativizálásához, a törvényszerűségek óvatosabb, tendenciaszerű megfogalmazásához jutott el az ezredfordulóra, kiindulópontjai ma is a következők: 1. a helynevek alapjelentéséhez tartozik a lokalizálás, helyhez kötődés; 2. a helynevek tipológiai sajátosságaiból, nyelvi megformálásából következtetni lehet a névadó közösség etnikumára;

3. bizonyos nevek, névtípusok, névalkotásban felhasznált közszavak, tulajdonnevek (relatív) kormeghatározó értékkel bírnak. Mindebből következik, hogy a helynevek földrajzi vizsgálata etnikai, kronológiai fogódzókát nyújthat olyan korok történetének (egy táj benépesülésének, egy település létrejöttének) kutatásában, amelyekből kevés az írásos történeti forrás vagy régészeti adat.

A helynévkutatást a településtörténet egyik „legfontosabb segédtudományának” nevezte KNIEZSA ISTVÁN (KNIEZSA 1943: III), aki névföldrajzi szempontokat érvényesítve a legnagyobb hatású műveket publikálta a korai Árpád-kor települési viszonyairól, etnikai-kronológiai következtetéseit elsősorban a településnevek típusaira, nyelviségére és a víznevek eredetére alapozva (KNIEZSA 1938, 1943). E kötet szempontjából különösen fontosak az erdélyi helynevek etnikai azonosító szerepéről tett megjegyzései, az erdélyi névföldrajzra utaló vázlatos jelzései, például az utótagos helységnevekkel kapcsolatosan.

Kiemelkedik a névtípusok földrajzi vizsgálatának jelentősége a honfoglalás kori magyarság megtelepülésének részleteiről, a törzsi szervezet felbomlásáról írott művekben. Példaként MOÓR ELEMÉR tanulmányát említhetjük, aki abból kiindulva, hogy a törzsre vonatkozó helyneveket a környező lakosság adta, az egyes törzsnevek hiányából következtetett az adott törzs eredeti lakhelyére (MOÓR 1970).

BENKŐ LORÁND munkásságának köszönhetően nagy hagyományai vannak a név- és nyelvföldrajzi összefüggések népiség- és népesedéstörténeti értelmezésének. Véleménye szerint nyelvjárási kapcsolatok történeti bizonyítékként való felhasználását a névföldrajzi adatok több oldalról is megtámogathatják. Műveivel azért is foglalkozom részletesebben, mert vizsgálataim témájának is közvetlen előzményei, hiszen sok esetben a Székelyföld benépesülésének kérdéskörével kapcsolatosak. BENKŐ munkáiból, például földrajzi köznevek (mint az *öttevény* vagy *ropó*) elterjedésének vizsgálataiból történettudományi értékükön túl természetesen dialektológiai és névtani tanulságok is levonhatók (BENKŐ 1944a, 1944b, 1947a, 1953).

Tanulmányaiban BENKŐ LORÁND a különböző nyelvészeti adatok együttes felhasználásával szolt hozzá a székelyek eredetének legendákkal is bőségesen átitatott történetéhez. A ma székelyek által lakott területek betelepülésével kapcsolatos kérdésekre nyelvföldrajzi, helynévi és személynévi adatok komplex elemzésével keresett válaszokat.

BENKŐ módszertanilag is kiemelkedően fontos, A nyelvföldrajz történeti tanulságai című tanulmányában, 1967-ben hívta föl a figyelmet arra, hogy a magyar nyelvterület peremvidékeinek (úgy mint az 1. Ormánság, Dráva alsó folyásának vidéke, 2. Őrség, 3. Pozsony környéke, 4. Kassa környéke, 5. Székelyföld, 6. dél-erdélyi nyelvjárásszigetek) nyelvében több szinten kimutatható azonosságok figyelhetők meg. Feltételezte, hogy ezek a nyelvi gócpontok egy egykor azonos nyelvjárást beszélő népcsoport széttelepítésével jöhettek létre (BENKŐ 1967a). Nézeteit jelentős mértékben árnyalják az időközben megjelent, részletesebb nyelvatlaszok (RMNyA.) tanulságai: a székelység *ő-ző* és nem *ö-ző* csoportjai minden bizonnyal eltérő peremgóckhoz, csoportokhoz köthetők (JUHÁSZ 2007: 137).

Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez című munkájában, a helynevek etimológiai rétegződésén, m. behatárolható típusain és nyelviségén keresztül

mutatta be a címben jelzett területek betelepülésének fázisait, a székelyek által betelepített, illetve a székelyeket megelőző magyar népesség által lakott vidékek határvonalait (BENKŐ 1989).

Adalékok a székelyek korai történetéhez címmel egy kerekasztal-beszélgetésen foglalta össze gondolatait a székelység múltjáról, a nyelvöldrajz és a névanyag tanulmányai alapján (BENKŐ 1990b). Ezek főbb pontjai a következők:

1. Okleveles adatok is igazolják, hogy az Árpád-korban az ország különböző területein (déli, északi részein is) éltek székelyek.

2. A Székelyföld nyelvjárási jellemzők alapján roppant heterogén, három jelentősen elkülönülő régióra oszlik: Marosszékre, Udvarhelyszékre és a külső területekre (Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékre). Az egyes területek nyelvjárási különbségei településtörténeti előzményekkel magyarázhatók. BENKŐ tipológiai megfigyelési alapján Marosszék tájnyelve az őrségi nyelvjárásokkal rokon, Udvarhelyszék Baranyával és a szlavóniai nyelvjárászsigetekkel, a keleti székely székek főként az őrségi nyelvjárással. Az Abaúj megyei és udvarhelyszéki nyelvjárási jelenségek közös vonásai abban gyökerezhetnek, hogy egyaránt a baranyai területekről származhat a lakosság. (A Székelyföld belső tagolódásának és az egyes régiók kapcsolódásainak újabb adatokon nyugvó korszerű összefoglalására lásd: JUHÁSZ 2018: 322–326.)

3. A törzsnévi eredetű helységnevek hiánya és a *-falva*, *-laka* stb. utótagos, valamint a patrocíniumi eredetű településnevek nagy száma arra utal, hogy a székelyek betelepülése a 12. század végétől, nagyrészt a 13. században zajlott. Elsőként Udvarhelyszék és Marosszék székely lakossága települt le. Sepsi-, Orbai-, Kézdiszék megszállása még az Árpád-korban kezdődött. Ezt követően Csík- és Kászsónszékbe, majd végül (valószínűleg csak a 14. században) Gyergyóba költözött be a székelység.

4. A székelyek betelepülése előtti időkből (elsősorban Háromszék területén) szláv lakosság nyomait őrzik a helynevek a Székelyföldön, a nyelvjárási kapcsolatok és a névanyag jellegzetességei (például a földrajzi köznevek) pedig korai magyar, nem székely népességre is utalnak.

BENKŐ érvrendszerében a nyelvjárási hangtani jelenségek játszották a legfontosabb szerepet, de alaki és szóképzleti hasonlóságok is támogatták a fent felsorolt területek nyelvi kapcsolatának, közös gyökerének kimutatását.

A helynévfajták közül leginkább a településnevek típusaiból és földrajzi elterjedéséből következtetett a Székelyföld betelepülésének időbeli fázisaira, valamint a székelység korábbi szálláshelyeiről „költöztetett” víz- és helységnevei is nagyban segítettek a kibocsájtó területek lokalizálását. Többször felhívta a figyelmet a helynevekben felhasznált földrajzi köznevekre is, amelyek – bár korlátozott mértékben – ugyancsak használhatók időbeli-térbeli kapcsolatok feltárására. BENKŐ a helynevekben megőrzött személyneveket is bevonta vizsgálatai körébe, ezek azonban általános jellemzőik miatt csak viszonylag kevés esetben adhatnak bizonyító erejű érveket történeti következtetésekhez.

BENKŐ hasonló módszerekkel, a helynevek, különösen a településnevek tipológiai, névföldrajzi jellegzetességeit feltárva és továbbgondolva tett megállapításokat a moldvai magyarság betelepülésével kapcsolatban is (BENKŐ 1990a: 11–19).

3. Nyelvjárási, nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti célú névföldrajz

A történeti nyelvjáráskutatásban a jelenkori adatok összehasonlító elemzésén kívül leginkább a tulajdonnevek (de főleg a helynevek) játszanak fontos szerepet, hiszen az írott források egyéb adatai csak ritkán lokalizálhatók. Kérdéssé teszi viszont az efféle adatok felhasználhatóságát, hogy a történeti forrásokban lejegyzett helynevek mennyiben tükrözik a névadók vagy névhasználók nyelvjárását, és mennyiben az esetleg más nyelvjárást beszélő lejegyző nyelvhasználatát. A helynevek jogbiztosító értéke, a mikronevek korlátozott hatóköre (egy-egy településen belüli ismertsége) azonban arra utal, hogy az esetek többségében megbízhatóak, elfogadhatóak történeti nyelvjárási adatként.

HOFFMANN ISTVÁN tudománytörténeti munkájában rámutat, hogy a helynévtárak dialektológiai felhasználásának nagy előnye, hogy abszolút kutatópontosűrűségű nyelvatlaszként szolgálnak a nyelvjárási jelenségek leírásához, viszont a helynevekben megjelenő szavak és morfológiai eszközök korlátozott elemszáma a vizsgálatok határait is kijelöli (HOFFMANN 2003: 206).

A névalkotásban felhasznált közsavak, különösen a földrajzi köznevek elterjedésével, területi kötöttségének vizsgálatával foglalkozott a legtöbb kutató az elmúlt évtizedekben. A földrajzi köznevek kutatásának úttörője, HEFTY GYULA ANDOR táblázatos formában közli az általa vizsgált szavak tájszavakként, helynevek alapelemeként való előfordulását a különböző régiókban, így lényegében először alkalmazza a névföldrajzi módszert munkájában (HEFTY 1911).

A magyar nyelvtörténeti, hangtani vizsgálatokban először MELICH JÁNOS használta a helyneveket nyelvjárástörténeti forrásként (MELICH 1925: 52). BÁRCZI GÉZA több művében aknázza ki a helynevekben rejlő lehetőségeket a régi magyar nyelvjárások feltérképezésére (BÁRCZI 1951, 1947/1980).

A helynevekben rejlő köznevek átfogó szóföldrajzi vizsgálatára KÁLMÁN BÉLA tanulmányában találjuk az első szép példát, aki a magyar nyelv vízrajzi közneveit vizsgálta történeti helynevekben, valamint a Zala megye földrajzi neveit tartalmazó gyűjteményben (KÁLMÁN 1967).

Az 1980-as évektől, minden bizonnyal az egyre nagyobb számban megjelenő földrajzinév-gyűjtemények hatására, több kutató is hangtani vagy szóföldrajzi vizsgálatokhoz használta föl a helyneveket. Hangtani elemzést végzett többek között Cs. NAGY LAJOS Királyhelmece (Cs. NAGY 1997), GUTTMANN MIKLÓS Lendva (GUTTMANN 1999), SZABÓ JÓZSEF Csongrád megye (SZABÓ 1981), BÍRÓ FERENC Körösladány (BÍRÓ 2000) helyneveiben. A helynevekben rejlő dialektológiai jelenségek kiaknázási lehetőségeit foglalta össze 1984-es előadásában SZABÓ GÉZA a jelenkori földrajzinév-gyűjtések anyaga példáin keresztül (SZABÓ 1985).

A szóföldrajzi vizsgálatok fontosságát hangoztatta 1989-ben megjelent konferencia-előadásában PESTI JÁNOS. Fő feladatként a földrajzi köznevek jelentésének, elterjedésének tájegységenkénti, majd országos feltárását, az izoglosszák megrajzolását,

és mindezek alapján új névtani törvényszerűségek megfogalmazását javasolta (PESTI 1989).

A jelenkori földrajzinév-gyűjtéseket fölhasználva végzett szóföldrajzi elemzéseket KIRÁLY LAJOS (KIRÁLY 1981), KÁLNÁSI ÁRPÁD (KÁLNÁSI 1996), N. CSÁSZI ILDIKÓ (N. CSÁSZI 2002), vízrajzi közneveket vizsgált könyvében VÖRÖS OTTÓ (VÖRÖS 1999). A *róka* és a *ravasz* szavak történeti előfordulásait vizsgálta HORVÁTH ANDREA (HORVÁTH 1987), SOLYMOSSI LÁSZLÓ a történeti helynevek és személynévek névföldrajzát a *dusnok* szó művelődéstörténeti vizsgálatának szolgálatába állította (SOLYMOSSI 1997).

JUHÁSZ DEZSŐ a névföldrajz lehetőségeit A romániai magyar nyelvjárások atlasza térképlapjainak adatain keresztül mutatta be, amelyek között helynevek, személynévek, és tulajdonnevek alapjául szolgáló közzók egyaránt szerepelnek (JUHÁSZ 1999).

TÓTH VALÉRIA ómagyar kori hangtani változások területi irányát és időhatárait tárta föl a helynevekben található *potok* ~ *patak*, *potoka* ~ *potaka* ~ *pataka* földrajzi köznevek és az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag *-e* ~ *-i* írott formái alapján (TÓTH 2002a).

DUDÁS GYÖRGYI a *föld* és a *völgy* ómagyar kori labializációs változásait, területi elterjedését mutatta be a GYÖRFFY-féle történeti földrajz huszonkét vármegyéjének adatai alapján (DUDÁS 2002), majd az *i* > *ü* labializáció nevekben megvalósuló tendenciáját vizsgálta a korai helynevekben (DUDÁS 2003).

Nyelvjárástörténeti célokat szolgálhatnak természetesen a személynévekre irányuló névföldrajzi vizsgálatok is. A legkülönbözőbb történeti forrásokban található névadatok efféle felhasználására HAJDÚ MIHÁLY mutatott be számos példát több tanulmányában (HAJDÚ 1987, 1988a, 1988b, 1991). A korszerű, digitális személynév-adatbázisok névföldrajzi hasznosíthatóságát N. FODOR JÁNOS bizonyította a közelmúltban (N. FODOR 2016).

4. Névtani, névközpontú, névélettani célú névföldrajz

A helynevek és általában a tulajdonnevek névföldrajzi vizsgálata természetesen az egyetemes, illetve az európai névtani szakirodalomban is megjelenik. A német névföldrajz (Namengeographie) vagy areálonomasztika (Arealonomastik) terminológiai kérdéseit, a személynévek és helynevek területi vizsgálatában elért eredményeit WILFRIED SEIBICKE foglalta össze tudománytörténeti írásában, a térképes megjelenítés típusait számos ábrával szemléltetve (SEIBICKE 2004). Cseh helynevekben végzett hangtani vizsgálatokkal bizonyítja nyelvjárási jelenségek határainak változásait több tanulmányában MILAN HARVALÍK (HARVALÍK 1997, 2003a, 2003b). A fajtajelölő földrajzi köznevek névföldrajzi elemzése a finn névkutatás népszerű témái közé tartozik, amit a finn helynévkutatás legújabb szintézisének ide tartozó szócikkei és térképlapjai is bizonyítanak (PAIKKALA 2007). Finn helynevek közzói és tulajdonnévi elemeiből digitális adattár is elérhető, térképezhető az interneten: kaino.kotus.fi/nikar/index.php.

Ha a névföldrajz alatt módszertant, szemléletmódot, általános kutatási területet értünk, a hazai tudományos előzmények, a fentebb már említett munkák nagy része ebben a részben is szerepelhetne áttekintésünkben. Különösen a névtipológiai és szóföldrajzi tanulmányok esetében nehéz (vagy fölösleges) az az elkülönítés, hogy történeti, dialektológiai vagy névtani célt szolgálnak. A névföldrajz „legszűkebb értelmezése” szerint azok a munkák tartoznak ebbe a csoportba, amelyek a név belső szerkezetét, keletkezési, szerkezeti típusait vizsgálják területileg (HOFFMANN 2003: 209).

A történeti településnév-tipológia két legalaposabb monográfiája: KÁZMÉR MIKLÓS A »falu« a magyar helynevekben és MEZŐ ANDRÁS A templomcím a magyar helységnevekben című kötete egyaránt érvényesíti a névföldrajzi szempontot elemzésében (KÁZMÉR 1970, MEZŐ 1996). KÁZMÉR kiemelkedő kötete a *-falu*, *-falva*, *-fa* stb. utótagú nevekről példaértékűen mutatja meg, hogy egy névtípus, egy névadási jelenség alapos körüljárásakor, kialakulásának, változatainak, történeti és társadalmi összefüggéseinek magyarázatakor folyamatosan jelen kell lennie (a sokszor magyarázó értékű) területi földrajzi nézőpontnak is.

A mikronevek tipológiai vizsgálatának névföldrajzi vonatkozásairól főként az elmúlt másfél évtizedben születtek tanulmányok. HOFFMANN ISTVÁN nyelv- és névföldrajzi térképlapokon szemléltette az ómagyar kori Abaúj megye közszói elemeit és a nevek eredetbeli, funkcionális-szerkezeti típusait (HOFFMANN 1997).

TÓTH VALÉRIA a névföldrajzi kutatások részletes áttekintése mellett bemutatta az ómagyar kori helynévi szórványok területi elemzésében rejlő lehetőségeket: névalkotási és névváltozási tendenciákat, egy jelentésmezőbe tartozó földrajzi közneveket, névtípusokat elemzett a földrajzi eloszlás alapján (TÓTH 1998, 1997, 2002b).

Az elmúlt néhány évben többen is mikronevek több szempontú névföldrajzi elemzésére vállalkoztak különböző földrajzinév-gyűjtések anyaga, illetve ómagyar névadatok alapján. BÁBA BARBARA korábban az egy jelentésmezőbe tartozó földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatának lehetőségeit mutatta be (BÁBA 2009), majd a földrajzi közneveknek szentelt monográfiájában következetesen alkalmazta a névföldrajzi megközelítést e szócsoporthoz tartozó elemeinek és típusainak vizsgálatakor (BÁBA 2016). DITRÓI ESZTER pedig a helynevek lexikális-morfológiai típusainak területi megoszlását illusztrálta, élőnyelvi helynévadatok statisztikai módszerekkel földolgozott névrendszereinek földrajzi elemzésén keresztül (DITRÓI 2010, 2017).

Az utóbbi években látványosan növekszik az olyan tanulmányok, monográfiák száma is, amelyek egy-egy névfajta, névtípus alaposabb körüljárása kapcsán hangsúlyosan érvényesítik a területiség szempontját is (többek között: RESZEGI 2011). Az ilyen típusú vizsgálatok természetesen akkor hozhatnak még látványosabb eredményeket, ha a felhasznált adatok gyűjtőköre a lehető legszélesebb időbeli és térbeli határokig kitolódik. Vagyis a helynevek legalapvetőbb tulajdonságai akkor válhatnak eredményesen a névföldrajzi kutatások témájává, ha a vizsgált helynévanyag a teljes magyar nyelvterület egészét és az írásos emlékekkel rendelkező névtörténet legfontosabb fejezeteit igyekszik lefedni. Mindehhez sok millió névadat tárolására és előhívására alkalmas számítógépes névadatbázisra van szükség, amelynek létrehozása az egyik legsürgetőbb feladata a magyar névkutatásnak.

5. Erdélyi helynévkutatás

Az erdélyi névkutatásnak az ezredforduló tájáig elért eredményeit CSOMORTÁNI MAGDOLNA foglalta össze két írásában (CSOMORTÁNI 1992, 2004). Ugyancsak ő jegyzi az elmúlt évek jó néhány székelyföldi témájú helynévelemző és helyneveket közzétvő tanulmányát (CSOMORTÁNI 1994, 1997a, 1997b, 2000a, 2000b, 2002, 2007, 2008, 2009). A romániai magyarlakta vidékekről megjelent helynévgyűjtéseket részletesen számba vette egy előadásában HINTS MIKLÓS (HINTS 1997). Az erdélyi névtani eredményeket HAJDÚ MIHÁLY is áttekintette, és ugyancsak ő biztosított kiemelt helyet az általa szerkesztett sorozatokban a határon túli névadatok közzétételének (HAJDÚ 1997a). Az erdélyi magyar helynévgyűjtések települések szerint rendezett részletes bibliográfiáját MURÁDIN LÁSZLÓ tette közzé (MURÁDIN 2013). Áttekintését követően jelentek meg PESTY FRIGYES helynévgyűjteményének (1864) a Székelyföldre és a környező magyarlakta területekre vonatkozó, hiánypótló értékű kötetei (CSÁKI–PÁL-ANTAL 2012–2015).

A CSOMORTÁNI MAGDOLNA által vázolt tudománytörténeti korszakok elé kívánczik BOGÁTS DÉNES neve és munkássága, akinek háromszéki történeti névgyűjtése és elemző tanulmánya (BOGÁTS 1929) SZABÓ T. ATTILA későbbi műveire is hatással volt.

A SZABÓ T. ATTILA nevével fémjelzett kolozsvári nyelvészeti iskola az 1930-as, '40-es évek fordulóján rövid idő alatt példátlan mennyiségű helynévi adatközléssel, módszertani újítással és elemző munkával gazdagította a magyar helynévkutatást. Az a termékeny időszak, amely alatt SZABÓ T. ATTILA és tanítványai (ÁRVAY JÓZSEF, GERGELY BÉLA és mások) műveiket szorgalmasan publikálták, csak néhány esztendeig tartott, de a névgyűjtések elméleti tanulságai jelentős hatással voltak az 1960-as évektől fölélnkülő magyarországi földrajzinév-gyűjtő mozgalomra.

Az 1940-es években felvirágzott „erdélyi iskola” Székelyföldre vonatkozó névtani eredményeinek egy része csak utólag, az 1930-as, '40-es évek alapvető munkáihoz képest csak később láthatott napvilágot. Ide tartozik BENKŐ LORÁND korszakos tanulmánya és gyűjtése a Nyárádmente földrajzi neveiről (BENKŐ 1947b), de SZABÓ T. ATTILA elveit és módszereit követték JANITSEK JENŐnek, HINTS MIKLÓSNak, TIBÁD LEVENTÉnek gyűjtései, helynévközlései is, amelyek részben a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben, majd az 1990-es évektől a budapesti Magyar Névtani Dolgozatok sorozatban jelenhettek meg.

A 20. század második felében a kolozsvári magyar nyelvészeti tanszék jó néhány szakdolgozója választotta szülőfaluja helyneveinek összegyűjtését, névtani elemzését témájául. Ezek bibliográfiai számbavétele, egy egész Székelyföldre, Erdélyre kiterjedő névkataszter összeállítása még várat magára. A 2000-es években egy székelyföldi helynevekkel, azok földrajzi köznévi elemeivel foglalkozó doktori dolgozat viszont nyomtatásban is napvilágot látott: PÉTER SÁNDOR disszertációja, tizenkét háromszéki falu földrajzinév-anyagán végzett vizsgálataiból (PÉTER 2008).

III. NÉVFÖLDRAJZI TÉRKÉPLAPOK

1. Hangtani jelenségek vizsgálata a helynevekben

1.1. A hangtani természetű névföldrajz céljai, korlátai

A tudománytörténeti bevezetőben is utaltam azokra az eredményekre, amelyeket a jelenkori és történeti helynevek kutatói a nyelvjárási hangtani jelenségek vizsgálatában értek el. Nyilvánvalóan a szinkrón gyűjtések fonetikailag pontosan lejegyzett anyaga alaposabb tanulságokkal szolgálhat (kiváltképp azokon a területeken, ahonnan a nyelvjárási gyűjtések hiányosak), viszont a történeti adatok a nyelvjárások változásairól, hajdani képéről nyújthatnak fogódzókat. Ez utóbbira, a régi magyar nyelvjárások ilyen módszerű feltérképezésére jelent korai példát BÁRCZI GÉZA tanulmánya, amelyben a magyar törzsnévi eredetű helynevekben meglévő *i* – *ü* variálódás alapján alkotott képet a honfoglalást követő évszázadok nyelvjárási megoszlásáról (BÁRCZI 1947/1980: 308–325).

A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött erdélyi történeti helynévanyag korlátait a történeti írássajátosságok sokszínűsége, az adatok névszociológiai háttere és véletlenszerű előfordulása szabja meg. Előnyt jelent viszont az efféle kutatásokhoz óriási adatmennyisége, az összevetés lehetősége a különböző adattárakkal: A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.), A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNYA.) és a Székely névföldrajzi szótár (SZNYSZ.) anyagával (különösen az informatizált változat alkalmazásával). A vizsgálatok további kiterjesztését szolgálhatják a Szótörténeti Tár (SZT.) és az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) adatai.

A hangtani természetű névföldrajzi vizsgálatok jelentősége leginkább a lehetséges kutatópontok sűrűségében és a történeti adatok értelmezésében (illetve a jelenkori adatok történeti értelmezhetőségében) rejlik, hiszen a névadatok részletesebb földrajzi képet mutathatnak hangtani változatokról, mint a ritkásabb kutatóponthálózatú névföldrajzi atlaszok, és a történeti adatok nyelvjárástörténeti mozgások lenyomatait őrizhették meg. Viszont a nem nyelvészeti céllal lejegyzett történeti adatok olvasata bizonytalan lehet, és nem mindig mutatnak olyan hangszínbeli stb. eltéréseket, amelyek a nyelvjárási tipológia alapjául szolgálnak.

A következő oldalakon olyan jelenségeket mutatok be, amelyek kutatásában fontos szerepet kaphatnak a történeti helynévadatok. A példák kiválasztásában az játszott a legfőbb szerepet, hogy illusztrálhassam az eredmények párhuzamos vizsgálatát az informatizált dialektológiai atlaszokban és a helynévtárban. Mindez azonban be is határolta a válogatást, ezért természetesen még jócskán bővíthető a helynevekben tanulmányozható hangtani jelenségek csoportja. Az MNYA., RMNYA. és SZNYSZ. alapján készült térképek a Bihalbocs alkalmazással készültek.⁷ A helynevekben előforduló nyelvjárási jelenségek térképezésekor a könnyebb tanulmányozhatóság érdekében a nyelvatlasz-térképeken használt színekkel csoportosítottam, ábrázoltam az adatokat.

⁷ A program kezelésében, az adatok csoportosításában, térképre vetítésében VARGHA FRUZSINA SÁRA volt segítségemre, közreműködését hálásan köszönöm.

1.2. Az *ő*-zés vizsgálata

Nemcsak a helynevekben megőrzött nyelvjárási hangtani sajátosságok, hanem azok hiánya is sok tanulságot hordoz. A történeti lejegyzésekben sok hangtani jelenségnek, például az *e* vagy *a* köznyelvtől eltérő realizációinak írástörténeti okokból hiába keresnük a nyomát. De meglepő – az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár általános jellemzői szempontjából is figyelemre méltó – módon az adatok nagy számához képest elenyésző mennyiségű névadatban fedezhetjük föl *ő*-zés lenyomatát. Ezt nyilvánvalóan többek között az magyarázza, hogy a korszakban már érvényesült bizonyos spontán normatörékvés a helyneveket lejegyzők gyakorlatában. Természetesen az efféle nyelvi változók kikeresése, összegyűjtése sem egyszerű, hiszen kevés az összemérhető, egymás mellé állítható helynévi adat.

A legtöbb *ő*-ző forma természetesen a nyelvjárási adatok alapján markánsan *ő*-ző Udvarhelyszék területéről kerül elő, de elszórtan akadnak csíki, háromszéki, sőt belső-erdélyi és szilágysági példák is.

A fenti térképen jelölt települések helynévanyagában mégis előkerülő *ő*-ző alakok részben lexikalizálódott formák (mint az *irtás orotás*-féle változatai), részben olyan adatok, amelyek ugyan a SZABÓ T. ATTILA által összegyűjtött anyagba bekerültek, de már 20. századi, dialektológiai szempontot is figyelembe vevő helynévgyűjtésből származnak. Sepsibodok helyneveiben találjuk meg az *Orotás Szögén*, *Sáncz szöge* formákat (1859, EHA. 2). Előkerül a *pör högi* Betfalváról (1577, EHA. 6), amelynek 20. századi példája is van az adattárban: *Pörhögy* (1931, EHA. 6). Kissolyos 19. századi adatai között találjuk az *al Szög* (1823, EHA. 6), *Örhögy nyakánál* (1845, EHA. 6), *Három szöge*

6. ábra: *ő*-ző alakok a történeti helynevekben

(1864, EHA. 6) példákat. Máréfalva 1940-ben gyűjtött (dialektológiai szempontokat is figyelembe vevő) gyűjtéséből ismerjük a *Pétörszilvája*, *Egröspataka*, *Pétöristánkúttya* és *Pétörucca* neveket (EHA. 6). Tarcsafalva 1781-es és 1787-es adataiban *Bökhögy* helynevekkel találkozunk (EHA. 6).

Ez a néhány példa a több százezres adattömeggel szemben éppen csak felvillantja az *ö*-zés jelenségét, és arra utal, hogy a helynevek lejegyzői az esetek többségében nem érezték papírra vethetőnek az egyébként élő *ö*-s alakokat.

A jelenség okát a nyelvi norma egyre erősödő újkori hatásában kereshetjük, bár arról csak feltételezéseink lehetnek, hogy az *ö*-zö és az *ë*-zö, *e*-zö változat közötti választás a nevet használó közösség tagjainak beszédmódjában vagy az alkalmi lejegyző egyszeri megoldásaként zajlott le. Valószínű az is, hogy a köznévi használatban is gyakori névelemek lejegyzése kevésbé tükrözi a nyelvjárási ejtést, mint a csak tulajdonnévként élő névelemeké.

Ez a példa rávilágít, hogy a történeti helynevek csak bizonyos korlátozásokkal szolgálhatnak nyelvjárástörténeti-hangtani vizsgálatok alapjául. A földrajzi nevek jelentősége ebben a tekintetben inkább a korai nyelvtörténeti időszakok, különösen az ómagyar kor esetében nő meg.

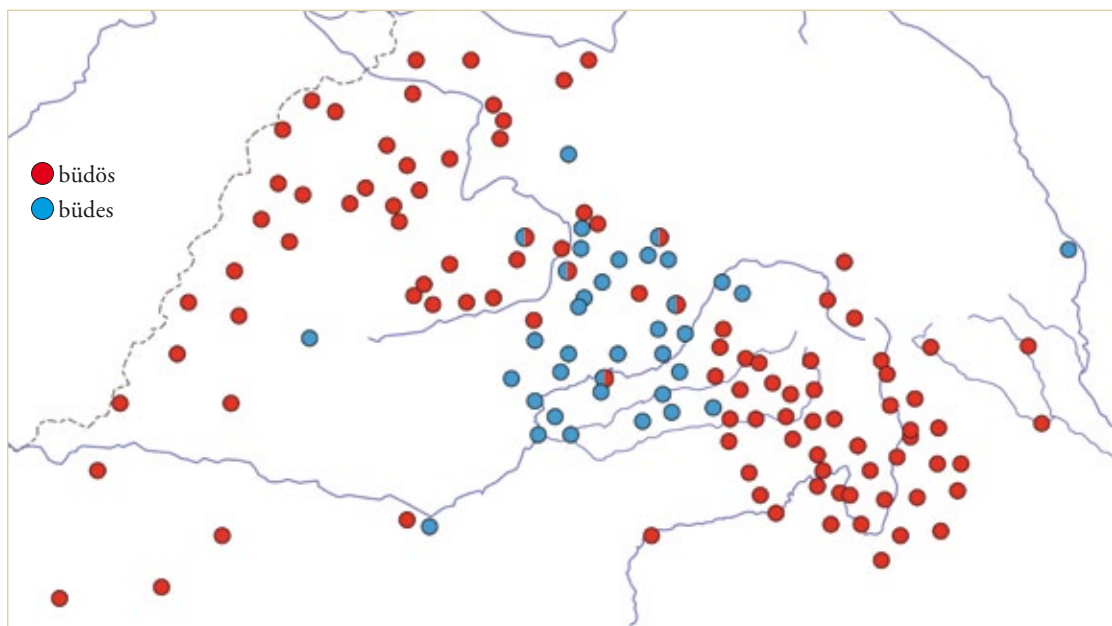
1.3. A mezőségi *e*-zés vizsgálata

A nyelvföldrajzi adatok alapján – az *ö*-zés székelyföldi megjelenéseivel szemben – az *e*-zés mezőségi nyelvjárási jelenség. Ennek a hangtani változónak a lényege, hogy az első szótagi *ü*, *ű*, *ő* után hangsúlytalan helyzetben az *ö*-k helyén *e*-t hallunk: *ütek* mint ’ütök’, *hőkel* mint ’hőköl’, *büdes* mint ’büdös’.

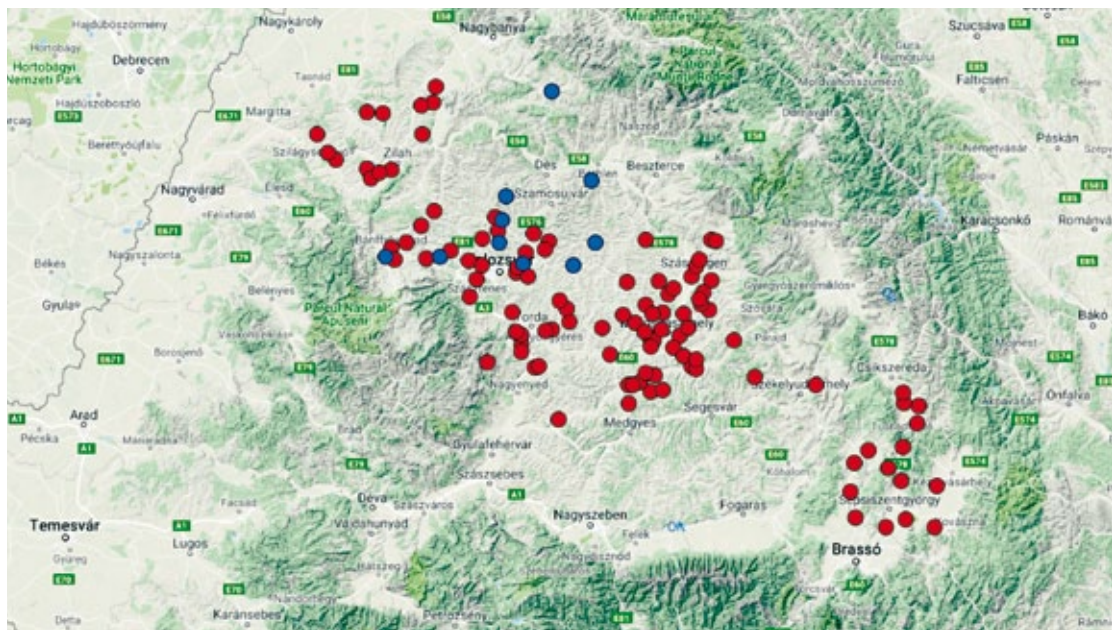
A köznyelvi *ö* helyén jelentkező *e* az RMNyA. adatai és MURÁDIN LÁSZLÓ elemzése alapján (MURÁDIN 1986: 125) nagyjából ugyanazon határokon belül fordul elő, mint az ugyancsak mezőségi kulcsjelenség *a*-zás (lásd 7. ábra): a Maros jobb partján és attól északnyugatra, az Aranyos-Szamos vonala között (például Mezőpanit, Szabéd, Aranyosegerbég, Magyarszovát stb. településeken). A típus határa átlépi a Nagy-Szamos vonalát, megtalálható Magyar-nemeyén és Domokoson is (MURÁDIN 1986: 127).

A helynevek között is szép számmal szerepel a *büdös* – *büdes* lexéma, elsősorban *Büdöstó*, *Büdöskút* típusú nevekben – így rajta keresztül összevethető ennek a változónak a helynévtárban és a nyelvatlaszokban mutatkozó elterjedési területe. A *büdes* előfordulásai természetesen a mezőségi területre esnek, de a 20. századi élőnyelvi gyűjtésekben mutatottnál szűkebb határok között: az Aranyos és Küküllő mentén már nem kerülnek elő (8. ábra). Ennek oka talán a hangtani jelenség fokozatos terjedése, vagy egyszerűen a helynévadatok véletlenszerű fölbukkanása.

Tanulságos, hogy történeti adatként olyan települések névanyagában is látható ilyen forma, amelyek a 19–20. századra jórészt elrománosodtak: például Mezőkerked 1806-os adatai közt: *In fátze lá Büdeskut* (EHA. 10).

7. ábra: бүдös – бүдес az RMNyA. adataiban

8. ábra: бүдös (pirossal) – бүдес (kékkel) a helynevekben

1.4. Az *irtás* ~ *orotás* variánsok tanulságai

Az erdélyi helynevek nagy számban megőrizték az *irt*, *irtás* szócsalád archaikus hangalakú változatait is: *orotás*, *orotvány* stb. Az *irt* szó ősi, uráli eredetű. Az alapszó eredeti jelentése ‘metsz, vág, nyír’ lehetett. Az *irt* és az *arat* egyazon töből, szóhasadással jött létre, az *ort*, *orot* (*orotvány*, *orotás*) hangalakú változatok egy átmeneti formát képviselnek (TESz. *irt* és *arat* alatt, a szócsalád fejlődésének HORGER ANTAL szentelt külön tanulmányt: HORGER 1942).

A magyar nyelvterület nagy részén, beleértve az erdélyi területeket is, az *irt* típusú formák az általánosak. A szócsalád román nyelvbe is átkerült alapalakjai is a magas hangrendű változatra mennek vissza: *iertaș*, *iertoj* (*iertaoi*, *iertavoi*) (JANITSEK 1993). A magyar nyelvjárások atlaszának 20. század közepén gyűjtött adatai azt sugallják, hogy az *ort*-, *orot*- típusú formák a nyelvterület északi részén, palóc nyelvjárási környezetben fordulnak csak elő (lásd 9. ábra).

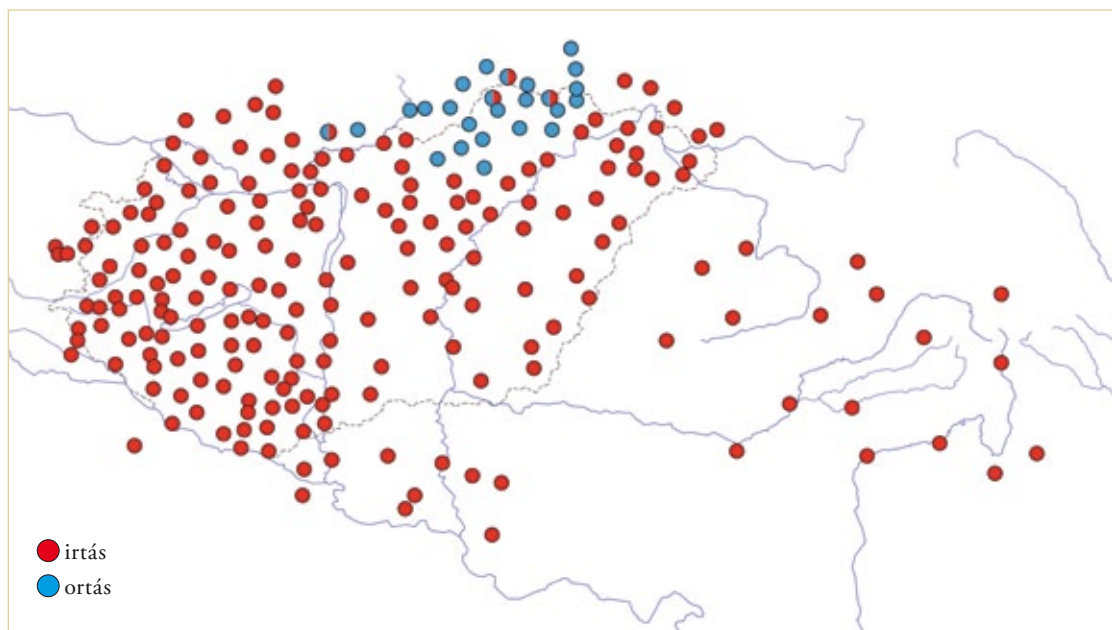
A térképlap tanúsága szerint az archaikus *ort*- féle alakok elsősorban a Kassától dél-délkeletre fekvő zempléni vidékeken (például Bolyk, Tarnagörgő) a leggyakoribbak. Azonban az MNyA. kutatóponthálózatának közismert egyenetlensége épp a romániai magyar településeken fedi el a változatosságot, az *o*- kezdetű formák székelyföldi gyakoriságát és dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken (például Hétfalu, lásd ÚMTsz. II: 1099) való felbukkanását.

A jóval sűrűbb erdélyi kutatóponthálózaton felmért RMNyA. *irt* és *orot* alakokat ábrázoló térképlapján, valamint a Székely nyelvföldrajzi szótárral integrált *irtás* ~ *orotás* atlaszlapon jól körülrajzolható az *o*-s változatok székelyföldi jelenléte. Az *irt*, *irtás* változatok elsősorban Udvarhelyszéken és Háromszéken jelentkeznek. Az is megfigyelhető, hogy a többi erdélyi nyelvjárásterületen sehol sem találkozunk *orot* alakokkal.

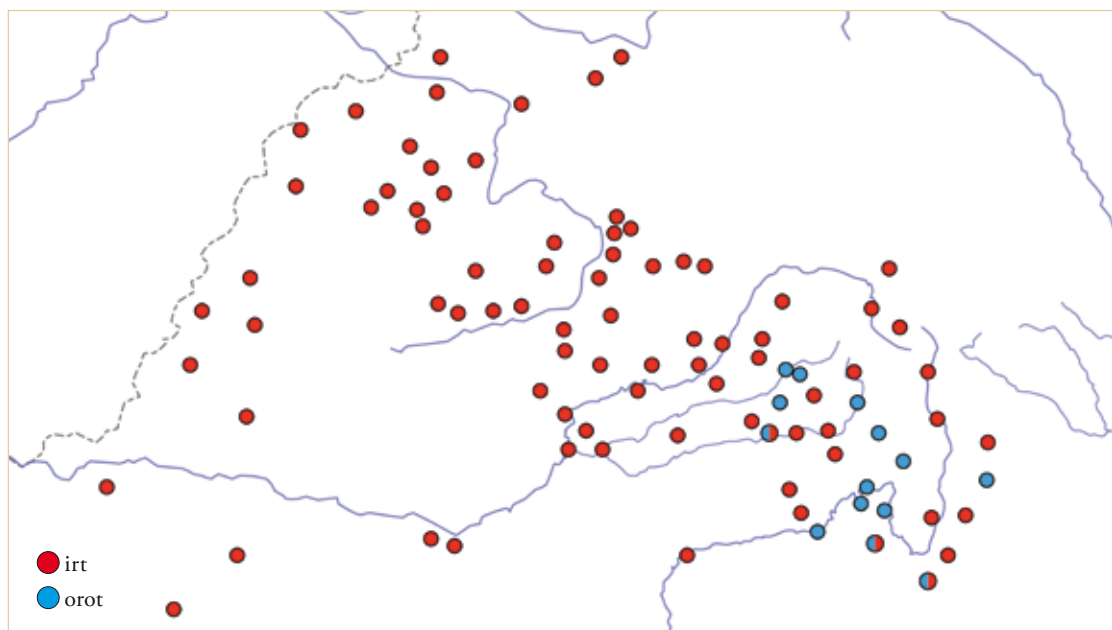
Lehetséges, hogy az *irt*- *orot*- kezdetű szavak alaki változatossága azoknak a példának a sorát gyarapítja, amelyek azt bizonyítják, hogy a székelység nyelvjárása erős hasonlóságot mutat több jól körülhatárolható peremterület nyelvjárásával (a dél-erdélyi, az ormánsági, az őrségi, a Pozsony környéki és a Kassa környéki települések nyelvi sajátosságaival, lásd BENKŐ 1967a). Ebben az esetben a hasonlóság (az MNyA. és az RMNyA. együttes értelmezésével) legerősebben a Székelyföld és az déli és keleti palóc területek között mutatkozik.

Az erdőirtás ténye gyakran vált a névadás alapjává, így az erdélyi történeti helynévanyagban roppant gazdag adatanyagot tanulmányozhatjuk e szavak hangalakú változatainak elterjedését. Az *irtás* 579-szer fordul elő, főként Erdély északi és középső területein. Székelyföldi példái ritkábbak, különösen (és időben korábban) a nyugati székek településein és Háromszéken kerül elő. A székelyföldi adatokat egyértelműen a 230-szor felbukkanó *orotás* uralja, előfordulásaival tulajdonképpen kirajzolva a székely települések elterjedését (lásd 12. ábra).

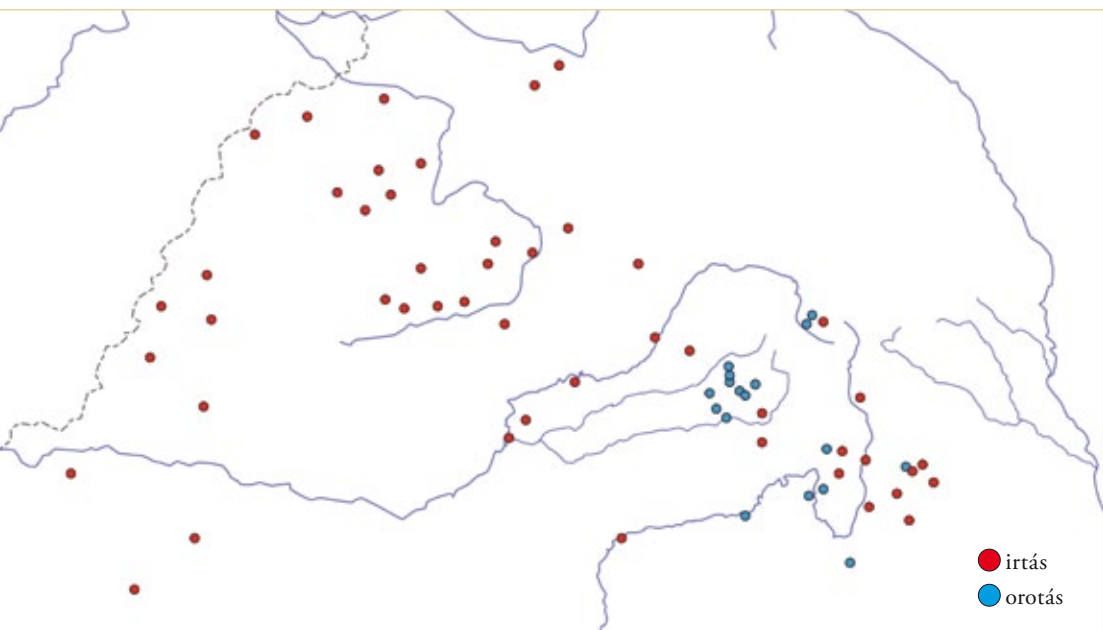
Bár a dialektológiai atlaszlapok és a névföldrajzi térkép összevetése a későbbi fejlemény, az *irt*- típus fokozatos terjedését jelzi, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ide tartozó szavak jelentésével, szerepkörével kapcsolatos hangrendi elkülönülést, ami jól illusztrálható különböző történeti adatokkal. A cselekvést kifejező szavak már a legkorábbi (székelyföldi falvakhoz köthető) adatokban is szerepelnek magas hangrendű

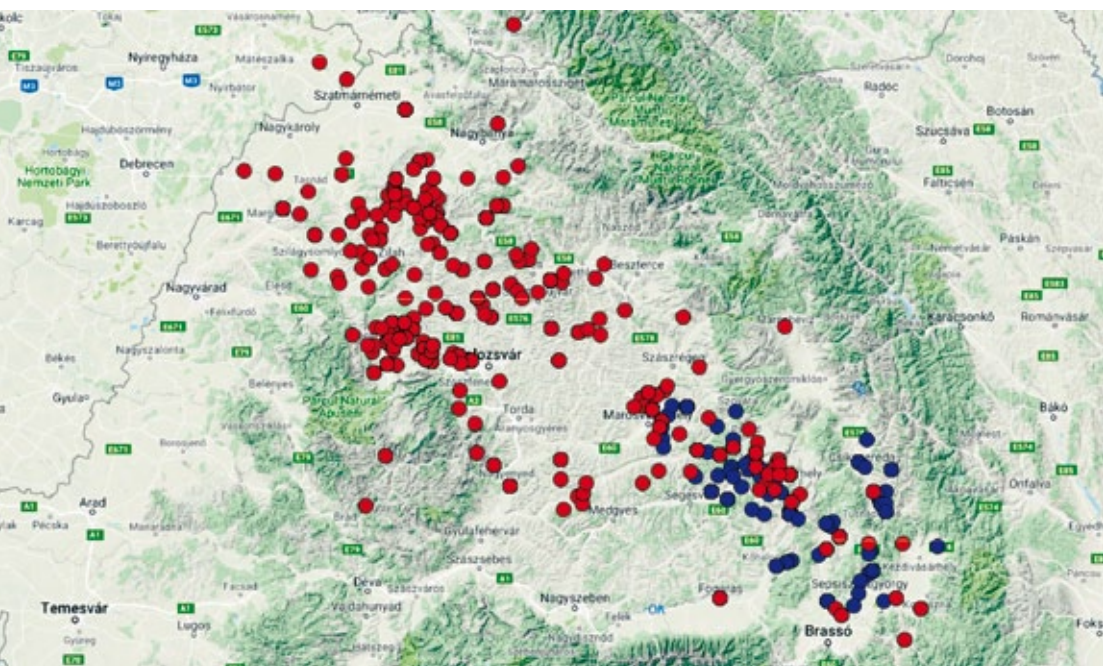
9. ábra: *irtás* – *ortás* az MNyA. adataiban

10. ábra: *irt* – *orot* az RMNyA. adataiban

11. ábra: irtás és orotás az RMNyA. és a SzNySz. alapján

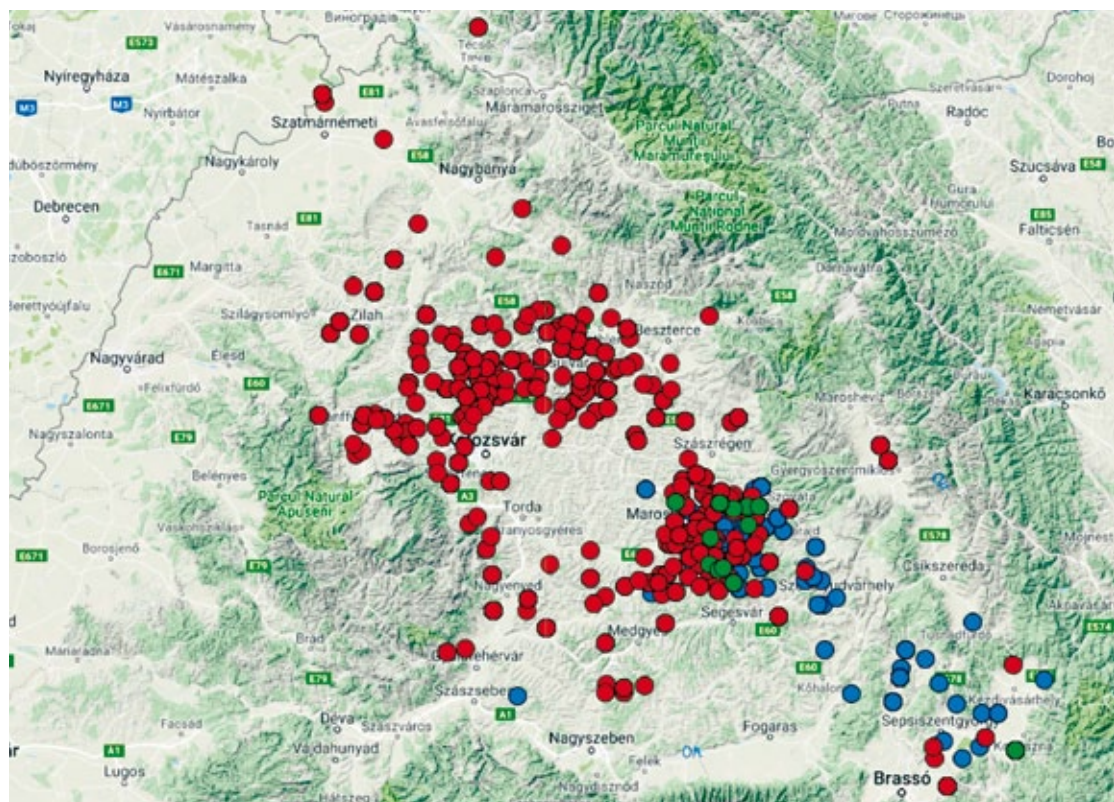
12. ábra: az irtás (pirossal) és orotás (késsel) változatok a helynevekben

formában – a földrajzi köznévi szerepben álló kifejezések viszont zömmel a mély hangrendű alakban rögzültek. Pl. *Negj jrtas feöld uagion, kiket en jrtottam, azt kjualtkeppen Leörinchnenek hagiom: eggik Illjes orotasa...* (SzO. III: 88 és EHA. 6: Nyikómalomfalva).

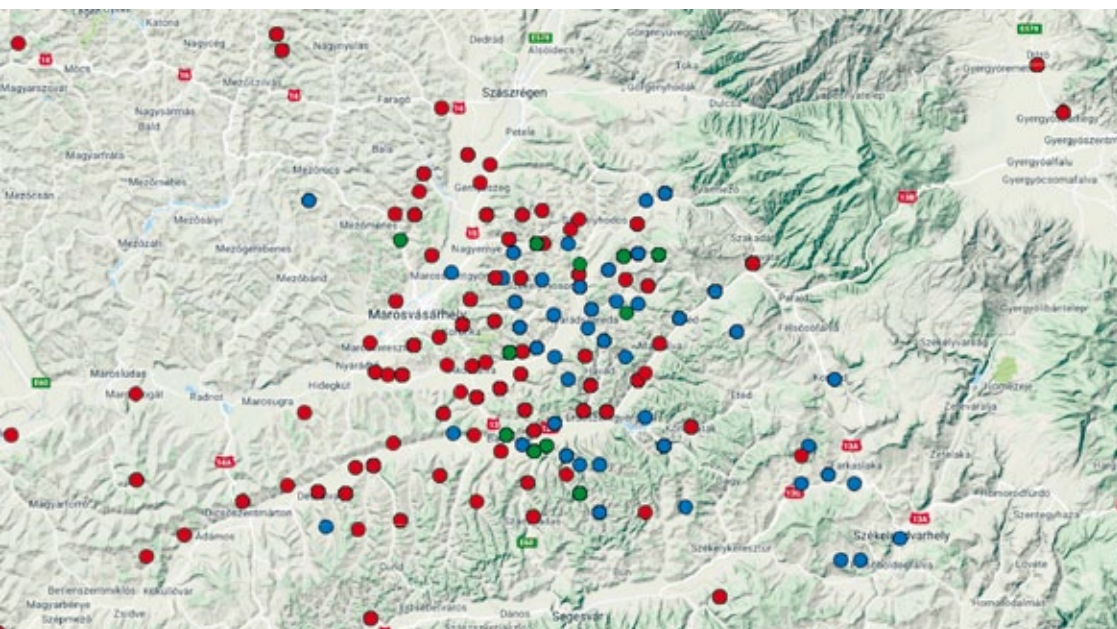
Az *orotás* típusú formák 20. század végére történő archaizmussá válását, helynevekbe „kövülését” jelzi csíkszentsimoni példáján keresztül CSOMORTÁNI MAGDOLNA is: a *Hosszú-aratás* helynévről bizonyítja, hogy a *Hosszú orotás* elsődleges formából alakult népetimológiás változással, az ‘irtás’ jelentésű tájszó kiavulásának következményeként (CSOMORTÁNI 2009: 66).

Az *irtás* – *orotás* térképlapjához hasonló összképet mutat az *irtovány* – *irotvány* és *ortovány* – *orotvány* alakok együttes névföldrajzi térképe (13. ábra), azzal a különbséggel, hogy az *orotvány* – *ortovány* változat egyértelműen udvarhelyszéki és háromszéki alaki variánsnak tűnik, Gyergyóban viszont feltűnik az *i-s* változat.

Tanulságos, hogy a ritkább, valószínűleg újabb fejlemény *aratván* – *aratvány* változat is éppen a marosszéki gócpontú ütközőzónában tűnik föl, ahol az *irotvány* – *orotvány* formák párhuzamosan is megtalálhatók (lásd 14. ábra).

13. ábra: az *irotvány* – *irtovány* (pirossal) és *orotvány* – *ortovány* (kékkel), illetve *aratván* – *aratvány* (zölddel) változatok a helynevekben

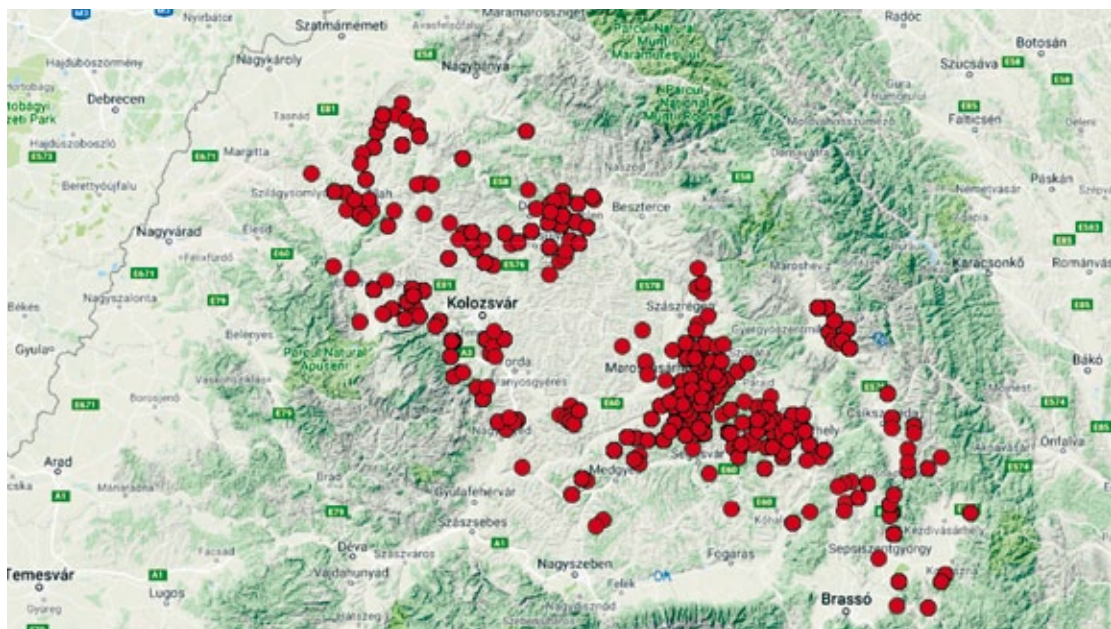

14. ábra: az *irotvány* - *irtovány* (pirossal) és *orotvány* - *ortovány* (késsel), illetve *aratván* - *aratvány* (zölddel) változatok Marosvásárhely vidékén

1.5. A *bükk*-*bikk* változatok a helynevekben

A *bükk* és *bikk* alakváltozata gyakran fordul elő a helynévadatokban, általában 'bükkerdő' jelentésű földrajzi köznévként. Az *ü*-s változat 2378-szor szerepel a gyűjteményben; ide soroltam a *Bük*, *Bükk* stb. formák mellett a *Bük*, *bük* írásmódú, és a némileg bizonytalan *bjk*, *bwk*, *bwk* alakban lejegyzett szavakat is. Az *i*-vel ejtett változat 527-szer fordul elő; ebbe a csoportba osztottam be a csekély számú *byk* írásmódú alakot is, bár ezek besorolása kissé bizonytalan.

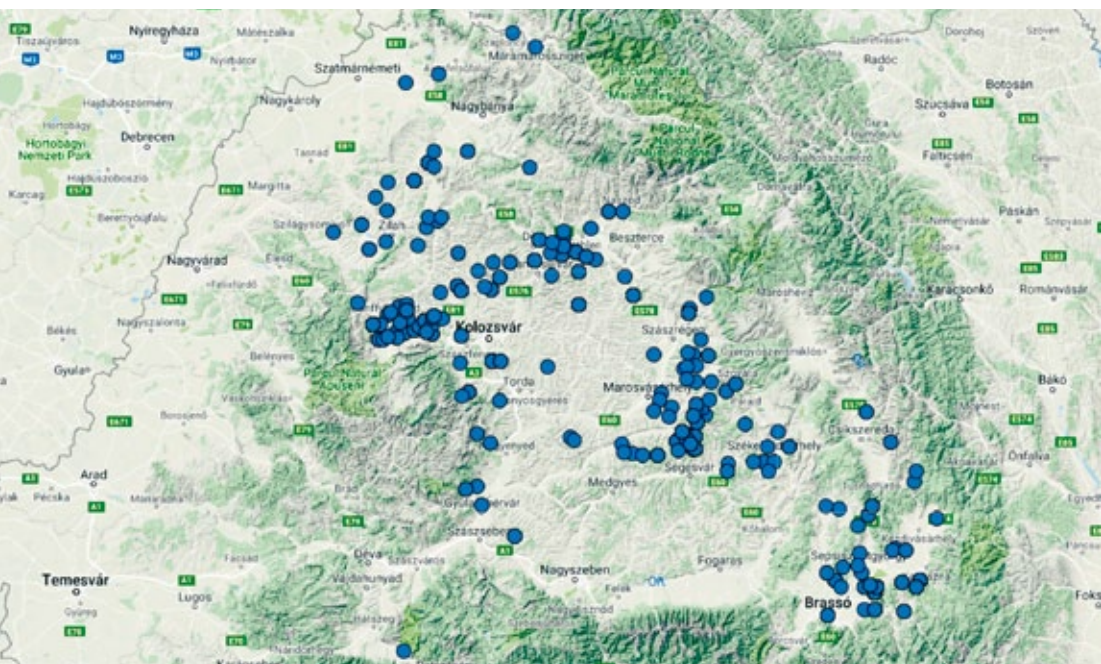
A labiális változat szinte minden vizsgált területen előfordul. A Székelyföldön leginkább udvarhelyszéki, gyergyói települések helynévanyagában van jelen, Háromszék északi területein és Csíkban is akad rá bőségesen példa. Már a legkorábbi adatokban is megtalálható, sokszor az illabiális változattal azonos szövegrészletben, mint például 1590-ben: (*Zabo Janos, vaghasi* tanú vallomása) „*az Sikesd Janos zena fiuen alol, Bikfeyn*” (SzO. I: 164), (*Kys Janos, sikej* tanú vallomása) „*be menek en az sikej zena fibe Bwk feyvre*” (SzO. I: 165, EHA. 6: Sükö), illetve „*az orozhegie[n] alol valo bwk erdon felliel, melliet Kws biknek hinak*” (EHA. 6: Oroszhegy, 1592). Egyes adatok a 'bükkerdő' jelentésű *bükk* és a 'bükkefa' jelentésű *bikk* - *bikkfa* alaki elkülönüléséről tanúskodnak: „*János bükke, gyéren nagy bikfákkal*” (EHA. 6: Csöb, 1860), vagy „*Zsisora oldala, bükkes, ezen erdőben vannak gyéren vén bikfák*” (EHA. 4: Oláhzsákod 1865k.).

15. ábra: a *bükk* a helynevekben

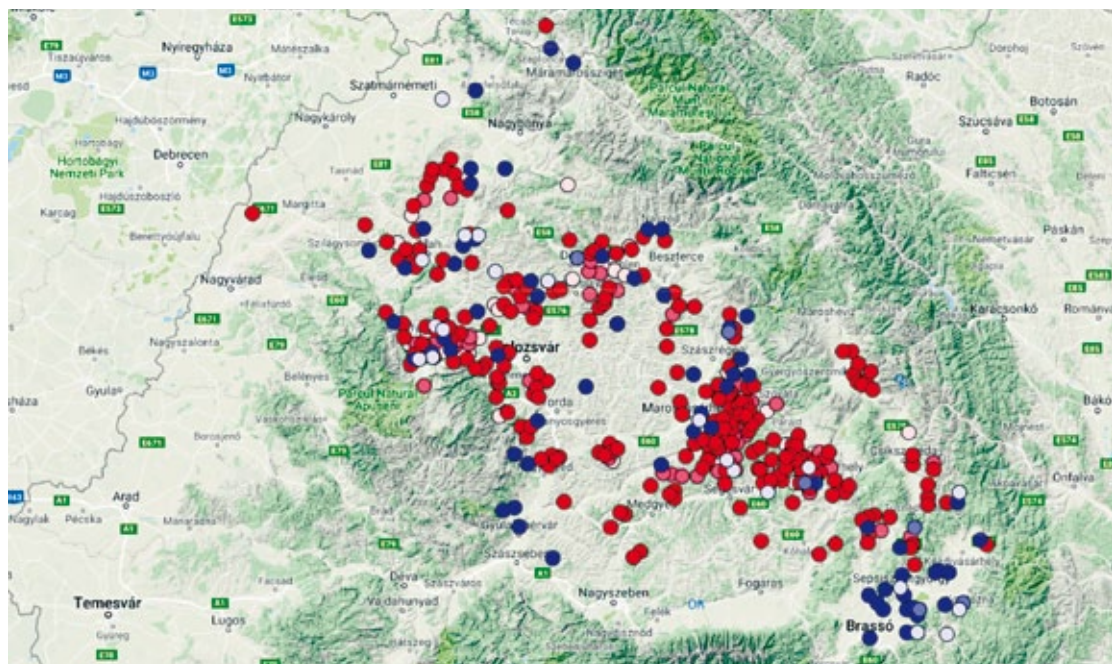
A *bikk* alak, amely minden bizonnyal az archaikusabb forma, legerőteljesebben Háromszék déli területein szerepel a térképen, de gyakori példáit láthatjuk Udvarhelyszék és Marosszék határvidékén, Kalotaszeg környékén és Dél-Erdélyben is.

Ahhoz, hogy a két típus megoszlását a nagy elemszám ellenére is vizualizálhassam, ebben az esetben az adatokat településenként is külön osztályoztam, és a kutatópontokat a két változat aránya alapján hat csoportba osztottam. Ahogy a 17. térképen látható, a *bükk* vagy *bikk* alakok túlsúlyát továbbra is a piros és kék szín jelzi, egyre kisebb arányú meglétüket pedig a halványabb színárnyalatok.

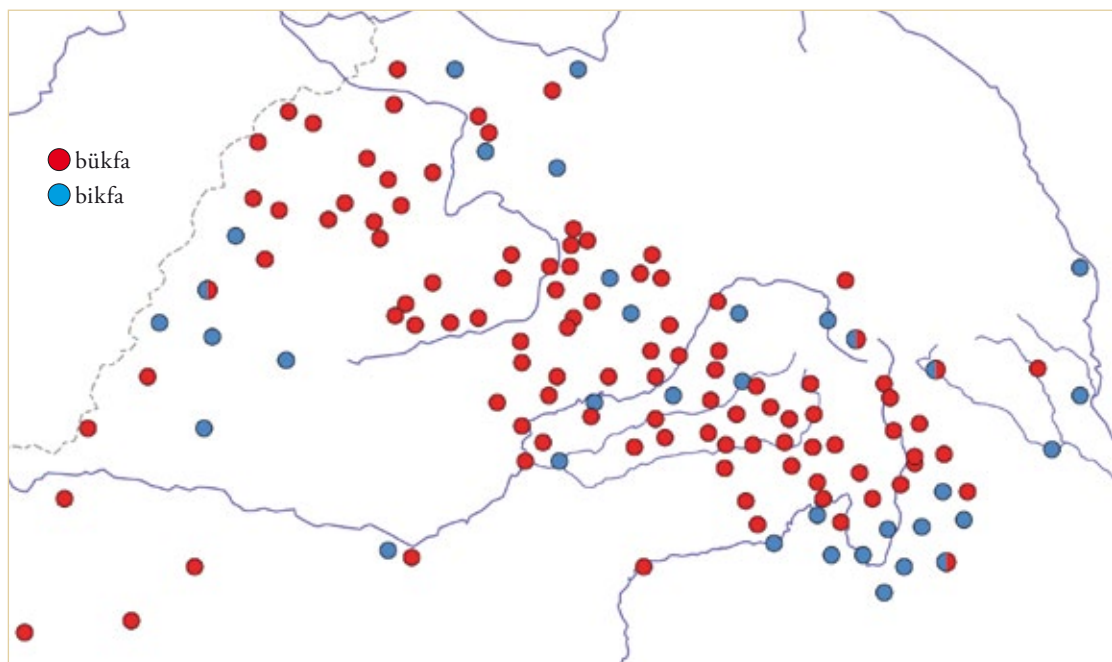

16. ábra: a *bikk* a helynevekben

Ha a két típus előfordulásait összevetjük a romániai magyar nyelvátlasz adataival, nagyjából hasonló képet kapunk (18. ábra), de a korábbi történeti állapotokat őrző helynevek körében egyértelműen nagyobb a *bikk* előfordulások aránya. A nyelvátlasz-adatok az *ü*-s változat terjedését, az udvarhelyszéki, marosszéki, Kalotaszeg környéki, dél-erdélyi területek nyelvi egységesülését mutatják, tehát több vidéken a történeti helynevek tanúsága alapján a gyakrabban kimutatható *i*-s változat visszaszorulását tapasztalhatjuk.

17. ábra: a *bükk* (piros) és *bikk* (kék) aránya a helynévadatokban

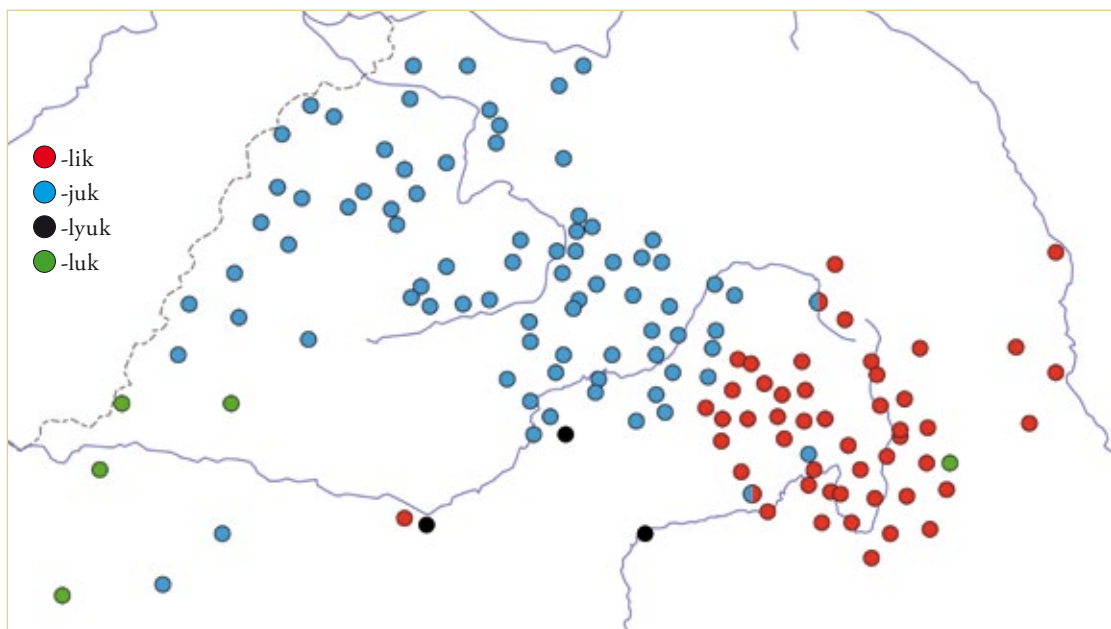
18. ábra: a *bükk* és *bikk* az RMNyA. adatai alapján

1.6. A *lyuk* ~ *lik* ~ *juk* változatok a helynevekben

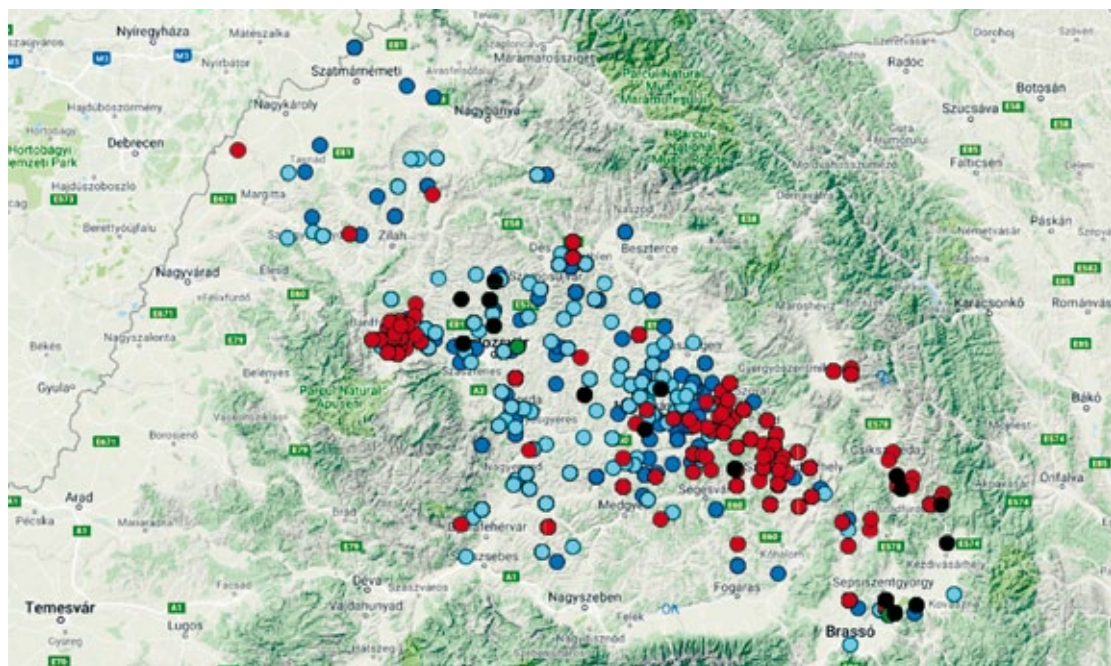
Rendkívül gyakran találkozhatunk az erdélyi helynevek körében földrajzi köznévként, ’földbe vájt üreg’ jelentéssel a *lyuk* szó különféle változataival (*Macskalyuk*, *Borzlyuk*, *Farkaslyuk*, *Ördöglyuk* stb.) Az írásszokások 16–19. századi sokszínűsége azonban jelentősen csökkenti annak az esélyét, hogy az *ly* egykori meglétének, majd eltűnésének, a *j* - *ly* - *l* területi változatosságának példáit is kiszűrhessek a helynevekből. Viszont a szóbelseji magánhangzó variánsainak jól kitapintható földrajzi mintázata értékes történeti tanulságokat hordoz.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza *kulcslyuk* térképlapja alapján a 20. század közepén a székelyföldi és moldvai területeken a *lik* variáns, Erdély középső és nyugati részén pedig a *juk* forma volt az uralkodó. A *luk* háromszék keleti határvidékén és Bánátban fordult elő néhány esetben. Az archaikus *lyuk* változat csak dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken került elő.

A történeti helynévadatokból (20. ábra) sajnos szinte lehetetlen az *ly* meglétére megnyugtató bizonyítékot találni. A leggyakoribb *juk* formák (448 adat) és a *lyuk* írásmódú alakok (406 adat) nagyjából egyforma elterjedtséggel, Erdély középső és nyugati területein kerülnek elő, és legnagyobb részük minden bizonnyal *juk* ejtésmódot takar. A mintegy kéttucatnyi korai, zömében 17. századi adatolású *liuk*, *liwk*, *ljuk* adat valószínűsíthetően palatalizált *ly* ejtésre utalhat, és háromszéki, csíki, valamint borsavölgyi települések névanyagában jelentkeznek. A mindössze két településen (Apahida, Kökös) előforduló *luk* besorolása eldönthetetlen. A 435 *lik* forma előfordulásai a nyelvjárási térképhez hasonlóan elsősorban a Székelyföldet jelölik ki, de rendkívül figyelemreméltó, hogy számos (korai) előfordulása található Kolozs megyei, kalotaszegi településeken is. Ez utóbbi nyelvjárási sajátosság a nyelvöldrajzi atlaszok módszeres gyűjtésének idejére eltűnhetett az élő nyelvhasználatból. E nyelvi változásra jellemző adat, hogy a román nyelvbe átkerült helynév még a *lik* formát őrzi, de a korabeli magyar adat már a *juk* kifejezést alkalmazza: „*Lá gyálu Máskálikuluj*”, „*la Máskálik A Matska Juk felett*” (EHA. 10: Ajton, 1770k.).

19. ábra: a *lyuk* változatai az RMNyA.-ban

20. ábra: a *lyuk* változatai a történeti helynevekben

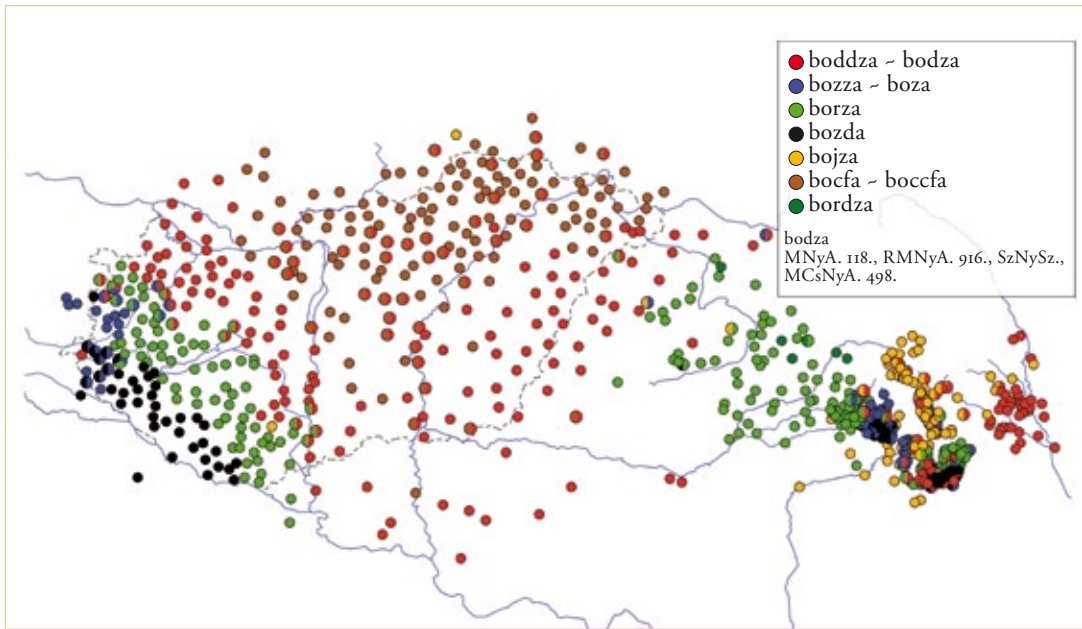
(*juk*: sötétkék, *lyuk*: világoskék, *lik*: piros, *luk*: zöld, *liuk* - *ljuk* - *liwk*: fekete)

1.7. A *bodza* alakváltozatai a helynevekben

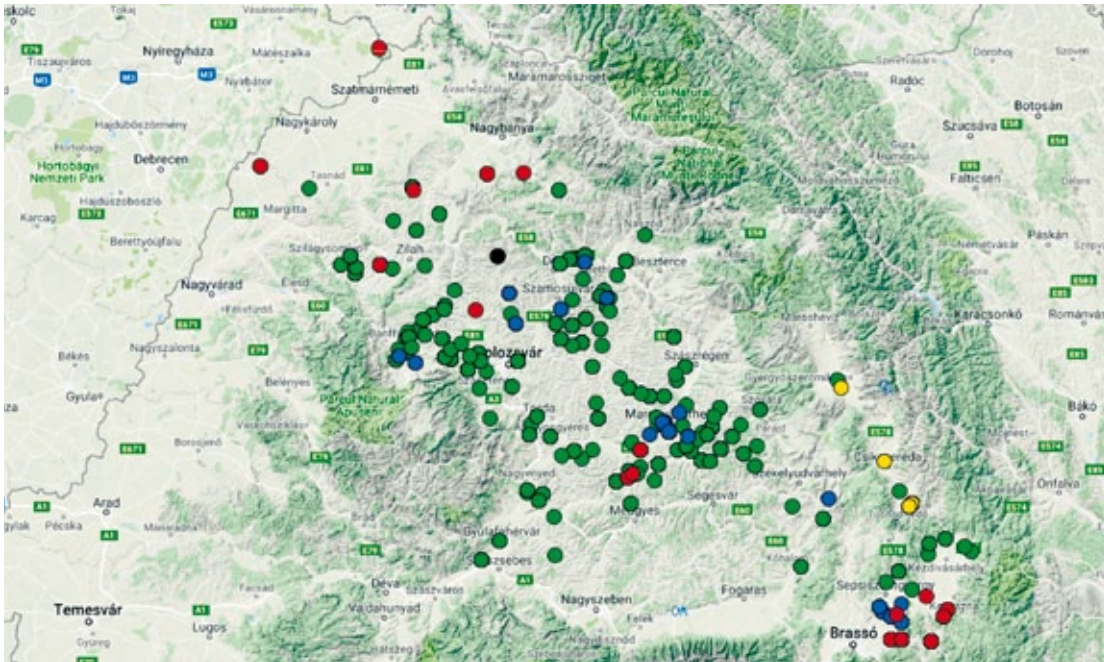
Bodza szavunk számos nyelvöldrajzi gyűjtemény (A magyar nyelvjárások atlasza, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, A moldvai csángó nyelvjárás atlasza, Székely nyelvöldrajzi szótár) kérdései között szerepel és helynevek alkotóelemeként is gyakran bukkan föl, ezért kiválóan alkalmas a 20. századi nyelvállapot térbeli változatosságának és a korábbi időszakok szóöldrajzi különbségeinek összevetésére.

A szó területi változatait VARGHA FRUZZSINA SÁRA is elemezte egy, a számítógépes atlaszok és helynévtárak lehetőségeit bemutató tanulmányában (VARGHA 2010). Írásában, amelyben a nyelvatlazokon kívül a SZABÓ T.-féle gyűjtemény székelyföldi adatait használta föl, felhívja a figyelmet az egyes tájszavak területiségének változatlanságára, helynevekben megmutatkozó történeti előzményeire. Kiemeli, hogy egyes változatok elterjedtségének határai közel esnek az egykori megye- és járáshatárokhoz (például a *borza* forma túlsúlya Kézdiszéken, illetve a *bozda* előfordulásai Orbaiszéken). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a *bojza* kivételével valamennyi változat utalhat a Székelyföld és a Dunántúl nyelvjárástörténeti kapcsolatára, lásd 21. ábra (VARGHA 2010: 224). A székelyföldi helynévadatokat elemezve kimutatja, hogy a nyelvjárásokban a déli-háromszéki településeken sűrűn előforduló *bozda* hiányzik a helynévadatokból (VARGHA 2010: 226). Feltételezi, hogy az Erdély legnagyobb területére jellemző *borza* minden bizonnyal magasabb presztízsű változatnak tekinthető, amely kihatott a helynévadatokat lejegyző írástudók nyelvhasználatára. Egy későbbi tanulmányában (VARGHA 2014) a szerző arra mutat rá, hogy a helynévtárral részben átfedéseket is tartalmazó Szótörténeti Tár adatai szűkösebbek, azokból a *borza* változat erdélyi túlsúlya rajzolódik ki.

A teljes erdélyi névadattár alapján készült térképről (22. ábra) és az adatok időbeli értékeléséből további érdekes jelenségekre figyelhetünk fel. A *bozda* változat csak a Szolnok-Doboka vármegyei Almáscsáka helynévadatai között bukkan föl, román nyelvi környezetben megőrződött reliktumként: *In ritu lui Bozdá* (1801), a Székelyföldön hiányzik. A *bozda* alak elsősorban Háromszék déli területein jellemző, főleg kései, 19. századi adatokban, ezenkívül egy Kisküküllő megyei gócban és Szatmár, Szilágy megyékben fordul elő. A *borza* dominanciája kétségtelen (660 adat), de sok helyütt, főleg a korai (16–17. századi) adatokban a *bozza* formával variálódik. Ez utóbbi jelenséget, amely a nyelvöldrajzi atlaszadatoktól eltérően nem Udvarhelyszékben, hanem a Maros mentén gyakoribb, jól példázza a marosszéki (később eltűnt) Borzaszeg település neve, amely korábban *Bozzaszeg* (1578), *Bozzazegh* (1587) stb., majd *Borzaszeg* (1636), *Borzaszeg* (1746) stb. alakban realizálódik.

21. ábra: a *bodza* változatai az integrált atlaszokban
(az adatokat osztályozta és a térképet közzétette: VARGHA 2010: 225)

22. ábra: a *bodza* alakváltozatai a történeti helynevekben
boddza, *bodza* (piros), *bozza* (kék), *borza* (zöld), *bojza* (sárga)

2. Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben

A helynévadásban fölhasznált lexikai elemek a leginkább kézzelfogható példái a helynevek területi sajátosságainak: a helynévelemző munkák (amelyek többségében egy táj névadási arculatának leírására vállalkoztak – tehát tulajdonképpen névföldrajzi mozaikok) lapjairól számtalan példát hozhatunk egy-egy tájra jellemző földrajzi köznévre: *gorond* (Szatmár), *halom* (Duna–Tisza köze) *vápa*, *ropó*, *lok* (Erdély), *honcsok* (Székelyföld).

Épp ezért a névföldrajzi vizsgálatok a névtani szakirodalomban leggyakrabban a névalkotó közszavak és a tulajdonképpeni földrajzi köznevek elterjedésével foglalkoznak. Ezek a kutatások a nyelvtörténetnek, nyelvjárástörténetnek, a névtörténetnek és a népi műveltség történetének is szolgálnak tanulságokkal. Egyrészt amiatt, mert a nyelvemlékekben szűkölködő korszakokban az oklevelekben nagy számban előforduló nevekre támaszkodhat leginkább a mai kutató, másrészt, mert a helynevek lokalizáló jelentésmozzanata lehetővé teszi a nyelvi jelenségek földrajzi elhelyezését. A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött helynévtárban való búvárkodás a mikronevek még két általános tulajdonsága miatt is rendkívül alkalmas az ilyen vizsgálatokra. Finomabb, pontosabb elemzést tesz lehetővé, hogy minden településről lekérdezhetünk adatokat, hiszen az efféle „kis” helynevek ismertsége általában egy településre korlátozódik, és ugyancsak az eredmény pontosítását segíti az a tény, hogy a tág időhatárok között kisebb korszakokat külön vizsgálhatunk, hiszen a mikronevek rövid életűek is lehetnek, néhány emberöltő elteltével kieshetnek a közösségi emlékezetből.

A lexikai térképlapok rendkívül változatos képet mutatnak. Egyrészt a helynevek óriási százalékában jelenlévő gyakori földrajzi köznevek (*patak*, *hegy*, *oldal*) nem mutatnak különösebb földrajzi megoszlást. Másrészt a speciálisabb jelentésű, tájnyelvi elemek között is inkább „erdélyizmusokat” találunk (például *vápa*), mint kisebb tájakra, vagy településekre jellemző formákat. Földrajzi kötöttséget természetesen leginkább a speciális jelentésű, ritkábban használatos lexémák mutatnak, a nyelvjárásterületekhez hasonló éles elkülönülés különösen a szinonim jelentésű szópárok esetén tapintható ki.

2.1. A földrajzi köznevek kutatása, definiálása

A magyar névtani szakirodalomban több szerző is foglalkozott a helyneveket alkotó szókincs általános kérdéseivel, a földrajzi köznévi kategória definiálásával, az ebbe a körbe tartozó szavak osztályozásával, csoportosításával. A földrajzi köznevek állománya minden bizonnyal azért is kerül előtérbe az egyes tanulmányokban, mert ennek a szócsoportnak a legnagyobb a jelentősége a helynévadásban. Terminológiai, elméleti, rendszerezési kísérletek születtek a földrajzi köznevekről, de részletes áttekintésük és főleg szótárszerű feldolgozásuk sokáig váratott magára. A szakirodalom idevágó utalásait NEMES MAGDOLNA foglalta össze disszertációjában (NEMES 2005), majd a közelmúltban BÁBA BARBARA szentelt önálló monográfiát a földrajzi köznevek témakörének (BÁBA 2016).

A földrajzinév-gyűjtések ún. megyei-járási kötetei eltérően értelmezték a földrajzi köznévfogalmát (ahogy erre BALOGH LAJOS is rámutatott – BALOGH 1997). A legtöbb ebben a témában született tanulmány egy konkrét település, terület névanyagának földrajzi közneveit rendszerezte, mutatta be (BOGNÁR 1982, FEKETE 1991, FARKAS 1997, HORVÁTHNÉ 1997, TAMÁSNÉ 1997).

Többen szenteltek önálló írást egy-egy földrajzi köznévfogalom eredetének, történetének, változásainak: PELLE BÉLÁNÉ – *tanya* (1981), FEKETE PÉTER – *kő* (1996), JUHÁSZ DEZSŐ – *bőrhíd* (1986), TAKÁCS LAJOS – *főrtés* (1981), VÖRÖS OTTÓ – *csepeles, tanárok* (1997) stb.

Népszerű kutatási terület volt a vízrajzi köznevek vizsgálata: többek között BÍRÓ FERENC, Cs. NAGY LAJOS és VÖRÖS OTTÓ foglalkozott ezzel a szócsoporthal, szóföldrajzi elemzésekkel mutatva be az egyes kifejezések elterjedését (BÍRÓ 1997, Cs. NAGY 1999, VÖRÖS 1999).

KÁLNÁSI ÁRPÁD könyvében, amelyben a szatmári helynévtípusokat tárgyalja, a korábbi hasonló monográfiáknál nagyobb teret adott a földrajzi köznevek bemutatásának. Szócikkeiben az egyes szavak történetét, jelentését, gyakoriságukat, névszerkezeti kapcsolataikat elemzi (KÁLNÁSI 1996).

LŐRINCZE LAJOS klasszikus munkájában a „földrajzi fogalmat jelölő, a földrajzi név-alkotásban elsődlegesen használt főneveket” tekintette a csoportba tartozónak (LŐRINCZE 1947: 6). Ehhez hasonló, a kérdéshez a névadás felől közelítő definíciót ad KÁZMÉR MIKLÓS is (KÁZMÉR 1957: 5–7). KISS LAJOS egy tanulmányában kiemeli, hogy a földrajzi köznévföldrajzi fogalmat jelentő, mindenképpen helyet jelölő szó (KISS 1972: 250).

J. SOLTÉSZ KATALIN *determinativum*nak nevezi a tulajdonnévfelől álló, fajfogalmat megnevező közszót, vagyis az alaprészt (J. SOLTÉSZ 1979: 20). Ez a terminus nem honosodott meg a névészeti szakirodalomban. HOFFMANN ISTVÁN szerint a helyek fajtáját kifejező, névalkotó szó a földrajzi köznévföldrajzi fogalmat, amely eredetileg lehet bármilyen általános vagy speciális jelentésű szó. Egyrészes névként (*Patak, Ér*) és kétrészes nevek fajtajelölő névrészeként, alaprészeként fordulhatnak elő, vagyis hozzájuk járulnak a sajátosságot kifejező bővítményrészek (HOFFMANN 1993: 47).

Bár a földrajzi köznévföldrajzi fogalom belüli kategória, a kutatók sok esetben, túlságosan kitágítva ezt a szócsoporthat, ide tartozónak érzik a megkülönböztető, melléknévi elemeket is (*kis, új* stb.). A definíció ilyen kitágítása nem feltétlenül szerencsés, és szinte lehetetlenné teszi a másik idevonható elméleti kérdés megoldását, az ebbe a csoportba tartozó kifejezések kategorizációját. Minden bizonnyal a helyjelölő jelentésmozzanat az a kritérium, ami alapján elkülöníthetők a nevekben szereplő földrajzi köznevek és egyéb szavak.

A földrajzi köznevek kutatásának kérdéseit, csoportosítási lehetőségeit NEMES MAGDOLNA és TÓTH LÁSZLÓ is összefoglaló tanulmányban taglalta (NEMES 1999, TÓTH 1999). Előbbi HOFFMANN ISTVÁNNAL közösen egy földrajziköznévföldrajzi szótár tervét is közzétette (HOFFMANN–NEMES 2000). Ez a munka végül 2014-ben jelent meg (BÁBA–NEMES 2014), anyagát a 20. századi magyar tájszótárakból (különösen az Új magyar tájszótárból), valamint megyei-járási és települési szintű földrajzinév-gyűjtésekből meríti.

BÁBA BARBARA földrajzi köznevekkel foglalkozó monográfiájában körüljárja a szó-csoport definiálási lehetőségeit, és a prototípuselvet hívja segítségül a földrajziköznév-állomány szélsőséges eseteinek megítéléséhez. Helynevekbeli szerepüket a névformáns-fogalom alkalmazásával mutatja be, sorra veszi a lexikális helynévformánsok névbeli funkcióit, hiszen ezt a szerepet elsősorban földrajzi köznevek töltik be. Munkájában a téma szempontjából aktualizálja a dialektológia egyik fontos elméleti fogalmát és terminusát, a lexikális tagoltság kérdéskörét. Ezzel kapcsolatban az általános dialektológiai tanulságokkal összecsengő – és az erdélyi adatokból is igazolódni látszó – véleményt fogalmaz meg: az alapvető fogalmak inkább lexikálisan tagolatlanok, a speciálisabb jelentésűek egyre tagoltabbak (BÁBA 2016).

2.2. A helynévanyag lexikai elemeinek osztályozása

Az erdélyi helynévanyagon végzett szóföldrajzi vizsgálatokhoz a monumentális helynévtár névalkotó kifejezéseiről és földrajzi közneveiről konkordancia-vizsgálatot végeztem, és a kapott szólistát szemantikai alapon osztályoztam. A rendszerezés kettős névföldrajzi célt szolgált: 1. Az Erdélyen belüli területi különbségek feltérképezéséhez hasznos, ha a nevekben található lexémákat fogalmi körök szerint csoportosítva vizsgáljuk, vagyis a hasonló jelentésű szavak elterjedését egymáshoz viszonyítva is értékeljük. 2. Ha az ilyen névelemek gyakoriságát szemantikai alapú csoportokban írjuk le, az eredmények többé-kevésbé összevethetőek lehetnek más területek hasonló szempontú leírásaival. Így tehát a terület külső és belső névföldrajzi jellemzőiről is képet alkothattunk. Ebben a kötetben térképes megjelenítéssel részletesen azokat a névalkotó kifejezéseket elemzem, amelyek nem annyira általános jelentésűek és használatúak, hogy minden erdélyi kisorégió névanyagában előforduljanak.

A lexikai elemek osztályozásának szakirodalmi előzményei közül elsőként KÁZMÉR MIKLÓS rendszerezését érdemes idézni (KÁZMÉR 1957), amelynek legtöbb eleme más osztályozási kísérletekben is felbukkan. Sajátossága, hogy a földrajzi köznevek körébe vonhatónak ítéli a megkülönböztető jelentésű elemeket is:

- településnevek (*falu, major, puszta*)
- településrész-nevek (*szeg, utca, vég*)
- közlekedést szolgáló tájrészek nevei (*allé, csapás, rámpa*)
- vízrajzi köznevek (*áztató, csatorna, ér, patak, iszap, láp*)
- térszínforma-nevek (*domb, hát, gödör, oldal*)
- gazdálkodástörténeti nevek (például *mező, pást, irtvány, tábla, rét*)
- növényzeti gyűjtőnevek (például *erdő, fiatalos*)
- köznevekből alakult megkülönböztető elemek (*kis, nagy; alsó, felső; új, ó*)

HOFFMANN ISTVÁNNAK A helynevek nyelvi elemzése című munkájában kialakított rendszerezése a helyek fajtaíit különíti el (HOFFMANN 1993: 33–41). Az erdélyi helynév-

anyag számítógépes feldolgozásakor ezek a kategóriák jelentették a keretet a helynevek, helymegjelölések denotátum alapján történő elkülönítéséhez.

- víznevek (*folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részeinek nevei; források, kutak nevei*)
- vízparti helyek (*vízpartok, félszigetek; szigetek; mocsarak, lápok*)
- domborzati nevek (*hegyek; völgyek; ezek részeinek nevei; sík felszínű területek nevei, egyenetlen felszínű területek nevei*)
- tájnevek
- határnevek (*szántóföldek; kertek; gyümölcsösök, szőlők; rétek, legelők; erdők nevei*)
- lakott területek nevei (*közigazgatási egységek, helységnevek, településrész-nevek; utcanevek, tanyanevek*)
- építménynevek (*lakóháznevek; középületek nevei; kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények; állomásnevek; utak, vasútvonalak; hídnevek; kisebb építmények: keresztek, kemencék stb. nevei; bányák; határvonalak nevei*)

Egy nagyobb, összefüggő terület névanyagának vizsgálatához jó példát kínál KÁLNÁSI ÁRPÁD rendszerezése, amelyet a szatmári helynévtípusok vizsgálata kapcsán alakított ki (KÁLNÁSI 1996). Ő a nagyobb helyfajta csoportokon (településnevek, tájnevek stb.) belül a LŐRINCZE LAJOS által meghatározott kategóriákba (természeti-műveltségi nevek) osztja a helynevek alapelemeit (LŐRINCZE 1947). Csoportosításának határrésznévi alapelemekre vonatkozó része:

Természeti névi alapelemek

- térszíni (*hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom*)
- talajminőségre utaló (*homok, fővény, sívata*)
- növényzetre utaló (*erdő, berek, fűzes*)
- állatvilágra utaló (*gólyás, rókás*)

Műveltségi névi alapelemek

- földművelés (*szér, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld*)
- növénytermesztési (*szőlő, almás, szilvás*)
- gazdálkodás- és birtoklástörténeti (*tábla, telek*)
- pásztorkodásra, állattartásra utaló (*legelő, páskom, tilalmas*)

A szakirodalmi előzményeket, valamint a vizsgált névanyag szókincsének belső struktúráját figyelembe véve az erdélyi helynevek névalkotó szókincsének névföldrajzi vizsgálatához a következő csoportokat választottam ki: 1. bemélyedést jelölő térszínformanevek, 2. kiemelkedést jelölő térszínformanevek, 3. egyéb térszínformanevek 4. erdő- és fanevek, 5. irtásnevek, 6. gazdálkodásra utaló szavak, 7. vízrajzi köznevek.

A vizsgálatból kizártam a tulajdonnévi eredetű névelemeket és a lakott területek, valamint az építmények neveit. Az ún. határozós szerkezetű nevek (*Vízremenő, Alájáró*) névelemeit sem soroltam be ezekbe a csoportokba, ezeket a kötet névszerkezeti vizsgálatokat tartalmazó fejezetében külön elemzem.

A csoportok kialakítása némileg önkényes, elsősorban a névföldrajzi összevetés céljait szolgálja. A kategóriák kialakítását főként a természetföldrajzi, domborzati, gazdálkodástörténeti sajátosságok befolyásolták. A besorolás bizonytalanságának oka az, hogy az egyes kifejezések, földrajzi köznevek, tájszavak helyhez, időhöz kötött jelentését nehéz, szinte lehetetlen pontosan meghatározni. A jelentés-meghatározáshoz főként A magyar nyelv történeti etimológiai-szótára, az Erdélyi magyar szótörténeti tár, az Új magyar tájszótár szemantikai leírásaiból merítettem, de HEFTY GYULA ANDOR több tekintetben úttörő, ám sok helyütt hiányos, némileg túlhaladott tanulmányából (HEFTY 1911), illetve különféle helynévgyűjtések, helynévanyag-feldolgozások, tájszótárak anyagából is kerestem adatokat.

2.3. A névalkotó lexémák szóföldrajzi térképlapjai

Az utóbbi évtizedek névtani irodalmában számos tanulmány vizsgálta egy-egy terület helyneveinek, névalkotó lexémáinak földrajzi elterjedését, a hasonló jelentéskörbe tartozó kifejezések szóföldrajzát. A nevekben előforduló szavak számaránya, területisége – különösen a korai, történeti adatokban – fogódzót adhat az etimológiai, jelentésbeli kérdések tisztázásához is. Efféle vizsgálatokat természetesen egy időben és térben minél teljesebb adatállományon lenne a leghasznosabb elvégezni, amire egy egyesített, össznemzeti digitális helynévtár és annak térképre alkalmazása adhat lehetőséget.

SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének adatai alapján a mikrotoponimák: víznevek, domborzati nevek és határnevek névalkotó közszavait csoportosítottam jelentésük alapján. Kizártam a keresésekből a lakott területek és építmények elnevezéseit, azok eltérő tulajdonságai, jellemzői miatt. A csoportokon belül végzett gyakorlati vizsgálatok a Kárpát-medence más részeivel való összevetést, az egész nyelvterületre kiterjedő szóföldrajzi vizsgálatokat segíthetik. Erdélyen túli kitekintést néhány olyan szó területi variabilitása kapcsán végeztem, amelyek az erdélyi vidékek általánosan ismert helynévalkotó közszavai, más régiókban azonban kevésbé gyakoriak. Erdély helyneveinek belső szóföldrajzi tagoltságát pedig számos hasonló jelentésű lexémával lehet szemléltetni a történeti helynevek alapján.

Az egyes szavak esetében felvillanó látványos területi kötöttséget, a főként székely – nem székely, dél-erdélyi – észak-erdélyi mintázatot történeti, nyelvjárási és természetföldrajzi okok egyaránt magyarázzák. A történeti adatok vizsgálata épp azért jelentős, mert a 20. századi dialektológiai gyűjtések idejére már elavult szavak is felhasználhatók árnyaltabb jelenséghatárok meghúzására, a különböző időbeli metszetek pedig a jelenségek terjedéséről, egymásra hatásáról is tájékoztathatnak.

Bár csak a földrajzilag releváns megoszlást mutató lexémák térképlapjait helyeztem el a kötetben (az internetes adatbázisban bármelyik névalkotó elem térképre vetíthető⁸), a térképek nagy száma azt is sugallja, hogy a névadásban felhasznált szavakat

8 Az eha.elte.hu oldalon, a „Jelenségtérképek” fülre kattintva valamennyi vizsgált szó, nyelvi jelenség térképe interaktív formában megtekinthető: nagyítható, kicsinyíthető; és a jelölőkre kattintva a nyelvi adatok előhívhatók.

lehet legsikeresebben földrajzi szempontok alapján elemezni, térképen ábrázolni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a névalkotásban alkalmazott egyéb nyelvi elemek és szerkesztési szabályok ne rendelkeznének földrajzi kötöttséggel a magyar nyelvterületen belül, de használatuk sok esetben ősbibb és általánosabb, mint a neveket alkotó némely lexémáé, ezért névföldrajzi sajátosságai kevésbé leírhatók.

A) Bemélyedést jelölő térszínformanevek

<i>völgy</i>	6095
<i>árok</i>	4371
<i>lyuk, lik</i>	1315
<i>gödör</i>	1221
<i>vápa</i>	1142
<i>borozda</i>	779
<i>szakadát</i>	724
<i>lok</i>	561
<i>szurdok</i>	527
<i>verem</i>	508
<i>aszó</i>	316
<i>szoros</i>	216
<i>áj</i>	201
<i>üver</i>	146
<i>likat</i>	91
<i>lapáj, lopally</i>	29
<i>suvadás</i>	21
<i>debren, dobra</i>	17
<i>gátlás</i>	9

23. ábra: a bemélyedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája

Az adatok csoportosítása és gyakoriságuk lekérdezése után jól látható, hogy bár az idevonható szavak között az egész nyelvterületen általános *völgy* fordul elő a legtöbbször az erdélyi helynevekben, nagy számban szerepelnek az adatok között jellegzetes, erre a régióra jellemző tájszavak (*vápa, likat, áj, üver, szakadát, suvadás*) és archaikus elemek (*lok, aszó*) egyaránt. Bizonyára a földfelszín változatossága, mozgalmassága magyarázza, hogy ilyen sokféle elem jelöli a helynevekben a negatív terepformákat. Néhány szó esetében az első előfordulás dátuma arra is utalhat, hogy a kifejezés a névadásban használt lexémák viszonylag újabb rétegéhez tartozik a régióban, ilyenek a *szoros, likat, szurdok, borozda, lapáj, suvadás, üver*.

1. völgy, árok, lyuk, gödör, szurdok, verem

Bemélyedést jelentő térszínformanevek közül a legtöbb adatot (6095) az általános jelentéstartalmú *völgy* térszínformanévre találunk az erdélyi történeti helynévanyagban, amely szinte valamennyi vizsgált településen előfordul. A szó ősi, uráli eredetű, alapjelentése: 'hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület' (TESz.), vagy 'hosszan elnyúló talajmélyedés' (HEFTY 1911). Az erdélyi helynevekben a különböző időszakokban az adatok számával arányosan fordul elő, már a 15–16. századból is igen sok példát találunk rá, első adata a *száraz völgy* 1442-ből (EHA. 10: Magyarkapus).

Az *árok* szó szintén a települések legnagyobb részének anyagában előfordul, 4371 helynévben. A TESz. szerint ótörök eredetű, jelentései: 'hosszan elnyúló földmélyedés', 'gödör, vízlevezető csatorna', 'sáncárok', 'völgy'. A Szótörténeti Tár 'csatorna, útszéli árok, malomárok, vízmeder' jelentését is megadja. Első erdélyi adata 1519-ből való: *arokkewzy* (EHA. 2: Kilyén).

A *lyuk* valószínűleg ősi, finnugor eredetű szó, jelentése 'üreg', 'nyílás' (TESz.). A Szótörténeti Tár 'rés', 'üreg', 'barlang' jelentését közli (SzT.). Első előfordulása Erdélyben 1591-ből a *Cziortian liuk* Kissolymos helynevei között (EHA. 6.) Alakváltozatainak földrajzi megoszlása e kötet hangtani vizsgálatai között szerepel (20. ábra).

A *gödör* 1221-szer szerepel a vizsgált forrásokban. A TESz. alapján ismeretlen eredetű, jelentése: 'mélyedés', 'sír'; HEFTYNél: 'kisebb talajmélyedés'. Erdélyi jelentései a Szótörténeti Tár tanúsága szerint: 1. '(föld)üreg', 2. 'vápa' (talajmélyedés), 3. '(völgy)fenék', 4. 'határgödör', 5. 'bevágás fatörzsön'. Az erdélyi helynevekben először 1608-ban, a *Csarna gödre fejében* szerkezetben (EHA. 7: Székelyvaja) találjuk meg. Az ÚMTsz. adatai alapján leginkább Erdélyben és a Dunántúlon fordul elő 'völgy' jelentésben. Elszórtan, valamennyi régió helynévanyagában találkozunk vele SZABÓ T. ATTILA adatai között.

Ugyancsak általánosan elterjedt használatú földrajzi köznév a *szurdok* és a *verem* is. A *szurdok* 527-szer fordul elő, leggyakrabban Maros-menti adatokban. Jelentése 'két hegy közti szűk völgy' (HEFTY). A TESz. alapján 'keskeny völgy, út, vízmeder két meredek falú magaslat között' jelentésű származékszónak tekinthetjük. SZABÓ T. ATTILA 'szoros, keskeny völgy' formában adja meg jelentését. Első adata Kolozs megyéből való, 1582-ből: *Cza Czurdokaban* (EHA. 10: Kolozsborsa). A *verem* 508 helynévben szerepel, a TESz. szerint valószínűleg alán eredetű szó, jelentése 'földbe ásott gödör', 'árok', 'üreg, vájat'. Leggyakrabban Kolozs megyei települések helynévanyagában bukkan föl. Első előfordulása 1428-ból: *Vadverempathaka* (EHA. 10: Rőd).

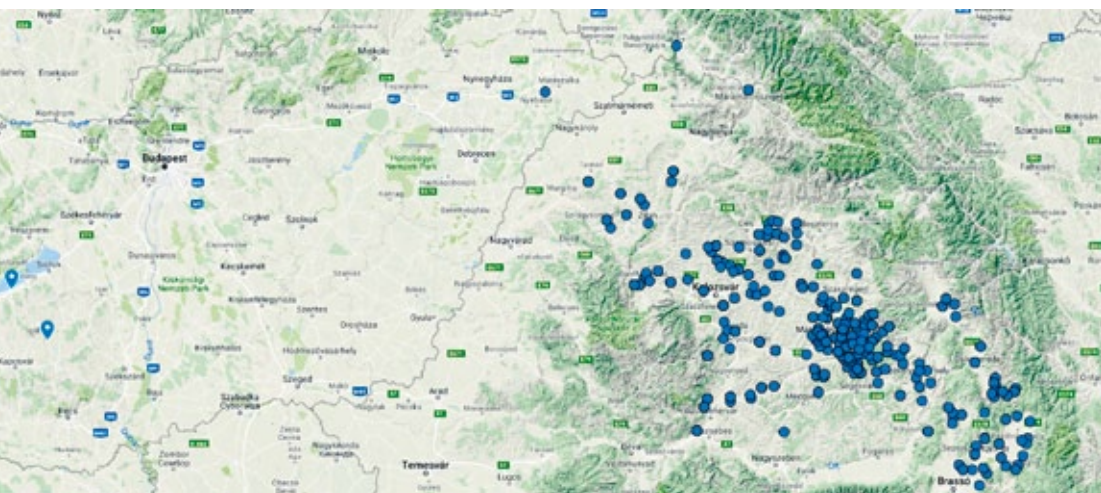
2. vápa

A 'völgy, bemélyedés' jelentésű *vápa* szó 1142-szer fordul elő az erdélyi helynevekben. Kiemelkedő előfordulási gyakorisága miatt különösen érdemes a figyelmünkre, hiszen a magyar nyelvterület egyéb régióiban ez a kifejezés viszonylag ritka, és a jelenkori adatok felületes áttekintése után is látható, hogy használata a legtöbb esetben csak a helynevekbeli előfordulásokra szűkült. Az erdélyi történeti helynevekben mutatott jelentősége miatt tágabb időbeli és térbeli határok között vizsgálom meg a következőkben.

A *vápa* szó etimológiája, hangtani fejlődése, *láp*a alakváltozatának kialakulása még nem tökéletesen tisztázott. Valószínűleg szláv eredetű szó, MIKLOSICH és KNEZSA nyomán a TESz. és az újabb etimológiai szótárak az óegyházi szláv ‘mocsár, tó’ jelentésű *vapa*, a szlovén, népi ‘tócsa’ jelentésű *vapa* és a lengyel *wapowiecz*, mint ‘szakadékos hegyi út’ párhuzamokra hivatkozva közlik ezt az etimológiát. Elvetik a szó *láp*a alakváltozata kapcsán felmerült egyéb származtatási kísérleteket: BUDENZ mindkét formát a *láp*-ból eredeztette, HALÁSZ és GOMBOCZ is ezt az elméletet igyekeztek igazolni (TESz.). HEFTY GYULA ANDOR a térszinformanevekről írt összefoglalásában ugyancsak a szláv etimológiát vélte elfogadhatónak, ugyanakkor rámutatott a szó történetének homályos pontjaira is, elsősorban arra, hogy a szláv etimon ‘mocsár’ jelentése csak szórványosan adatolható a magyar helynévi előfordulásokban. KNEZSA szerint a két forma semmiképpen sem vezethető vissza a *láp*-ra, mert annak egyes nyelvjárásokban (például Szegeden) a 20. században még élő jelentései alapján kikövetkeztethető, hogy eredetileg ‘mozgó sziget, tutajt, vízen úszó fát’ takart. Továbbá hangtörténetileg sem tartotta elfogadhatónak az *l* > *v* változási sorrendet. Viszont felhívta a figyelmet arra, hogy *v* > *l* hangcsere szórványosan előfordul, mint a *vép* > *lép*, *vék* > *lék*, *Vepsény* > *Lepsény* esetében. A TESz. *láp* és *vápa* szócikke alapján a *vápa* tehát szláv átvétel, bár nincs tisztázva, hogy a kifejezés mikor került a magyarba és melyik lehetett az átadó nyelv. (A szláv szó a szanszkrit ősi szókincsbe tartozó ‘hosszan elnyúló tó’ jelentésű *vāpi*-re mehet vissza.) A *láp*a pedig a finnugor etimonú *láp*-ból ered, és jelentése a *vápa* hatására keletkezett.

A legkorábbi említések⁹ jól körülhatárolható területen, Tolna és Somogy megye határán bukkannak elő, *láp*a és *vápa* alakban egyaránt. Az első lokalizálható név 1348-ból a *Wápafő* településnév Tolna megye nyugati széléről. CSÁNKI 1408-ból is közöl *v*-vel kezdődő adatot erről a településről, de ezután a helység neve (mind a mai napig) *Lápafő*ként jön elő. Egy később elpusztult település neve is előbukkan a korai adatok közül: *villa Lapa* (1284-ből), Somogy megyéből. A további, 15. századi *vápa* adatok közül csak egy lokalizálható biztosan a Dunántúlra: *in valle Zenauapaya* (1429, Balatonszemes közelében), néhány lokalizálhatatlan (*Vapashomok*, *Rehegewapaya*, *ymolasuapa*), a legtöbb pedig Erdélyből származik. A későbbi időszakokban a két alakváltozat élesen elkülönülve fordul elő: a *vápa* a keleti területeken, elsősorban Erdélyben (és a Hegyköz vidékén), a *láp*a pedig a nyugati országrészben és északon. A legkorábbi előfordulásokon kívül csak egyetlenegyszer fordult elő *vápa* a *láp*a-k között, 1850 körüli kataszteri térképen, amely adatot azonban már

9 A *vápa* és *láp*a fontosabb előfordulásai a korai adatokban a következők: 1261/1394: Piscatura nomine uyzesfeu cum *lapa* (Oklsz.), 1263/1393: Iuxta quoddam fossatum *agyaguapa* vocatum (Oklsz.), 1284: Villa *Lapa* (Csánki II: 624), 1348: Villa *Wapafew* (Oklsz.), 1408: *Vapafew* (Csánki III: 456), 1408: Demeter de *Lapa* (ZsigmOkI.), 1408: In loco *Vapashomok* dicto (Oklsz.), 1410: In quadam valle *Rehegewapaya* vocata (Oklsz.), 1420 k.: *ymolasuapa* (Oklsz.), 1429: in valle *Zenauapaya* (Oklsz.), 1446: in loco *Azzyuwapa* (Oklsz.), 1446: vallem *Kenczowapa* vocatum (Oklsz.), 1455 k.: Superius *komlos vapaya* (Oklsz.), 1470: Cuiusdam vallis *nyrwapa* vocate (Oklsz.), 1499: Pratum *fewczenwapaya* vocatum (Oklsz.), 1528: In *Fyzeswapa* (Oklsz.), 1590: *Vapa* (SzO.).

24. ábra: a vápa előfordulásai a történeti helynevekben (a két legkorábbi, dunántúli adat jelzésével)

valószínűleg – mint „hivatalos” nevet – nem feltétlenül kell a *vápa* - *lápa* történeti szóföldrajza szempontjából figyelembe venni (KMFN.).

A meglévő adatok alapján úgy tűnik, hogy a *vápa* földrajzi köznév archaikus formája a keleti országrészekben terjedt el és őrződött meg eredeti alakváltozatában, a nyugatibb területeken létrejött *lápa* változat „lenyelte” a *vápá*-t: átvette élő földrajzi köznévi szerepét.

A *vápa* szónak nemcsak etimológiája, szótörténete, területi elterjedése rendkívül változatos, hanem jelentései is szerteágazóak (e témáról részletesen: BÁRTH M. 2011). Földrajzi köznévi (általában helynevekből visszakövetkeztetett) szótári jelentésmegadásai különféle méretű negatív terepidomokra vonatkoznak: ezek alapján völgyet, völgy kezdetét, két hegy közti nyereg alakú mélyedést, de kátyút, kisebb gödört is jelentett. A Székelyföldön, ahol a legnagyobb arányban előfordul, sekélyes, gödör alakú, nagy kiterjedésű mélyedést takar, amely hegyoldalban fekszik, illetve ehhez hasonló ‘kiszáradt patakmeder-vízmosás’ jelentése is létezik. Vonakozhatott kisebb, teknőszerű mélyedésekkel tarkított területre is. HEFTY művében található ‘mocsaras hely’ jelentése meglehetősen ritka, Ugocsa megyei, pedig ez kapcsolható össze a legvalószínűbb etimológiájával, a szláv párhuzamok jelentéstartalmával. A földrajzi formákra való utalás, helynévi használat mellett viszonylag korán előfordul a *vápa* a test valamely mélyedésének jelölésére, az orvosi szaknyelvben ma is használatos. Az ‘árok’, ‘bemélyedés’ jelentéssel függ össze mérnöki nyelvi használata is.

Különféle névgyűjtések bizonyítják, hogy a *vápa* közszoji jelentésében sok esetben elhomályosult, de megőrződött a helynevekben, mint a baktalórántházi járásban a *Vápás-hegy*, vagy a *Vápás út* Mogyoródon. Ez az elhomályosulás vezethetett népetimológias változáshoz is, mint a Veszprém megyei *Négy-lámpa*, *Négy lába (lápa)*, vagy a *Borsospápa* - *Borsospópa (vápa)* névalakok (HOFFMANN 1993: 142).

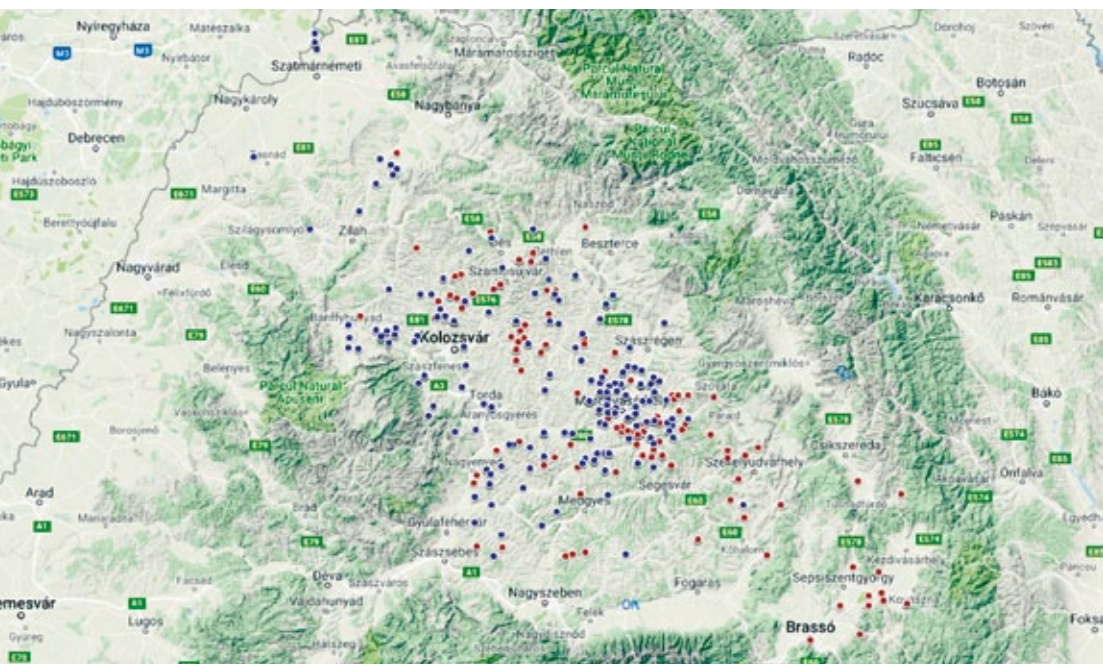
Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár nagy mennyiségű adatának vizsgálatával alkalmunk nyílik a szó történetének, használatának behatóbb tanulmányozására. Első előfordulása 1572-ből, Bánffyhunrad névanyagából való: *gazo Zorossa mellett vapa[b]an* (EHA. 10). A helynevekben elsősorban fajtajelölő funkciót tölt be, leggyakrabban birtokos személyjeles alakban: *Firtos wapaia* (1597), *Küsbércz Vapaja* (1660). Ezekben a példákban annak a hegynek, dombnak a neve szerepel bővítményrészként, amelynek egy részére, bemélyedésére a *vápa* szó utal. De az ilyen birtokos szerkezetek első névrésze leggyakrabban személynévet tartalmaz, vagyis a terület tulajdonosára utal: *Sütöné vápája* (1685), *Simonné vápája* (1731), *Kelemen vápája* (1749). Egyes településeken a jelenkori adatok tanúsága szerint a *vápa* szó divatja olyannyira fölerősödött a 20. század végére, hogy az egyéb határrészt jelölő földrajzi közszókat szinte teljesen háttérbe szorította, és lépten-nyomon előkerül, mint például Csíkszentmárton esetében, a dülőnevek mintegy harminc százalékában: *Ábrahámné vápája*, *Rózsai vápája*, *Anti vápája*.

A *vápa* szóval jelölt földdarabok művelési ágára, illetve a növényzetre utalnak a következő nevek: *Dió vápája*, *Körtövény vápája*, *Komlós vápa*, *Szőlő vápa*, *Szilva vápa*, *Csere vápája*. Ezek a példák a SZABÓ T.-féle anyagban a legkorábbiak közül valók, a 16. század végéről és a 17. századból. A néhány még korábbi is adatolt egyéb *vápá*-t tartalmazó helynév többsége is a terület növényzetére, művelésére utaló névrészt tartalmaz: *Imolásvápa* (1420k.), *Komlós vápa* (1455), *Nyírvápa* (1470). Az erdélyi anyagban a terület alakjára, méretére utaló névrészek is gyakoriak a *vápa* előtt: *Nagy vápa*, *Hosszú vápa*, *Tekenős-Teknyős vápa*, *Nyerges Vápája*.

A *Vápa* (1773) csak egyszer fordul elő a vizsgált anyagban önállóan, nominatívusban helynévként. Néhány esetben ragos alakban szerepel, és a terület típusára vonatkozó kiegészítést kíván: a *Vapan* (1634) '...lévő szőlő'. Az efféle adatok között fordul elő néhány alakváltozat, amit SZABÓ T. ATTILA külön jelzése, felkiáltójele miatt nem tekinthetünk elírásnak, sajtóhibának: *Vápon* (1690), *Vápoan*, *Vápon* (1773). Ezekben az esetekben a *vápá*-t emlegetők minden bizonnyal birtokjelként értelmezték a szóvégi *a*-t.¹⁰

A *vápá*-t tartalmazó erdélyi helynevek általában hegyen fekvő művelt területet jelölnek: szántót, kaszálót, irtást, szőlőt. Első székelyföldi adata erdőre vonatkozik: *az nagy vapabol szabadon hordottak fát az chykfalwyak* (1577).

¹⁰ A *vápá*-nak a *lápá*-adatoktól eltekintve nincs alakváltozata. A TESz. egy *b*-vel kezdődő, *Bápas* formát közöl 1809-ből, de tévesen, mert a forrásban, SIMAI KRISTÓF Vég-tagokra szedett Szó-Tárában, *Lápas* (*vápas*) olvasható.

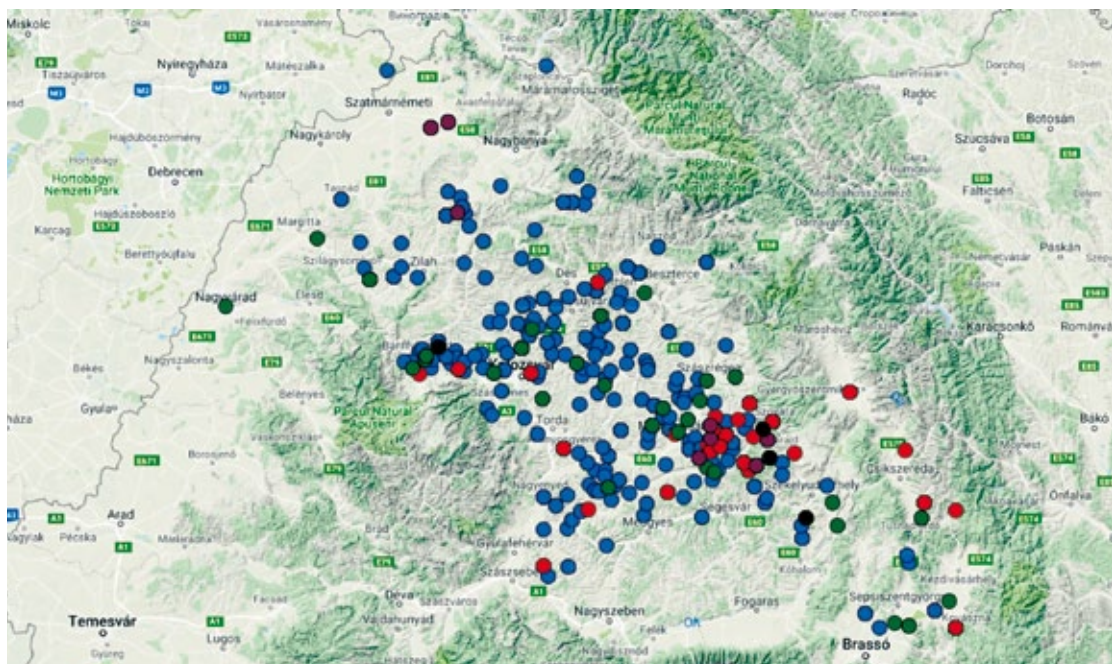

25. ábra: A *borozda* (piros) és *barázda* (kék) előfordulásai az erdélyi helynevekben

3. *borozda* – *barázda*

A *borozda* 446-szor, *barázda* alakváltozata 339-szer szerepel az erdélyi történeti helynevek gyűjteményében. Első előfordulásai: *Lazar Imreh feolde borozdayan* (EHA. 7: Gyalakuta), *Ropo barazdájában* (EHA. 7: Szövérd). A *barázda* – *borozda* szláv eredetű (TESz.), a Szótörténeti Tár ‘ekebarázda’, ‘határbarázda’, ‘földpárkánymezsgye’, ‘határárok’, ‘vízárkocská’ jelentését közli, és a helynévi adatok mellőzését is éppen azzal indokolja, hogy a helynevekben nagyon gyakori.

A kifejezés két alakváltozata érdekes földrajzi mintázatot mutat: a gyakoribb *borozda* a Szilágyságtól Háromszéktől számos településen előfordul, a *barázda* jelenséghatára viszont nagyjából a Maros vonalánál megáll, attól keletre, vagyis a Székelyföld nagy részén csak egyetlen névadatban szerepel.

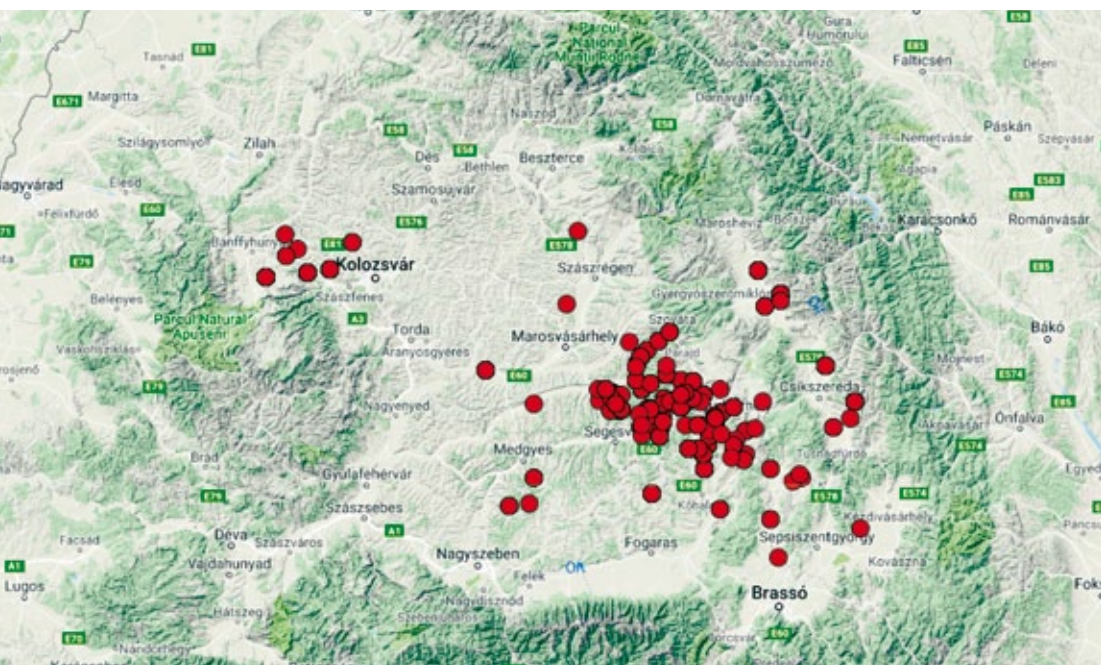

26. ábra: a szakadát és változatai (szakadás: kék, szakadát: narancssárga, szakadék: zöld, szakadály: lila, szakadozás: fekete) a helynevekben

4. szakadát ~ szakadás ~ szakadék ~ szakadály

A *szakadát* többféle alakváltozatban, 724-szer fordul elő a helynevekben. Származékszó (TESz.), az SzT. ‘(föld)omlás’, ‘omladékos, suvadásos erdőrés’, ‘(hegy)omlás’ jelentésben adatoz. Erdélyi helynevekben való első előfordulása: *Nagy szakadás* (1591) (EHA. 6: Kissolyos). Ez a legkorábbi, a térképen kékkel jelölt változat a leggyakoribb is egyben, 558 helynévben fordul elő, valamennyi erdélyi régióban, a csíki-gyergyói területek kivételével. A narancssárgával jelölt *szakadát* leginkább Csíkban és Udvarhelyszékben gyakori, de elszórtan a belső-erdélyi vármegyékben is előkerül, 85 példában. 53 esetben a *szakadék* forma bukkan föl Háromszék déli részétől Marosszéken át Kolozs megyéig, elszórtan. A *szakadály* változat (lilával jelölve) egy kivételével Marosszék és Udvarhelyszék határán, a Kisküküllő völgyében fordul elő. Három udvarhelyszéki és egy kolozsi település helyneveiben *szakadozás* alakkal találkozunk, amely az adatok lejegyzési ideje alapján (18–19. század) kései fejleménynek tekinthető.

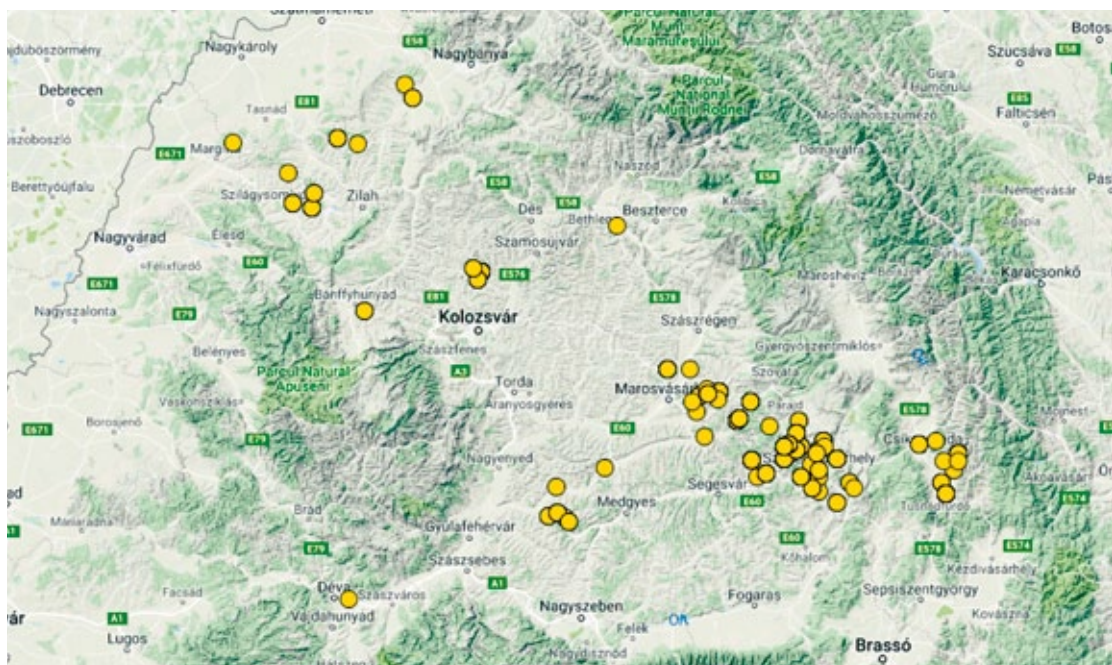
HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél *zakadat* szórványa kapcsán a szócsalád domborzati jelentésén kívül előforduló vízrajzi fogalomként való értelmezésére is felhívja a figyelmet (HOFFMANN 2010: 66). Az erdélyi adatok többsége ‘szakadékos hely’ jelentésű, vagy az adatozás csak az adott hely művelésére enged következtetni. Néhány esetben azonban felbukkannak közöttük vízre, vizenyős helyre utaló esetek is: *Szakadás patakban* (EHA. 3: Szilágyegerbegy, 1718/1750), *Szakadát vize* (EHA. 7: Szováta, 1837).

27. ábra: a *lok* a helynevekben

5. *lok*

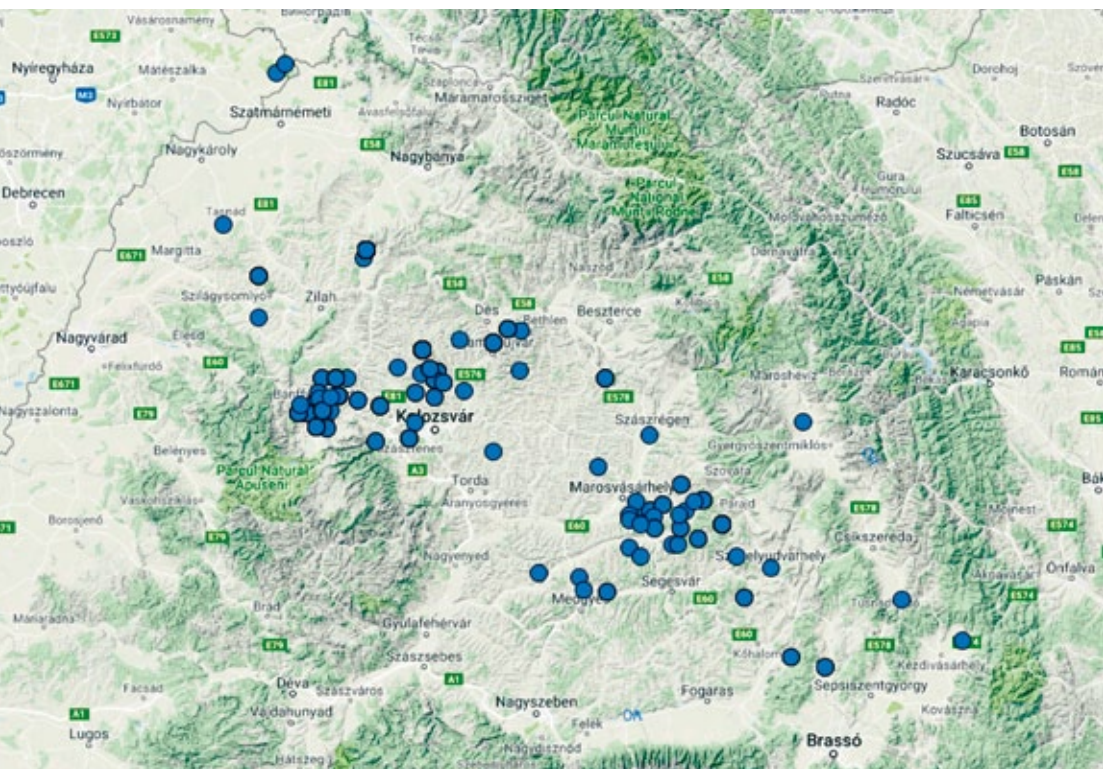
A *lok* 561-szer fordul elő az erdélyi helynévanyagban. A szó bizonytalan eredetű, szláv eredeztetése mellett érvelt, földrajzi megoszlását is figyelembe véve BENKŐ LORÁND (1944). Jelentése: ‘lapály’, ‘két hegy közötti völgy, szoros’, ‘rét’, ‘lapályos erdőség’ (TESz.). Az ÚMTsz. ‘völgy lapályos, esetenként lakott része’, ‘lapályos, vizenyős erdőség’ és ‘hegyfok’ jelentését közli. Tájszótáraink tanúsága szerint a székely nyelvjárások szava. A Szótörténeti Tár 1696-ból adatolja köznévi használatban, ‘(vízmenti) lapály’ bizonytalan jelentésben. SZABÓ T. ATTILA megjegyzése szerint a 19. századi adatokból valószínűsíthető a ‘vízmenti’ jelentésmozzanat és a szó akkor még élő, nem tulajdonnévi használata. A 20. században már csak helynevekben fordul elő. A Szótörténeti Tár összefoglalása alapján legsűrűbben a keleti székelységnél jelentkezik, de vannak Kis- és Nagykovácsalombeli és kalotaszegi adatai is. Az EHA. összes adata alapján helynévi előfordulásai – a fenti térképen jól láthatóan – leginkább Udvarhelyszékben és annak határvidékein gyakoriak, de kalotaszegi jelenléte is markánsan kirajzolódik. Az adattárban első alkalommal 1591-ből bukkan föl, *lokon* alakban (EHA. 6: Székelykeresztúr).

28. ábra: az *aszó* a helynevekben

6. *aszó*

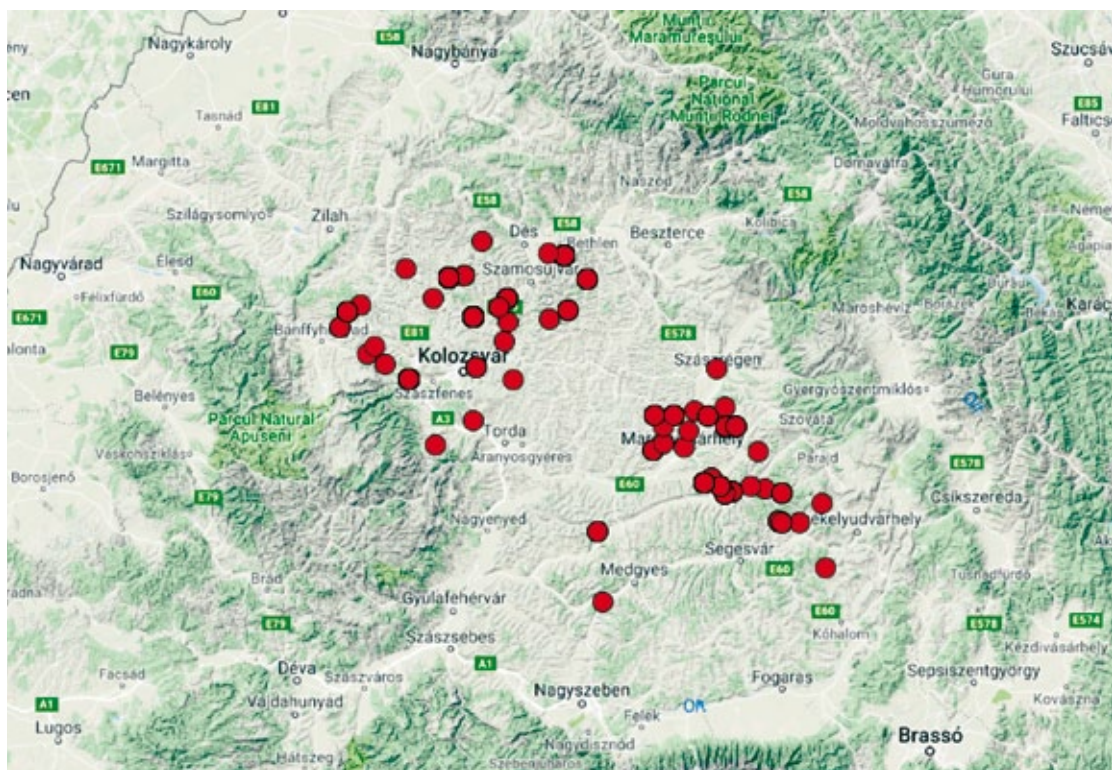
Az *aszó* 316-szor fordul elő SZABÓ T. ATTILA erdélyi helynévgyűjteményében. A TESz. szerint valószínűleg származékszó, köznévi használata már nem él, csak helynevekből adatolható (ÚMTsz.), elhalványodott jelentése ‘völgy, kiszáradt folyómeder’ lehetett (TESz.). SZABÓ T. ATTILA ‘szárazpatak’ jelentését valószínűsíti, de megjegyzi, hogy mivel csak helynevekben maradt fent, ez nem állapítható meg pontosan. Az előfordulások szöveggörnyezete alapján állítja, hogy a „szótárról szótárra vándorló” ‘völgy’ jelentés elfogadhatatlan, és a ‘kiszáradt folyómeder’ helyett ‘időszakos vízfolyás’ a valószínűbb. A kétféle jelentés Árpád-kori adatokban való elkülönítésének nehézségét HOFFMANN ISTVÁN is megemlíti a Tihanyi alapítólevél szórványai kapcsán (HOFFMANN 2010: 142–143). Első előfordulása 1590-ből: *Heazo Zadanal* ‘hévaszószádánál’ (EHA. 6: Alsóboldogfalva). Helynevekbeli használata területileg jól körülhatárolható: leggyakrabban a Székelyföldön, alsíkai és udvarhelyszéki falvak névanyagában szerepel, Háromszékben nem, a Szilágyságban és a Küküllő mentén találunk még rá példákat.

29. ábra: a *szoros* a helynevekben

7. *szoros*

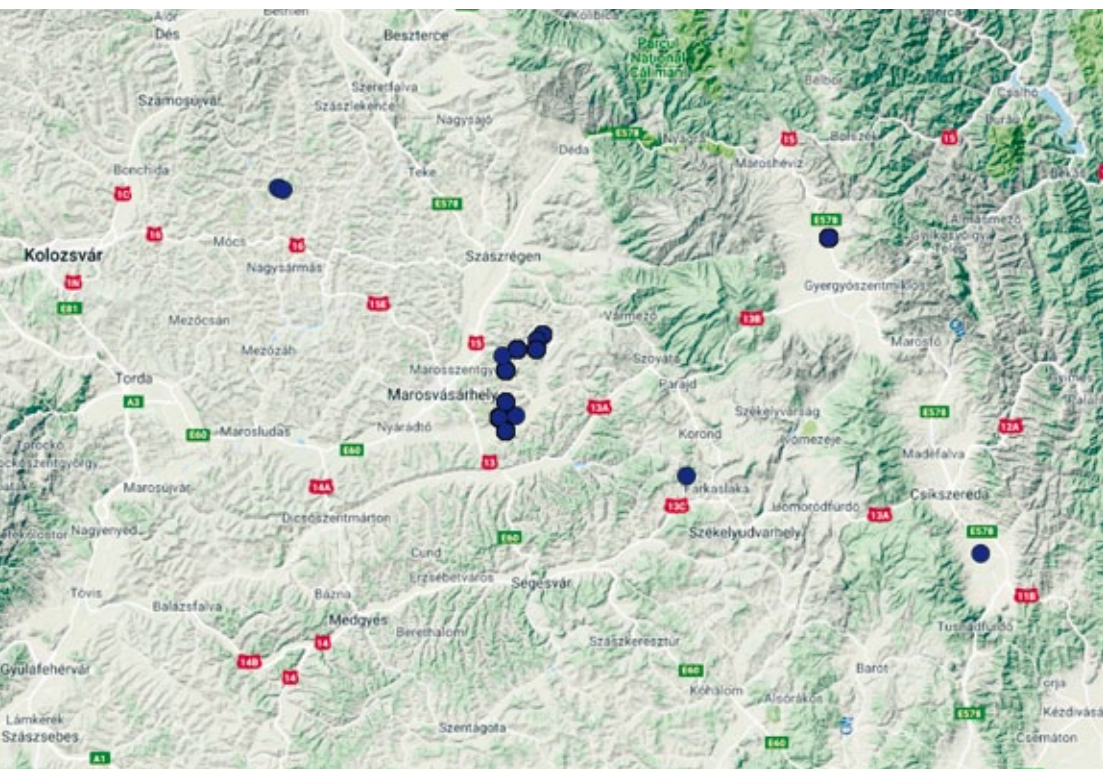
A *szoros* 216-szor fordul elő az adattárban. A TESz. alapján ősi, finnugor eredetű, ‘szűk, meredek falú völgy’ jelentésű földrajzi köznév. Főleg a Nyárád és a Kisküküllő menti, nyugati székely települések, valamint a kalotaszegi, borsavölgyi helységek névanyagában találjuk meg. Első előfordulása 1664-ből: *Eperjes Domb szorossa* (EHA. 7: Erdőszentgyörgy). A történeti helynevek nagy részében ‘keskeny, szűk völgy’ jelentésben szerepel.

30. ábra: az *áj* a helynevekben

8. *áj*

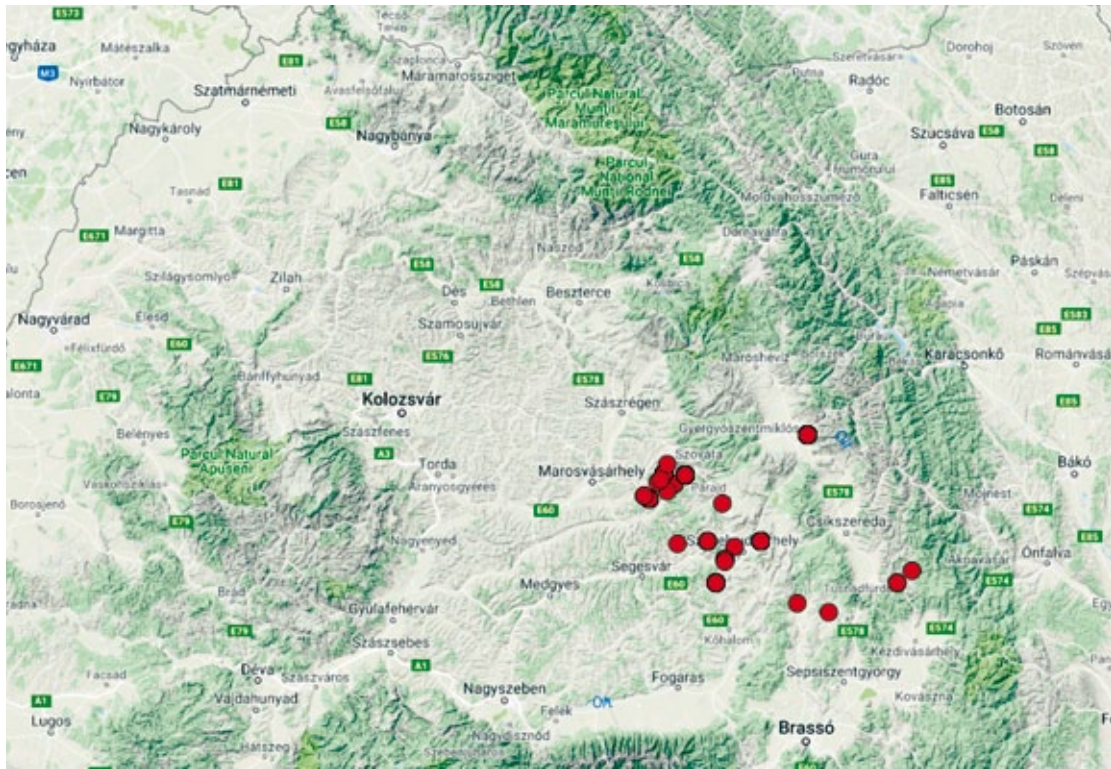
Az *áj* szó legalább 201-szer fordul elő a helynevekben, bár az adatok tüzetes átvizsgálása után sem minden esetben felismerhető, hiszen sokszor jelentése elhomályosult, és népetimológias változások alapjául szolgált. A TESz. szerint ősi, uráli eredetű, jelentése: valószínűleg ‘völgy’, ‘szakadék’, ‘nyílás’, ‘bevágás, mélyedés’. Először 1609-ből adatolható: *Csülök ájban* (EHA. 7: Szövérd). Területi megoszlása két plasztikusan elkülönülő régióra korlátozódik: Maros- és Udvarhelyszék határvidékére, és a Szamos környezetére, Erdély középső régiójára. Benkő az Erdélyi-medence jellegzetes nem székely földrajzi tájszavai között sorolja: *ropó, áj, észak* stb., vagyis a székelységet megelőző magyar népesség maros- és udvarhelyszéki reliktumaként (BENKŐ 1989: 349).

31. ábra: az üver a helynevekben

9. üver

Az *üver* szó 143-szor fordul elő a vizsgált forrásokban. Ismeretlen eredetű, jelentése ‘kiszáradt patakmeder’ lehetett (SzT.). Gyergyóban élő jelentésváltozatainak (‘árok’, ‘kisebb völgy’ stb.), – a *vápa* szó jelentésével összevetve – ÁRVAY JÓZSEF szentelt külön írást (ÁRVAY 1947). BENKŐ LORÁND Nyárád menti gyűjtései alapján alaposan körüljárja ‘két hegy közt vagy hegyoldalban elterülő, keresztben elvágott féltেকnő alakú, nagyobb mélyedés’ jelentését, vízrajzi mozzanatot nem tart elképzelhetőnek a szó alapvető szemantikai tartalmában (BENKŐ 1944a). Szórványos gyergyói, csíki, udvarhelyszéki adatain kívül a Szolnok-Dobokai Melegföldváron találjuk meg a helynevekben. Legtöbb adata a Maros–Nyárád közti terület településeinek névanyagában lelhető föl. Előfordulásai viszonylag késeiiek, első alkalommal 1693-ból: *Üver megett* (EHA. 7: Székelybő), de többségében a 18–19. századból adatolható.

32. ábra: a *likat* a helynevekben

10. *likat*

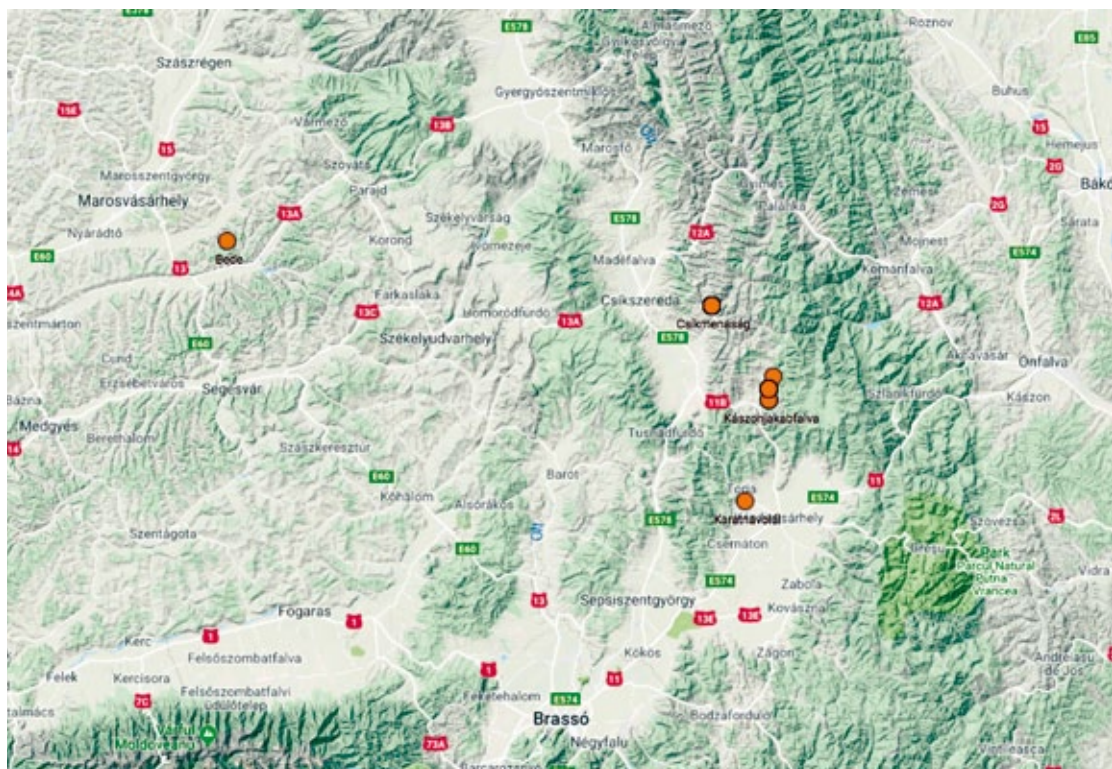
A *likat* kifejezésre 91 példát találunk a helynévtörténeti adattárban. Földrajzi elterjedése egybeesik a Székelyföld határvonalaival. Legsűrűbben Marossszék Nyárádtól keletre eső területeiről és Udvarhelyszékből, valamint Gyergyóból, Kászonból, valamint Udvarhelyszék és Háromszék határvidékéről kerül elő. Először *falka likat* alakban olvashatjuk 1638-ból (EHA. 6: Székelymuzsna). Minden bizonnyal származékszó, a Szótörténeti Tár a *lyukat* címszó alatt említi, de sejtetően 'bemélyedés'-féle jelentését pontosabban nem határozza meg (SzT).

33. ábra: a *lapály* és változatai a helynevekben

II. *lapáj* – *lapály* – *lopály* – *lopágy*

A *lapály* szó különböző változatokban 29-szer szerepel az erdélyi helynevekben. Származékszó, jelentése ‘mélyedés’, ‘síkság, alacsonyan fekvő földterület’ (TESz.). Az Szótörténeti Tár ‘síkság’ jelentését közli. A *lapáj* változat (a térképen kékkel) a mezősegi területeken, a *lopágy* (narancssárgával) a Székelyföld keleti részén fordul elő. A hangalaki variálódást jól példázva, szinte az összes változat megtalálható Korond névanyagában. Első előfordulása 1698-ból adatolható: *Veczel lopallya* (EHA. 2: Erősd).

34. ábra: a *suvas* és *suhad* a helynevekben

12. *suhadás* ~ *suvas*

A *suvas* szó és *suhadás* alakváltozata 21-szer fordul elő a helynevekben. Mindkettő a *suvas* hangutánzó eredetű szócsaládjába tartozik, jelentésük ‘omlás’ (TESz.). A Szótörténeti Tár ‘földcsuszamlásos, omlásos hely’ jelentését közli. A *suvas* kászoni falvakban és Udvarhelyszéken jelentkezik, a *suhadás* pedig Csíkmenaság és Kászonyfelfő településeken. Első előfordulása: *Suvas alati* (EHA. 8: Csíkmenaság, 1687). A térkép tanúsága szerint jóval ritkább, mint a hasonló jelentésű *szakadás*, *szakadát*, és főleg peremvidékeken jelenik meg. Mindez valószínűleg a *szakadát*-nál, *szakadás*-nál későbbi kialakulására utal.

35. ábra: a *debren* és *deblen* a helynevekben

13. *debren* – *deblen*

A *debren* 16-szor szerepel az adattárban, de csak két település anyagában: *deblen* formában Bodolán és *debren* alakban Sepsiszentgyörgyön. A TESz. a *döbör* címszó alatt tárgyalja *debrő*, *debren*, *dobra* stb. változataival együtt. Szlovák eredetű, a magyarba többszörös átvétellel is bekerült. Jelentése ‘gödör’, ‘vízmosás’, ‘kráter’, ‘dolina’. A TESz. jelzi, hogy élő jelentésben csak a szlováksággal érintkező nyelvjáráásokban van meg, így a Szótörténeti Tárban és az ÚMTsz.-ben sem találjuk nyomát. A székelyföldi helynévi előfordulásokból is gyanítható, hogy a helynevek lejegyzésének idején nem élt köznévi szerepben. További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a szó elterjedését, észak-magyarországi kapcsolatait (*debrő*) tisztázhassuk. Első előfordulása az adatok között 1623-ból való: *Deblen mezeie* (EHA. 2: Bodola).

36. ábra: a *gâtlás* a helynevekben

I4. *gâtlás*

A *gâtlás* szó mindössze kilencszer fordul elő a helynevekben. Elsőként 1759-ből *Gâtlás* alakban (EHA. 10: Almásdál). Származékszó, a Szótörténeti Tár 'terelőgát, csapógát, malomgát' jelentésben adatolja (SzT). Maros- és Udvarhelyszék határvidékén, Háromszék peremterületein, és Kolozsvártól északra fordul elő a helynevekben.

B) Kiemelkedést jelölő térszinformanevek

Ebben a csoportban négy kifejezés különösen nagy arányban szerepel: a *hegy* az idevonható helynevek kb. egyharmadában, a *domb*, *kő* és *bérc* együttvéve az adatok kb. felében megjelenik. Nem meglepő a *bérc* nagy száma, amely kifejezés az ómagyar kori adatok tanúsága szerint is erdélyi adatokban a leggyakoribb RESZEGI KATALIN részletes elemzése alapján (RESZEGI 2004: 146–54).

<i>hegy</i>	10378
<i>domb</i>	4477
<i>bérc</i>	2910
<i>pad</i>	1865
<i>halom</i>	826
<i>kő</i>	701
<i>havas</i>	554
<i>porond</i>	262
<i>ponk</i>	141
<i>hányás</i>	76
<i>honcok</i>	45
<i>szirt</i>	29
<i>goromb</i>	19
<i>györke</i>	17

37. ábra: a kiemelkedést jelölő térszinformanevek gyakorisági listája

1. *hegy*, *domb*, *bérc*

A kiemelkedést jelölő térszinformanevek közül a *hegy* szóra találjuk a legtöbb adatot (10 378) az erdélyi helynevekben. A *hegy* szó valószínűleg ősi eredetű (TESz.), jelentése némileg eltérő a magyar nyelvterület különböző részein, de mindenképp általános ‘kiemelkedés’ jelentésű (vö.: RESZEGI 2004: 156). Első erdélyi előfordulása, az *Ewrhegy*, 1399-ből való (EHA. 10: Magyarbikal). Ómagyar adatai alapján használata Észak-Magyarországra koncentrálódik (RESZEGI 2011: 83), a vizsgált erdélyi települések szinte mindegyikének helyneveiből sűrűn adatolható a 14–19. századból.

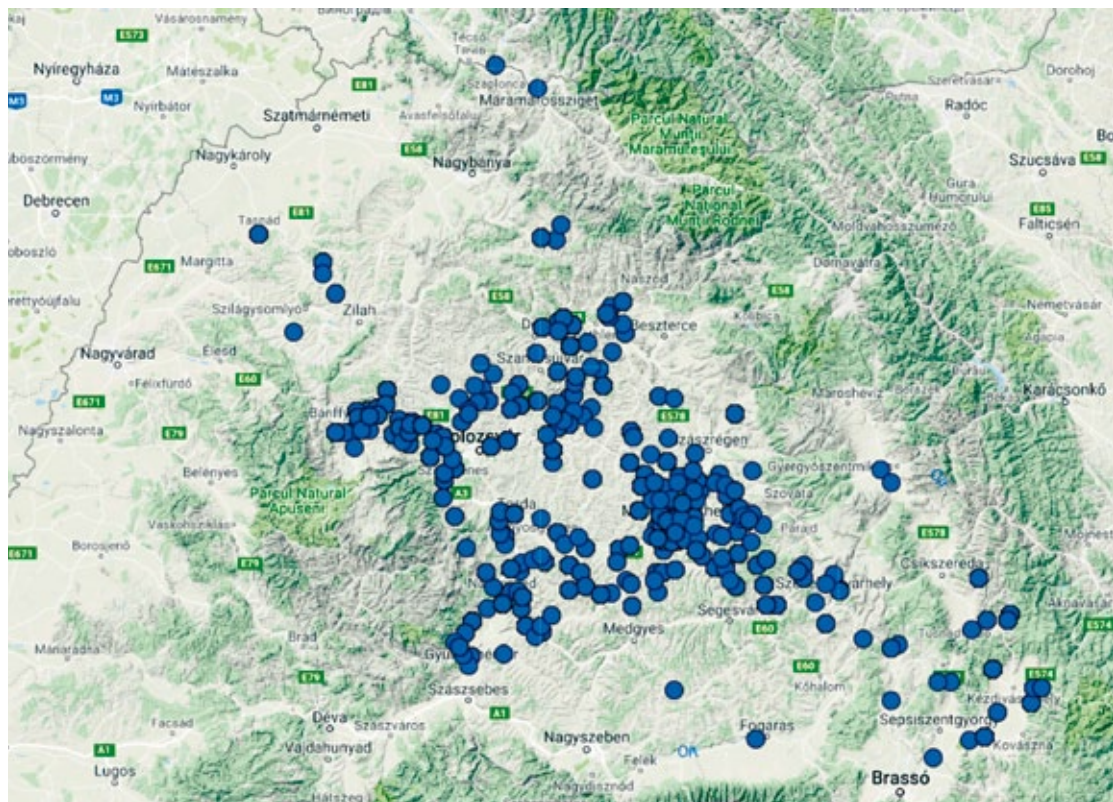
A második leggyakoribb kiemelkedést jelölő kifejezés, a *domb* 4477-szer fordul elő. A TESz. alapján a *domb* szó az ugor korig visszavezethető ősi örökség. Alapjelentése ‘kiemelkedő dolog’ lehetett. A Szótörténeti Tár a *domb* ‘halom, halmocska’ erdélyi jelenését adja meg. Első adata 1474-ből való az erdélyi helynevekben: *Kerekdomb* (EHA. 9: Páncélcseh). A vizsgált települések nagy részében előfordul.

A *bérc* szó Erdélyben igen gyakori, 2910-szer fordul elő a helynevekben. A kifejezés minden bizonnyal szláv eredetű, bár az átadó nyelv nem tisztázott pontosan (TESz.). Első adata, a *Berch* már 1307-ban feltűnik (EHA. 10: Kolozsgyula). Szinte minden erdélyi régióban gyakran előfordul. Jelentésének pontosításához a történeti helynevekből,

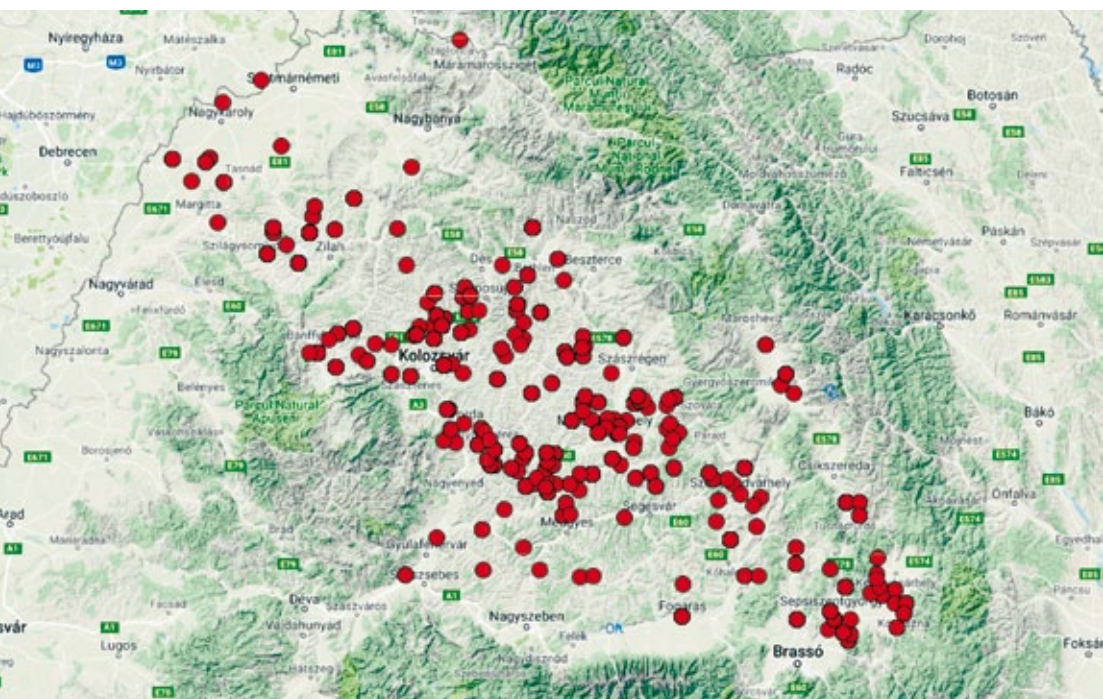
körülírással szerkesztetve arra következtethetünk, hogy nem a Szótörténeti Tárból is megjelölt ‘hegycsúcs, hegytető’, hanem ‘hosszan elnyúló domború hegyhát’ jelentést tulajdoníthatunk neki, hiszen sok esetben szántók, kaszálók találhatók „valaminek a bérin”. A szó vidékenként eltérő lehetséges jelentésváltozataira RESZEGI KATALIN is utal helyneveket bemutató monográfiájában (RESZEGI 2011: 72–73).

2. *pad*

A *pad* 1865-szor szerepel a forrásokban. A szó déli szláv eredetű, ‘lapos dombhát’ jelentése valószínűleg a ‘lóca’ jelentésből alakult hasonlóságon alapuló névátvitellel (TESz.). Először 1577-ben kerül elő *borso padban* alakban (EHA. 10: Méra) az erdélyi adatokban. Leggyakrabban közép-erdélyi megyék településeinek helynévanyagában fordul elő.

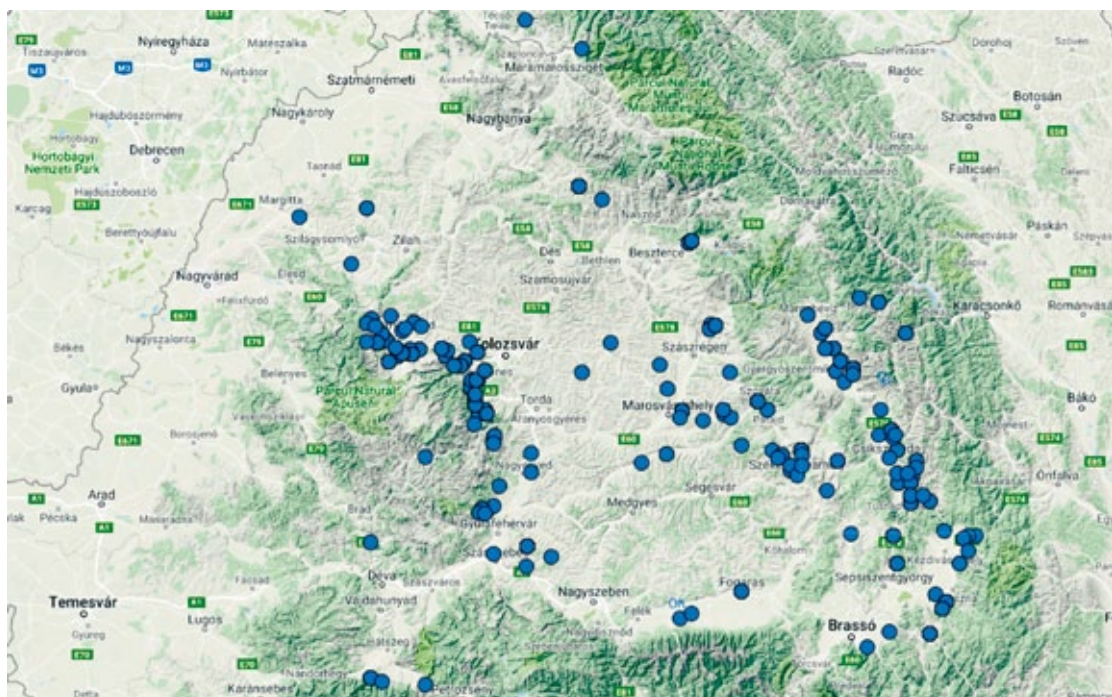
38. ábra: a *pad* a helynevekben

39. ábra: a *halom* a helynevekben

40. ábra: a *kő* a helynevekben

41. ábra: a *havas* a helynevekben

3. *halom*

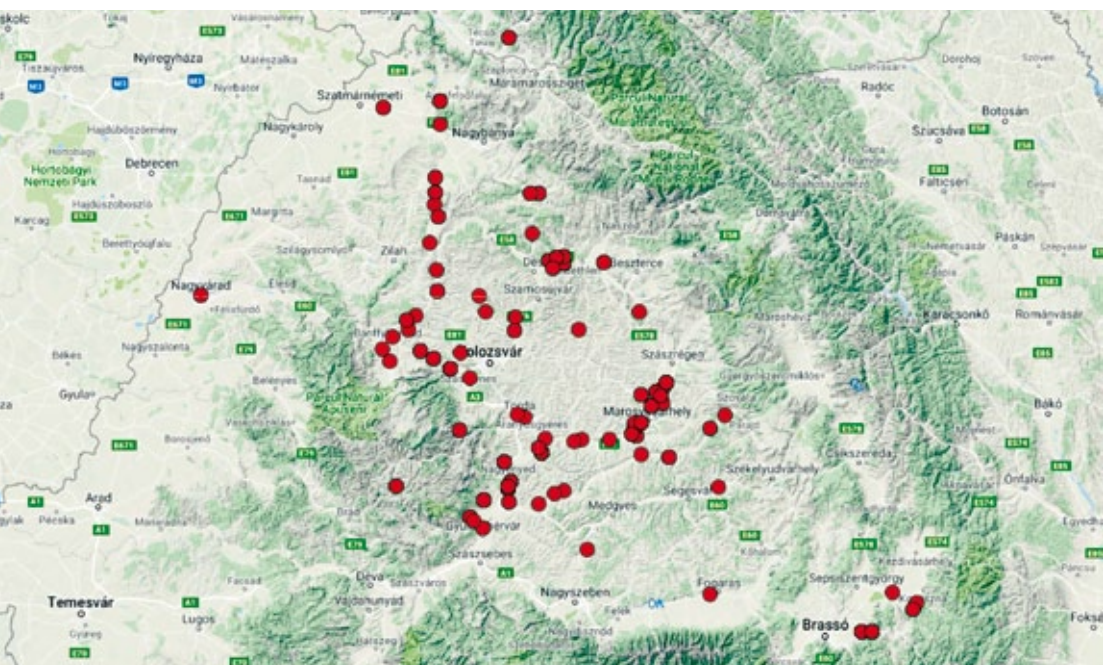
A 'kisebb domb' jelentésű, szláv eredetű (TESz.) *halom* szót 826-szor említik az erdélyi helynevekben. Első előfordulása: *Az kwth halomnal* (EHA. 4: Oláhivánfalva, 1586). Az Aranyos és Szamos mentén a leggyakoribb.

4. *kő*

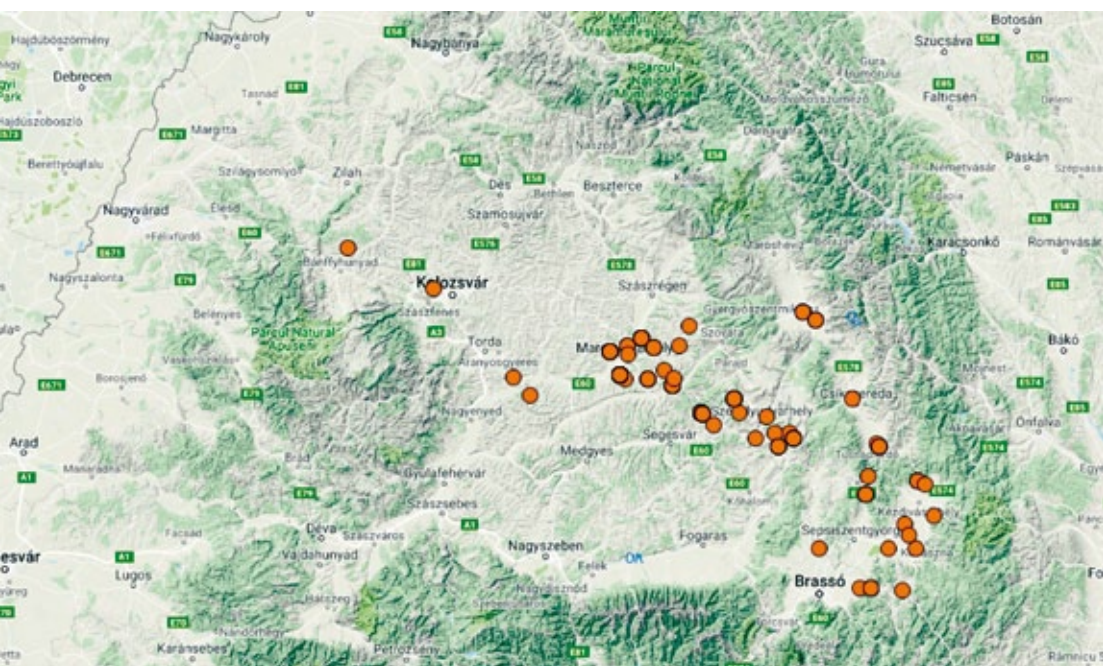
Az ősi, finnugor eredetű *kő* kifejezés 701-szer szerepel a helynevekben, földrajzi köznévi szerepben, általában 'szikla' jelentésben. Első előfordulása 1589-ből: *Lezkő* (EHA. 5: Magyarléta). Általános 'hegy' jelentése a történeti helynevek alapján nem igazolható.

5. *havas*

Az ősi, uráli eredetű *hó* szavunk származéka, a *havas* 554-szer fordul elő a helynevekben. Jelentése 'majdnem mindig hó borította (fátlan) hegy' (TESz.). Erdélyi első előfordulása 1399-ből való: *Kaloshawasa* (EHA. 10: Magyarbikal). Előfordulásainak sajátos eloszlása jelentéséből adódik: gyakori felbukkanása olyan nagyobb hegységek közelében látható, mint a Csíki-havasok vagy a Torockói-havasok.

42. ábra: a *porond* a helynevekben

43. ábra: a *ponk* a helynevekben

44. ábra: a *hányás* a helynevekben

6. *porond*

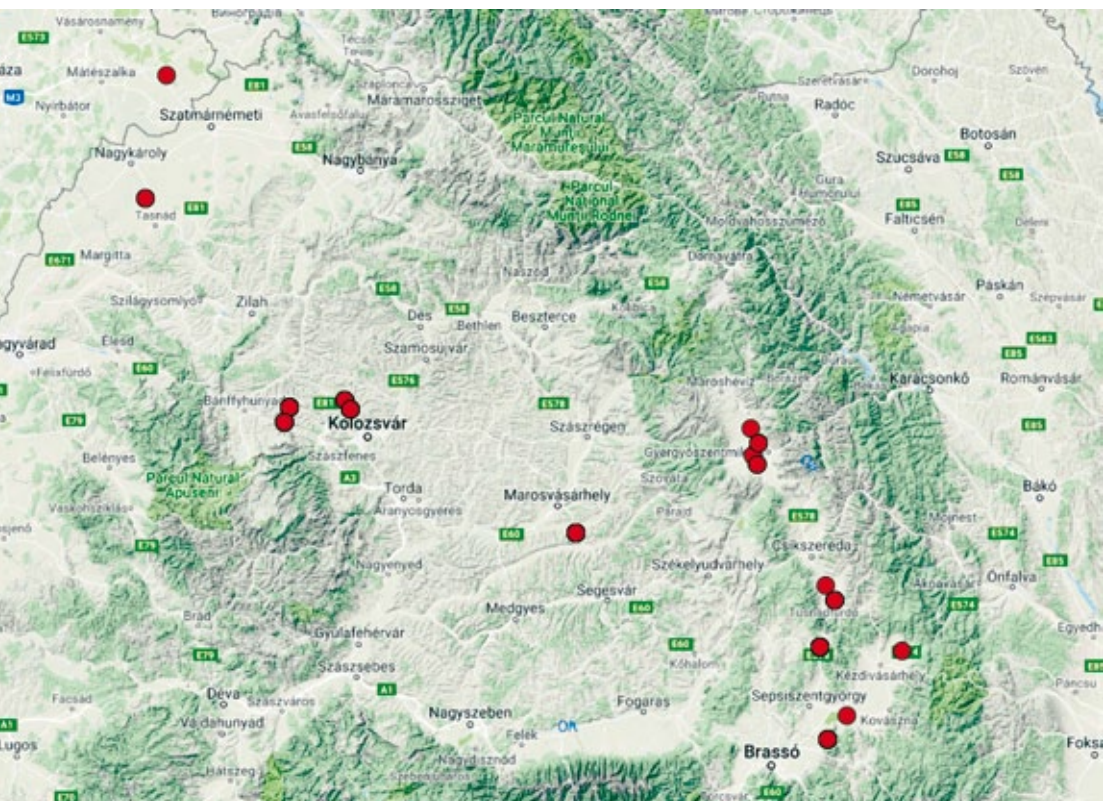
A 'vizes helyen lévő kiemelkedés' jelentésű *porond* szláv eredetű szó (TESz.). A kifejezésre 262 példa van az adattárban. Először *Az porondon* alakban olvashatjuk 1575-ből (EHA. 10: Kolozstótfalu). A Székelyföldről csak Udvarhelyszékből és az Erdővidékről bukkan föl (*porongy* változatban), valamint Háromszék déli, délkeleti peremvidékéről pedig *poron*-ként. A keleti székelység nagy részéről nincs adatunk erre a földrajzi köznévre. Legtöbb előfordulása a Szamos és Maros vonala mentén található.

7. *ponk*

A valószínűleg erdélyi szász eredetű, 'kis domb, halom' jelentésű (TESz.) *ponk* 141-szer fordul elő, elsősorban a székely területeken. Főleg Udvarhelyszékben, Háromszék keleti felén és Gyergyóban találjuk meg a helynevekben. Nem székelyföldi példái kései, 19–20. századi gyűjtésekből valók. Első előfordulása 1586-ból: *Cheres Ponk* (EHA. 8: Csíkverebes).

8. *hányás*

A 'mesterséges kiemelkedés' jelentésű *hányás* 76-szor fordul elő az erdélyi helynévanyagban, először az udvarhelyszéki Székelylengyelfalván: *halom hancias* 1599-ben (EHA. 6: 177). Legtöbb esetben a Maros–Nyárád között és a Szamos mentén bukkan föl.

45. ábra: a *honcsok* a helynevekben

9. *honcsok*

A 'kisebb földhányás, halom' jelentésű *honcsok* földrajzi köznévi 45 névbeli előfordulásának döntő része a keleti székelység nyelvjáróterületére, Gyergyó-, Csík- és Háromszékre, az Olthoz közel eső falvakra korlátozódik, csak egy-két szigetszerű ponton tűnik föl Kolozsvár környékén és a peremvidékeken. A szót a TESz. a 'dombocska, kisebb földkupac' jelentésű *hancsik* változatának tekinti, és 'vakond' jelentését a *honcsoktúrás* összetételből jelentéstapadással keletkezett alakulatnak tartja (TESz. *hancsik* a.). IMRE SAMU a 'vakond' jelentésű *honcsok* más keletkezésmódját, *vakhoncsok* formákból való elvonását tartja valószínűnek (IMRE 1985). Helynevekbeli előfordulásai kevés támponttal szolgálnak arra nézve, hogy a térszinformanévi vagy az állatnévi jelentésű szó vált-e a név részévé.

46. ábra: a *szirt* a helynevekben

IO. *szirt*

A *szirt* szó ótörök eredetű, jelentése: ‘magas, meredek, csupasz szikla’ (TESz.). Mindössze 29-szer fordul elő, főként kalotaszegi és udvarhelyszéki helynevekben. Első előfordulása 1639-ből adathozható: *Az kő szirt alatt* (EHA. 10: Deréte).

47. ábra: a *goromb* (kék) – *gorond* (piros) a helynevekben

II. *goromb*

A ‘dombos hely, földhát’ jelentésű (ÚMTsz.) *goromb* szó minden bizonnyal szláv eredetű (TESz.). Az erdélyi adatok között csak 19 esetben fordul elő, egymástól meglehetősen távol eső vidékeken. *Gorond* változata csak szatmári településekhez köthető. Első előfordulása, 1767-ből: *Nagy Goromba* (EHA. 9: Retteg). Alakváltozatai és az adatok földrajzi távolsága alapján többszörös átvételre is gyanakodhatunk.

48. ábra: a *györke* a helynevekben

12. *györke*

A 'bucka, domb' jelentésű *györke* 17-szer fordul elő, mindössze három székelyföldi település helynévanyagában. A háromszéki Papolc, az udvarhelyszéki Fátfalva, valamint Kászónújfalu adatai között szerepel. Első előfordulása csak 1722-es: *Györkében* (EHA. 2: Papolc). A nevek szóhasználatának történeti adatai alapján nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban a *györke* - *gyürke* térszínformánévváltozattal van dolgunk, amely talán az ismeretlen eredetű *gyűr* származékszava lehet (etimológiai és jelentéstani kérdéseire lásd: RESZEGI 2011: 94), vagy esetleg a gyakori *Györke* < *György* személynévből (HAJDÚ 2010: 194) erednek ezek a helynevek. A Csíkszentgyörgyhöz közel eső Úz-völgy élő helynevei között is találkozunk vele: *Györke* (BÁRTH 2004: 29)

C) Egyéb térszínformanevek

<i>oldal</i>		9431
<i>tető</i>		3683
<i>alj, alja, allya</i>		2824
<i>hát</i>		2395
<i>verő</i>		2135
<i>torok</i>		1497
<i>észak ~ észok</i>		1189
<i>farok ~ fark</i>		1059
<i>mál ~ máj</i>		993
<i>mart</i>		873
<i>köz</i>		799
<i>fár</i>		649
<i>derék</i>		543
<i>fenék ~ fenek</i>		532
<i>ropó</i>		506
<i>sánc</i>		457
<i>fěj</i>		441
<i>tő</i>		360
<i>lapos</i>		341
<i>szegelet</i>		316
<i>láz</i>		237
<i>elve</i>		211
<i>árnyék</i>		167
<i>nyak</i>		167
<i>orr</i>		163
<i>bütü</i>		154
<i>karé ~ karéj</i>		135
<i>homlok</i>		126
<i>melegoldal</i>		120
<i>szád</i>		106
<i>tekerő</i>		85
<i>erős</i>		77
<i>sarok</i>		55
<i>rez</i>		48
<i>szármány</i>		44
<i>hajlás</i>		19
<i>hidegoldal</i>		9
<i>ereszkedő</i>		3
<i>köldök</i>		3

49. ábra: az egyéb térszínformanevek gyakorisági listája

1. A domborzati jelentésű földrajzi köznevek és a testrésznevek kapcsolata

Az „egyéb” térszínformanév kategóriába különféle, a hegyek és völgyek részeire, sík vagy egyenetlen felületű területekre vonatkozó közneveket osztottam be, bár ez a besorolás éppen a történetiségben és a területi változatosságban gyökerező jelentéstani bizonytalanság miatt csakis vázlatos lehet.

Külön figyelmet érdemel az a jelenség, hogy az efféle térszínformanevek között milyen nagy számban találunk testrésznévből alakult (vagy testrésznévi jelentéssel is rendelkező) közneveket. Gyakoriságuk sorrendjében ezek a következők: *oldal, hát, torok, farok, mál, far, derék, fenék, fej, nyak, orr, homlok, szád, köldök*. Ezek a szavak teszik ki a kategória összes előfordulásának több mint felét. Belső földrajzi tagoltságuk kapcsolatot nem mutat, de erdélyi jelentőségük kimutatásához arányukat érdemes lenne összevetni egy hasonló természeti viszonyokkal rendelkező táj névanyagával a későbbiekben.

Amikronevekrendszerezési kísérleteik közül kiemelkedő két korai mű, BENKŐ LORÁND-nak a Nyárádmente és KÁZMÉR MIKLÓSNak az Alsó-Szigetköz földrajzi neveiről szóló írása egyaránt foglalkozik ezzel a szócsopottal. BENKŐ LORÁND külön csoportba sorolta a testrészneveket a Nyárád menti helynevek jelentéstani rendszerezésében (BENKŐ 1947: 30–32). A térszínformanevek közé sorolt testrésznevekről megállapítja, hogy a „népnek a környezetet megelevenítő, emberi és állati tulajdonságokkal felruházó hajlandósága” eredményeként jöttek létre, és ez a névadási mód egyfajta nyelvi univerzálé. Hasonló jelenségeket idéz a román nyelvből: *coastă, dos, gură*. Ezután a testrésznévből alakult földrajzi közneveket sorolja föl, megadva etimológiájukat, jelentésüket, és azokat a helyneveket, amelyekben előfordultak: *far, köldök, tompor – Antălnăfara, Nyárátködök, Tompór* stb. KÁZMÉR MIKLÓS a névalkotásban szerepet játszó testrészneveket a helynevek megkülönböztető, azon belül viszonyítást kifejező elemei közt taglalja és felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen névelemek „rendszerint már egy meglévő földrajzinévhez járulnak..., önállóan ritkán fordulnak elő, s ilyen esetben nyilvánvalóan másodlagos alakulatok”. Példái között történeti és jelenkori adatokat egyaránt szerepeltet: *fő* ‘víz forrása’ – *Muchulafew*; *oldal* ‘egy tájrész oldalsó része’ – *Szigetódă* (KÁZMÉR 1957: 61–62).

Az 1960-as és ’70-es években nagy lendülettel zajló országos helynévgyűjtéshez is kapcsolódva több olyan rendszerező tanulmány született, amely a fenti művek elemzési gyakorlatát követve külön kategóriába sorolta a vizsgált helynévanyagban található testrésznevekből alkotott földrajzi neveket (például INCZEFI 1970). Külön tanulmányban foglalkozott a jászági és tiszazugi földrajzi nevek antropomorf és teriomorf vonásaival FARKAS FERENC (1997).

HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modelljét bemutató könyvében leszögezi, hogy a névkeletkezési lehetőségeik között nem létezik közvetlen testrésznév → helynév átmenet, hanem ez a fejlődési út áttételekkel megy végbe: „a metaforikus helynevek között természetesen nem tartjuk számon a teriomorf, illetőleg antropomorf szemléleten alapuló földrajzi közneveket: *hát, gerinc, nyak, láb* stb. A metaforikus jelentésváltozás

ezekben a földrajzi köznévi jelentés kialakulása során ment végbe, így nem a névalkotás jellegzetessége” (HOFFMANN 1993: 111–116).

A testrésznév → földrajzi köznévi névátvitel az antropomorf szemléletből fakadó metaforikus névátvitel egyik jellegzetes típusa. A magyar nyelvben ilyen módon lezajlott jelentésváltozások többsége minden bizonnyal már az ősmagyar korban lejátszódott, hiszen a kiinduló szócsoporthoz nagy része a nyelv legrégebbi rétegéből származik. Egyes testrészneveknek olyan alakváltozatai is kialakultak, amelyek önállóan, az eredeti formától alakilag is elkülönülve éltek az új jelentéssel együtt: *mál, szád*. A testrésznévből keletkezett földrajzi közszavak több névfajta alakulásában játszanak szerepet, de döntően a helyföldrajzi szókinszben vannak jelen.

Minden bizonnyal a változatos domborzati, földrajzi környezet a fő oka annak, hogy az erdélyi helynévanyagban kiugróan magas arányban fordulnak elő efféle kifejezések. A változatos domborzati viszonyok pontos, részletes megnevezésének igénye segíthette elő azt, hogy ez a szócsoporthoz ilyen fontos szerepet kapjon a névalkotásban.

2. *oldal, tető, alj, hát, torok, fark, köz*

A domborzati alapjelentésű, egyéb térszínformanevek közül több olyat is találunk az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárban, amelyek általános használatúak, és óriási előfordulási gyakoriságuk miatt nem mutatnak földrajzi megoszlást. Ilyenek az *oldal, tető, alj, hát, torok, fark, köz* és *far* köznevek.

A névadásban legtöbbször használt *oldal* 9431-szor fordul elő a helynévtárban. Eredete bizonytalan, alapjelentése a 'térszíni alakulatok alsó és felső rész közötti felülete', 'ember, állat törzsének a szimmetria-tengelytől jobbra vagy balra eső része' volt. Az adatok között először 1550-ben említik, az *Abonkerek oldala* szerkezetben (EHA. 3: Varsolc).

A *tető, teteje* 'hegy felső része' jelentésben 3683-szor fordul elő a nevekben. A *tető* származékszó (TESz.). Először 1600-ból adatolható: *eros tetore meneóben* (EHA. 7: Fintaháza). Az erdélyi települések nagy részében szerepel a helynevek alkotóelemeként.

Az 'alsó rész' jelentésű *alj, alja* ősi örökség a finnugor korból (TESz.). 2824-szer szerepel a forrásokban. Első előfordulása 1590-ből való: *harnas Allya* (EHA. 6: Székelylengyelfalva). Erdély nagy részéről adatolható.

A 'domború hegyoldal, vagy hegytető' földrajzi köznévi jelentésű *hát* ősi, uráli eredetű szó (TESz.). Az erdélyi helynevekben 2395 adatban szerepel, szinte minden településen. Első előfordulása: *cziere hat* (EHA. 6: Székelyudvarhely, 1589).

A *torok* szó ősi örökség az ugor korból, földrajzi köznévi jelentése 'szűkülő, kisebb völgy' (TESz.). 1497-szer szerepel az erdélyi helynévtárban. Először 1579-ben fordul elő: *Veres Patak torokban* (EHA. 1: Abrudbánya). Hiánya csak a csíki területeken mutatkozik.

A *fark, fark* szó 1059-szer fordul elő az erdélyi történeti nevekben. Földrajzi köznévi jelentése: 'valamely tájrész, például hegy elkeskenyedő vége'. A *fark* az ősi eredetű *far* származéka (TESz.). Először az udvarhelyszéki Szentléleken szerepel: *Zen egeto fark* 1559-ben (EHA. 9: Kisigrice). Valamennyi vizsgált területen feltűnik.

A köz ősi örökség a finnugor korból (TESz.). A helynevekben általában 'dolgok közti terület' jelentésben fordul elő: *Két domb köze*, *Két malom köze*, *Két patak köze*. Az erdélyi adatok között 799 esetben találjuk meg. Első előfordulása: *az Hjw közön* (EHA. 2: Illyefalva, 1578).

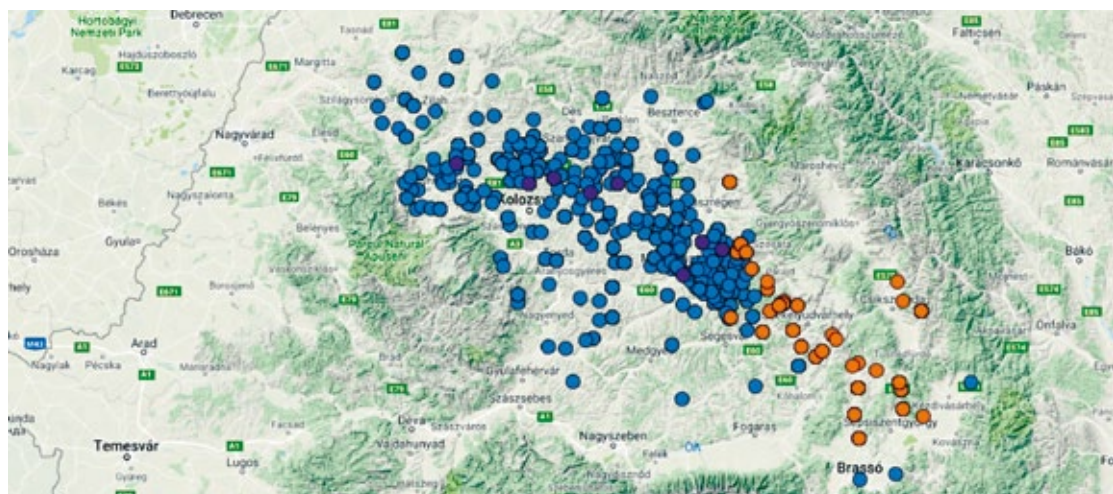
3. *észak* – *észok*, *árnyék*, *verő*

Az 'árnyékos rész, északi oldal' jelentésű *észak* és *árnyék* földrajzi közneveket hasonló szemantikai tartalmuk miatt érdemes közösen vizsgálni – párhuzamba állítva a velük ellentétes értelmű *verő*, *verőfény* kifejezéssel.

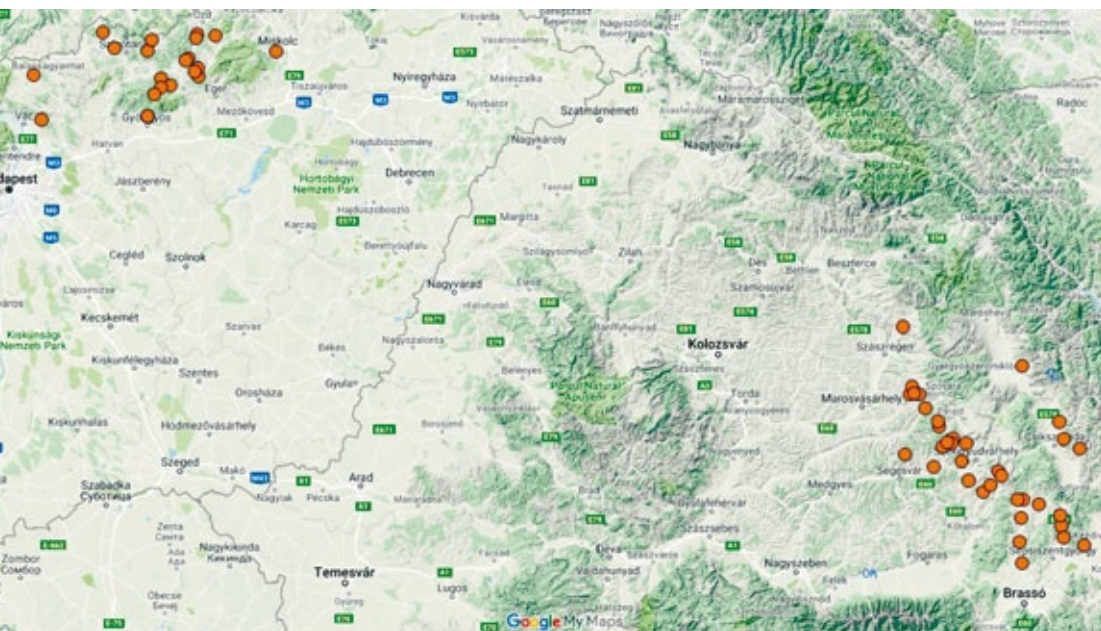
Az *árnyék* szó ismeretlen eredetű (TESz.). A Szótörténeti Tár 'északos oldal' jelentését adja meg (SzT.). 167-szer fordul elő az erdélyi történeti helynevek adattárában. Először 1592-ben: *Arniek chyerie* alakban (EHA. 7: Mikháza).

Az *árnyék* a székely helynévadás szava: Közép-Erdélyből teljesen hiányzik, a csíki, udvarhelyszéki és háromszéki székely területeken viszont igen gyakran előfordul. A két földrajzi köznév elterjedésének határa Maros- és Udvarhelyszék között, a mezőségi és székely nyelvjárási régió határán húzható meg, érdekes, hogy a legkorábbi *árnyék* adat éppen egy ilyen határvidékről, Mikházáról való, 1592-ből.

A domborzati jelentésű (tehát az 'égtáj') jelentésű előfordulások nem tartoznak ide) *észak*, *észok* 1189-szer szerepel a helynevekben, olyan szerkezetekben, mint *Eszak bükki alatt*, *Eszakban*, *Eszok oldalban*, *nagy völgy észkiben*. A kifejezés ősi összetétel, az éjszaka jelentésű *é* – *éj*, és a 'darab, rész' jelentésű *szak* rejlik benne (TESz.). A Szótörténeti Tár 'északi fekvésű föld' jelentését közli. Az ÚMTsz. szerint erdélyi, leginkább székelyföldi tájszó – ez a kép helynévi adataink alapján némileg finomítható. Első előfordulása 1648-ból: *Eszak alatt* (EHA. 7: Galambod).

50. ábra: az *észak/észok* (kék, lila) és az *árnyék* (narancssárga) földrajzi köznevek előfordulásai a helynevekben

51. ábra: az *árnyék* egyéb előfordulásai a Kárpát-medencében

A szópár látványos földrajzi megoszlását érdemes tágabb kitekintésben is megvizsgálni. Ha a magyar nyelvterület egészen keresünk efféle adatokat, azt az eredményt kapjuk, hogy az *észak/észok* hegyrész jelentésben nem fordul elő más területek helyneveiben, az *árnyék* viszont igen gyakori egy jól körülhatárolható régióban, középpalóc nyelvjárási környezetben, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye vidékén (51. ábra). A példák esetlegesen tovább bővíthetők a megyei, járási, települési helynévközlések alapján, de a lexémák eloszlása így is különlegesen plasztikus képet mutat.¹¹

Az *árnyék* névföldrajzi térképlapjára rímel – ugyancsak az erdélyi és a palóc vidéken járatos – a vele ellentétes jelentésű *verő*, *verőfél*, *verőfény* elterjedése (52. ábra), azzal a különbséggel, hogy ez a kifejezés nemcsak a székelység körében, hanem egész Erdélyben nagy számban (2135-ször) fordul elő helynevekben. A *verő* a *ver* ige származéka (TESz.), első adata Erdélyben 1579-ből: *Verő félben* (EHA. 7: Berekeresztúr).

Az *árnyék* palóc területeken való élő előfordulására, a *verő/verőfény* földrajzi köznévvel való korrelatív használatára DÉNES GYÖRGY hívta föl a figyelmet egy tanulmányában. Saját tarnaleteszi gyűjtéséből az alábbi példákat hozta: *Kosaras-lápa-árnyék* / *Kosaras-lápa vereje*, *Vermes vereji* / *Vermes árnyéka*, *Lénászó árnyika* / *Lénászó-verő* stb. (DÉNES 1982: 7).

A *verő* - *verőfény* erdélyi elterjedtségével kapcsolatban feltételezhetjük, hogy a szó gyakoribbá válása együtt járhatott a hasonló, ugyancsak 'napsütötte oldal' jelentésű

¹¹ A nem erdélyi példák megtalálásában köszönöm MIKESY GÁBOR szíves segítségét.

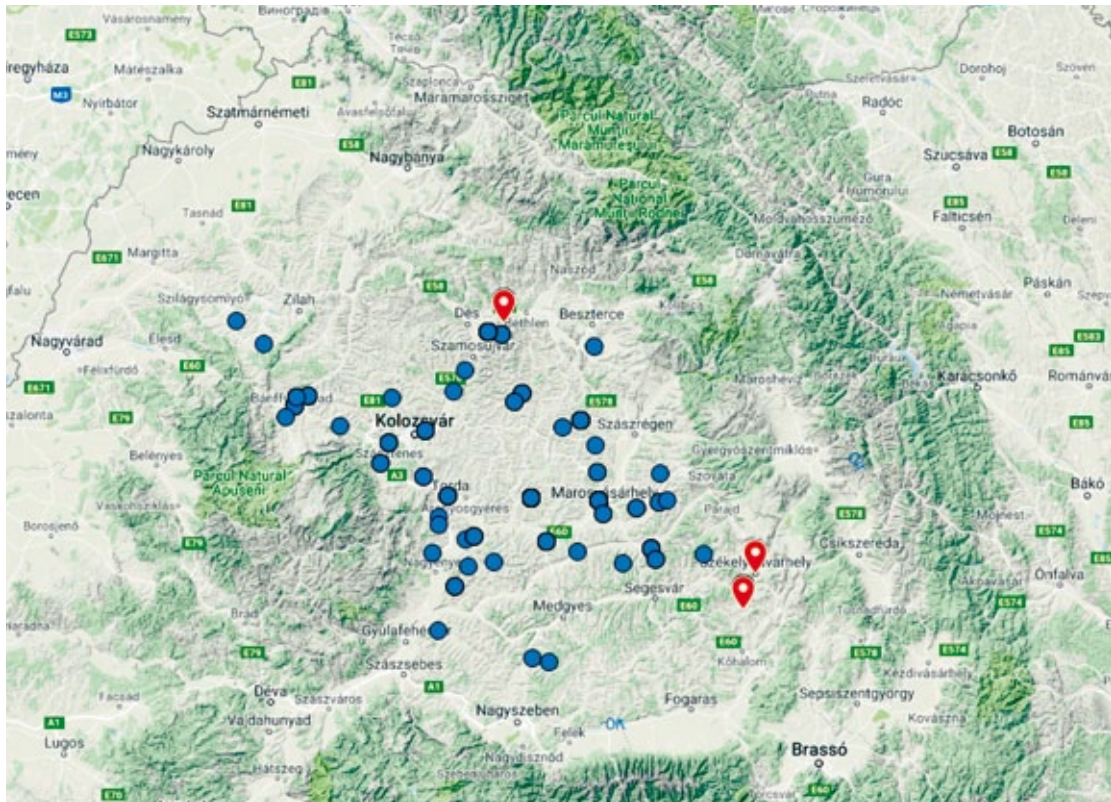
52. ábra: a *verő* – *verőfőny* előfordulásai a helynevekben

mál földrajzi köznév visszaszorulásával, az egész nyelvterületen való korai deszemantizálódásának számos esetével: a *már*, *máj* stb. alakváltozatokkal.

Az *árnyék* és *észak* – *észok* nyelvföldrajzi megoszlása történeti folyamatokra is utal: elterjedésük határai a korai magyar és a beköltöző székely népesség Maros- és Udvarhelyszék nyugati részén húzódó határsávját jelölik ki. BENKŐ LORÁND az *észak* – *észok* földrajzi köznevet is azok közé a példák közé sorolja, amelyek a nem székely népesség jelenlétét igazolják Maros- és Udvarhelyszék területén (a Mezőségen, a Maros és a Nyárád közti dombos vidéken, a Kisküküllő alsó folyásának környékén, a Küsmöd völgyében, a Véckepatak vidékén és a Solymosi patak völgyében), mert a keleti székely székekben ez a szó nem található meg (BENKŐ 1989).

További kutatást igényelne a Székelyföld belső, keleti területein mégis, ám szórva-nyosan előforduló *észok*-adatok magyarázata. Egy lehetséges történeti indoklást adhat az a tény, hogy ilyen példák zömmel olyan településekről kerültek elő (például Lemhényben: *Köves orr Északjába*, Bodolán: *Pap pataka északában*), amelyek Háromszéken belül egykor a felső-fehér megyei enklávékhoz, vármegyei területekhez tartoztak (RÁ CZ 2003). Ezeknek a településeknek egyéb, a háromszékitől elűrt nyelvjárási jegyek is mutatják egykori lakosságuk elkülönülését környezetüktől (HORGER 1905).

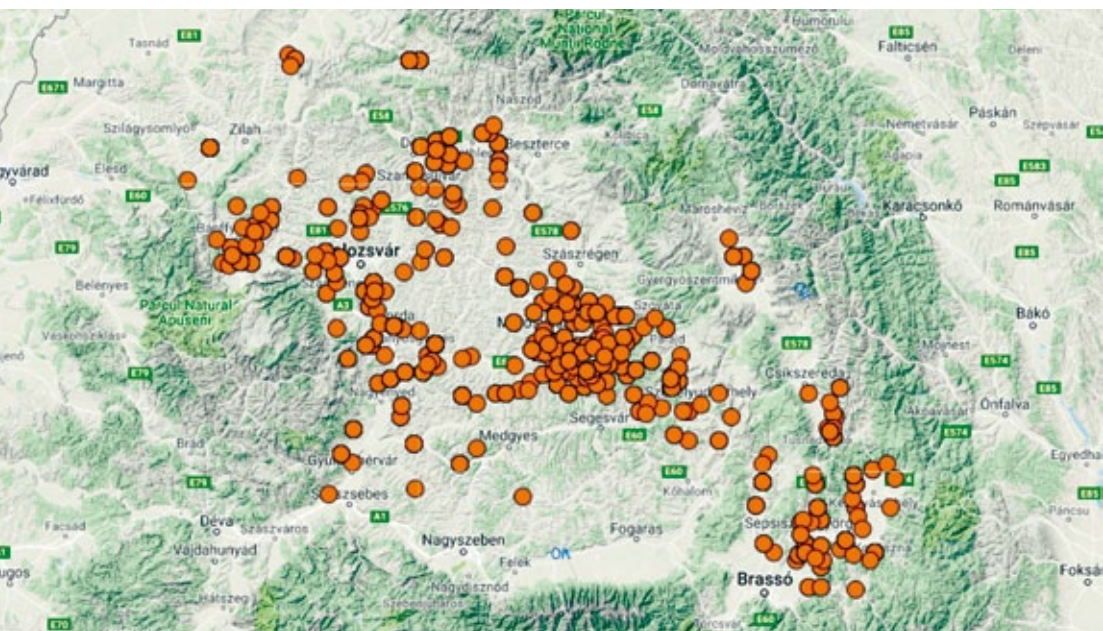
Az *árnyék* szó palóc vidéken való előfordulása sokkal nehezebben megválaszolható kérdéseket vet föl, kevésbé magyarázható meggyőző településtörténeti érvekkel. Ez a kitapintható nyelvi kapcsolat talán olyan nyelvi szubsztrátumnak tekinthető, amely a magyarság Kárpát-medencei történetének legkorábbi időszakában is jelentkező nyelvjárási tagoltság bizonyítéka.

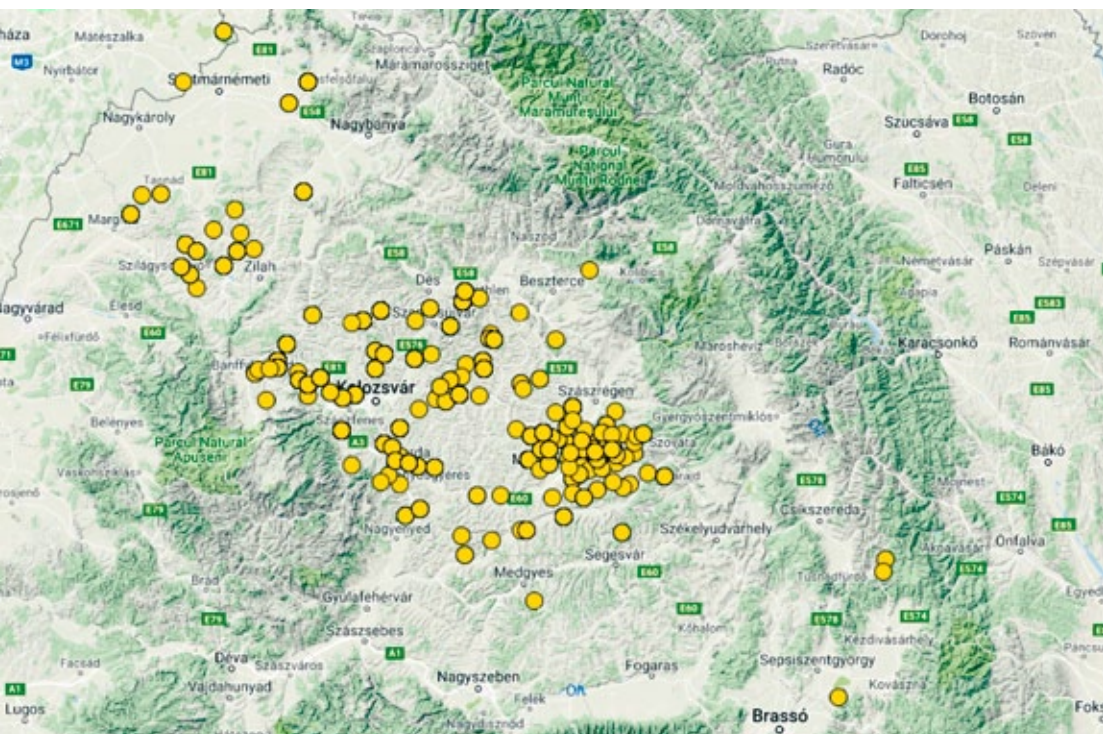
54. ábra: a *melegoldal* (kék) - *hidegoldal* (narancssára) a helynevekben

5. *melegoldal* - *hidegoldal*

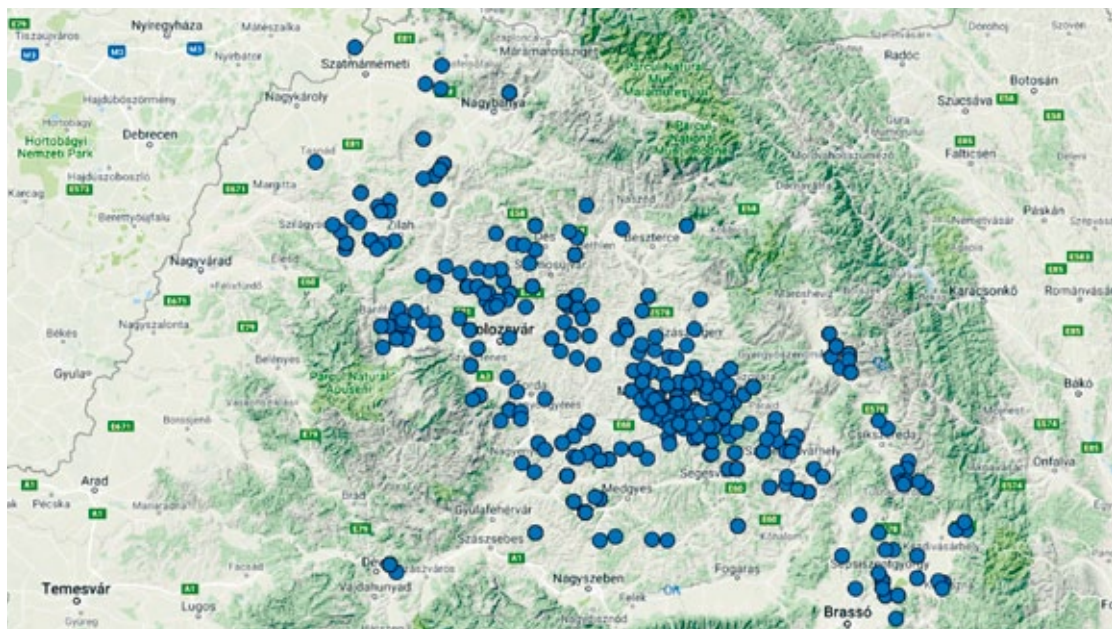
A fenti földrajzi köznevekhez (*árnyék, észak, mál, verőfény*) hasonló jelentésű *hidegoldal* és *melegoldal* összetétel jóval kisebb számban, 129 esetben fordul elő, főként közép-erdélyi települések neveiben. A Székelyföldön szinte teljesen hiányzik, néhány udvarhelyszéki említést leszámítva. Valószínűleg a *mál*-nál, a *verő*-nél némileg újabb fejleménynek tekinthető. Jellemző, hogy az adatok nagy része a 18–19. századból való, a *melegoldal* először 1679-ben jelentkezik: *melegh odal* alakban (EHA. 4: Oláhko-csárd).

55. ábra: a *mart* a helynevekben

56. ábra: a *far* a helynevekben

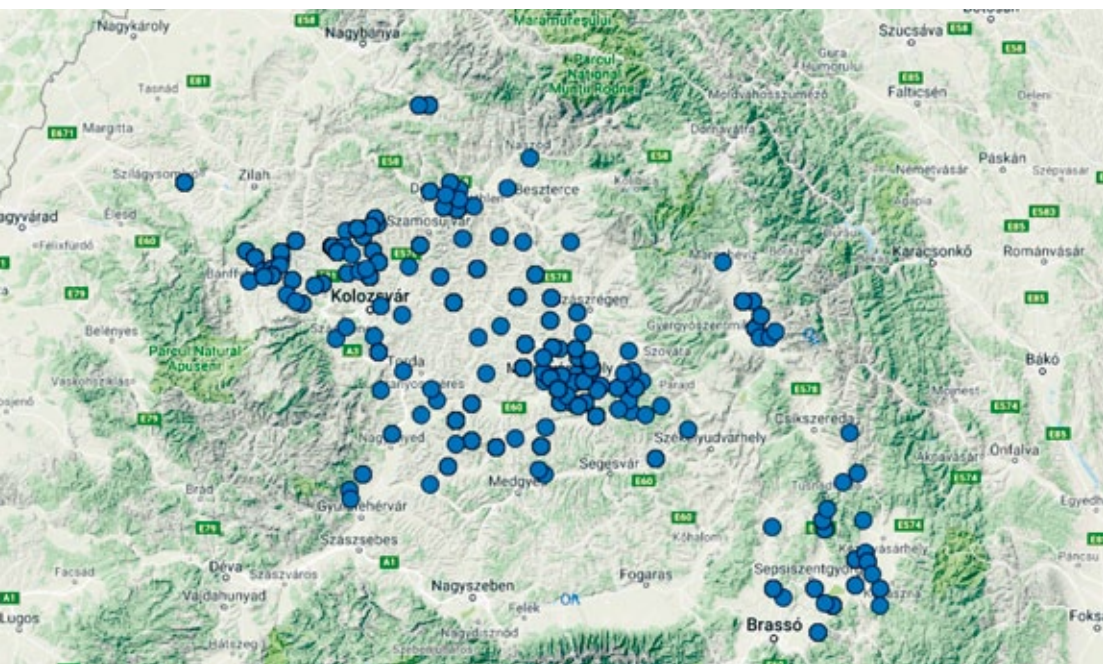
57. ábra: a *derék* a helynevekben

6. *mart*

A *mart* 873-szor szerepel az erdélyi helynevekben. A TESz. 'kis hegy, domb, emelkedés', valamint 'vízpart' jelentésben adatozza, és ismeretlen eredetűnek tekinti. Az EWUng. a *mar* igéből való származtatását fogadja el. A székelyföldi helynevekben utóbbi, 'vízpart' jelentése gyakori. Kocsis Réka erdélyi helynévi adatokra is támaszkodó írásában meggyőzően bizonyítja a 'vízmenti' jelentésmozzanat elsődlegességét, és a szó nyugatról keletre haladó irányú viasszorulását, a jövevény *part* elem hatására (Kocsis 2015). A történeti adatok között először 1629-ben tűnik föl, *vizmartra meneoben* alakban (EHA. 2: Uzon). Leggyakoribb Udvarhelyszék-Marosszék határán és Háromszékben.

7. *far*

A *far* 649-szer fordul elő a helynevekben, először *Nadas faron* formában, 1572-ben (EHA. 9: Vasasszentgothárd). Helynevekben 'hirtelen és meredeken megszakadó hegyvég', vagy 'határrész hátsó része' jelentésben szerepel (HEFTY 1911). A szó ősi örökség az uráli korból (TESz.). Erdély nyugati, középső régióiban általános, a Székelyföldön viszont csak a peremterületeken, Háromszék déli részén az Olt kanyarulatában, Kászon falvaiban és Udvarhelyszék legnyugatibb településein találkozunk vele.

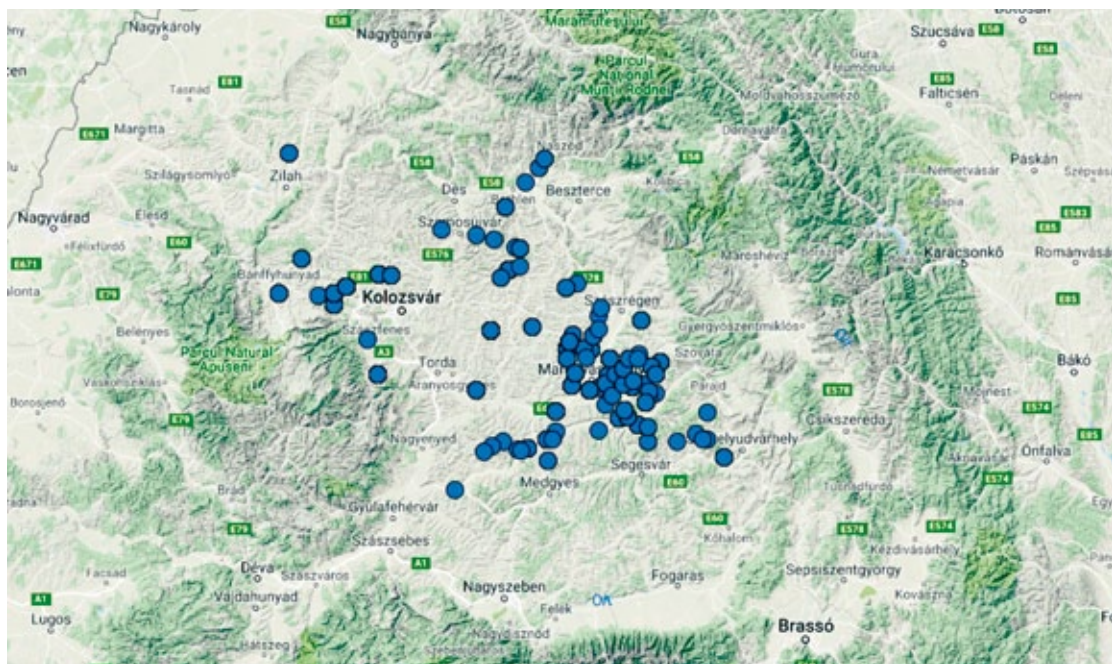
58. ábra: a *fenék* a helynevekben

8. *derék*

A 'középső rész' földrajzi köznévi jelentésű (BENKŐ 1947b) *derék* 543-szor fordul elő az adattárban. Bizonytalan, feltehetőleg szláv eredetű szó (TESz.). Geges adatai között, 1591-ben fordul elő először: *derék bercz* (EHA. 7). A Székelyföld belső területeiről viszonylag kevés helynévben kerül elő.

9. *fenék*

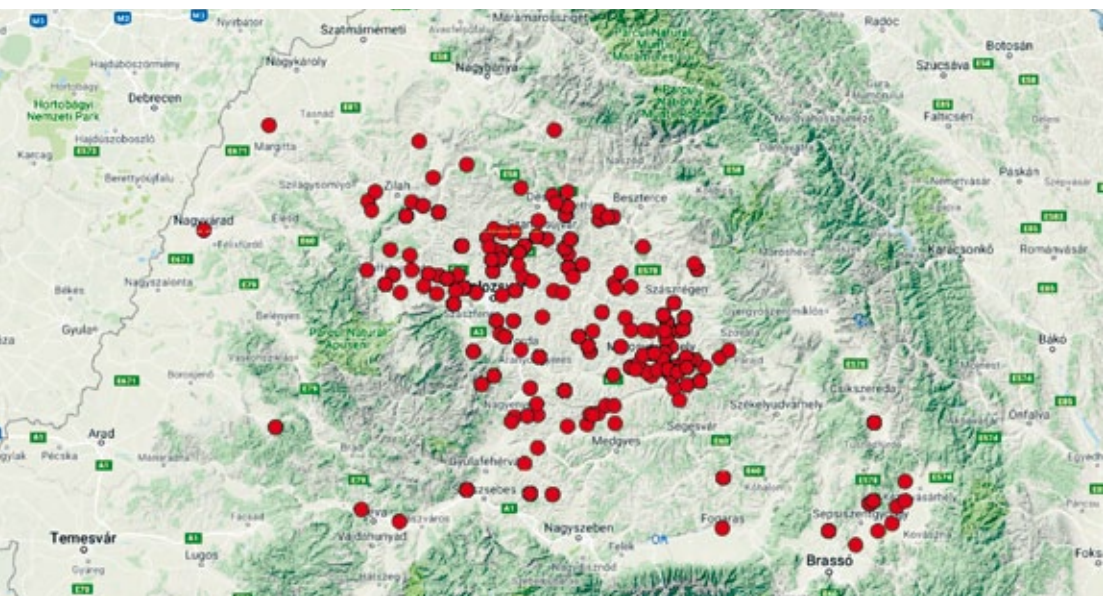
A bizonytalan, talán a *fen* igéből származtatható *fenék* 531-szer szerepel az adattárban. Földrajzi köznévi jelentése 'vízmedernek, kútnak, veremnek, talajnak legalsó része' (TESz.). Legkorábbi előfordulása 1596-ból adatható: *fenek* (EHA. 6: Székelyszentmihály). Nagyszámú belső-erdélyi adata mellett legnagyobb arányban Gyergyó-Csík-Háromszék, vagyis a keleti székelység településeinek helyneveiből adatható, a nyugati, udvarhelyszéki területeken jóval kevesebb példával találkozunk.

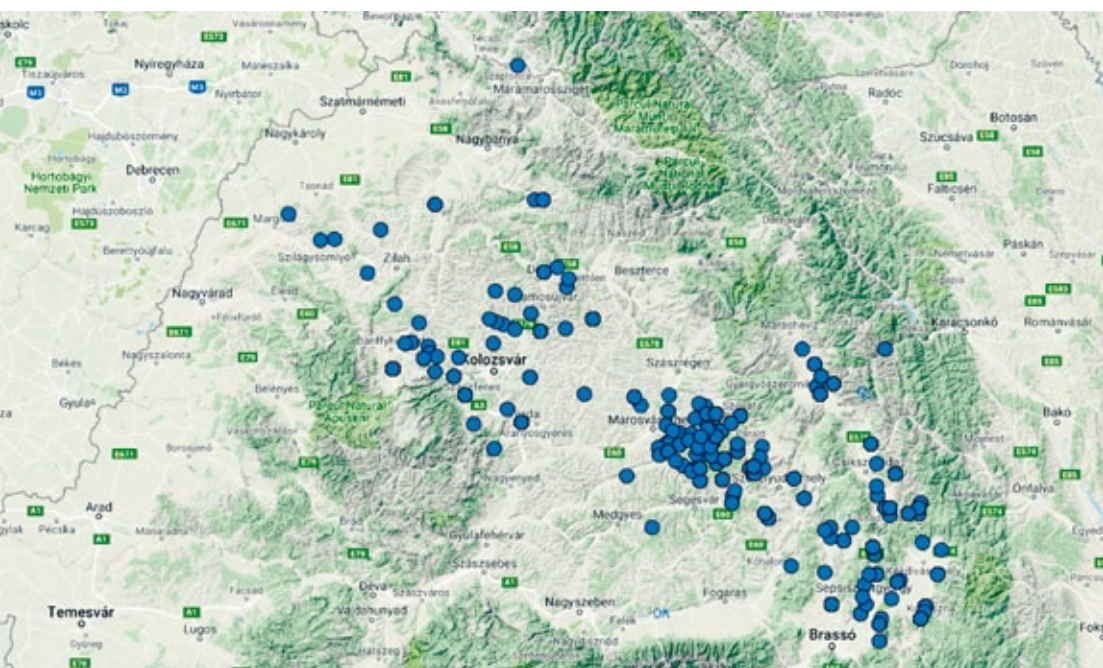
59. ábra: a *ropó* a helynevekben

IO. *ropó*

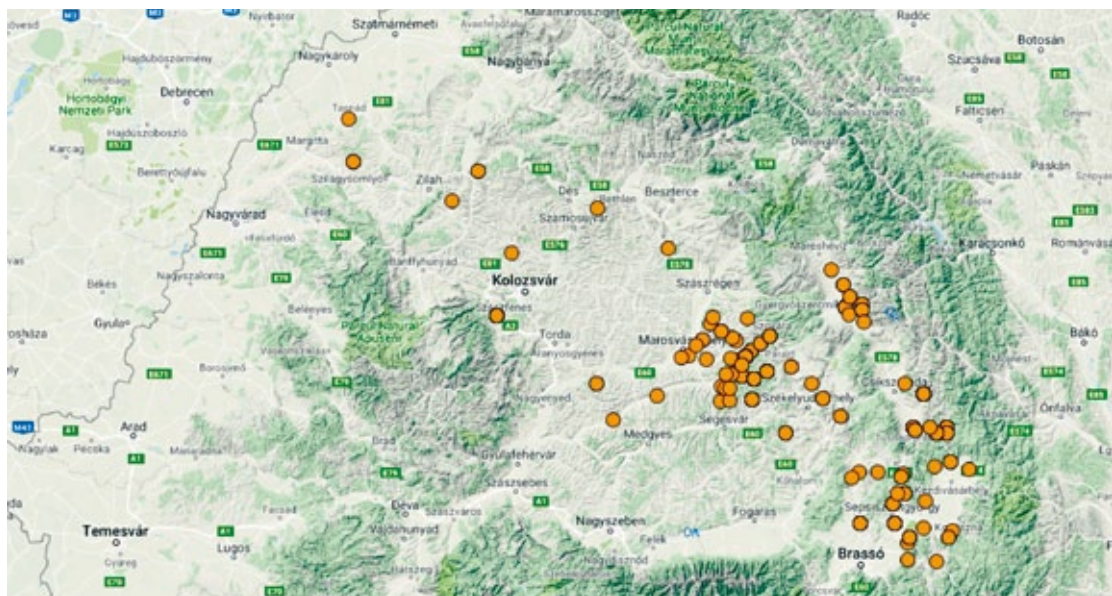
A valószínűleg 'hegyoldal, emelkedő, lejtő' jelentésű, csak helynevekben megőrződött *ropó* szónak számos (506) példáját találjuk az adattárban. Legkorábban Berekeresztúr helynevei között emlegetik: *Ropon* (EHA. 7, 1579). BENKŐ LORÁND véleménye szerint *rop* szavunk folyamatos melléknévi igenévi származéka (BENKŐ 1947a, TESz.). Földrajzi elrendeződése a csak keleti székely régiókban előforduló tájszavak ellenpontja: ez a kifejezés a belső-erdélyi megyékben gyakori, határait Marosszék és Udvarhelyszék legnyugatibb települései jelölik ki. BENKŐ az *észak* ~ *észok*-hoz hasonlóan a mezősegi és székely nyelvjárásterület határán valószínűsített, nem székely eredetű, korai magyar nyelvréteg bizonyítékaként emlegeti (BENKŐ 1989).

60. ábra: a *sanc* a helynevekben

61. ábra: a *fej* a helynevekben

62. ábra: a tő a helynevekben

II. *sánc*

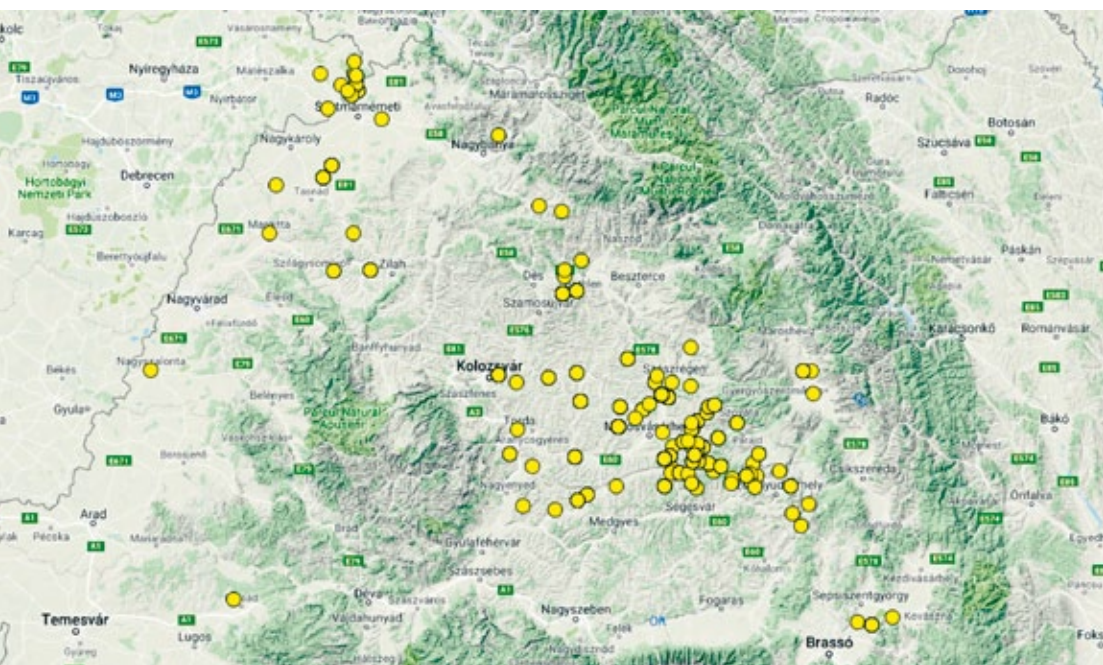
A bajor-osztrák eredetű *sánc* szó 457 adatban szerepel. Jelentése ‘védelmül emelt földhányás, töltés, gát’, ‘hosszan elnyúló árok a kiásott földdel együtt’ (TESz.). Első előfordulása viszonylag kései: *Patak sanczába[n]* 1671-ből (EHA. 2: Aldoboly). Az udvarhelyszéki és gyergyói, felcsíki területen nem található meg, a dél-erdélyi régiókban gyakori, sok esetben a román névformákba épülve is: *In Lunke la Santz* (EHA. 1: Hosszútelke, 1783).

12. *fej*

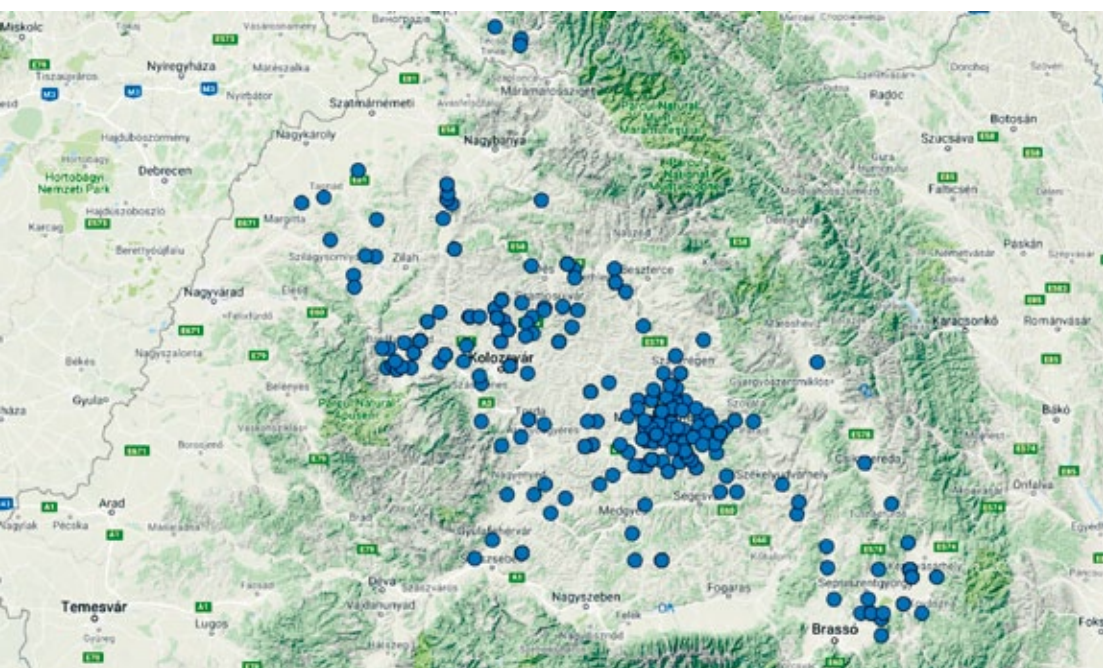
A *fej* földrajzi köznévi szerepben ‘hegy kiemelkedő, legmagasabb része, valamilyen víz forrástája’, ‘völgy bejárata’ jelentésű lehet. A szó ősi, finnugor eredetű (TESz.). 441-szer szerepel az erdélyi helynevekben. Első előfordulása 1576-ból: *heres feye* (EHA. 6: Székelyvécke). Adatainak közel háromnegyede a Székelyföldről való.

13. *tő*

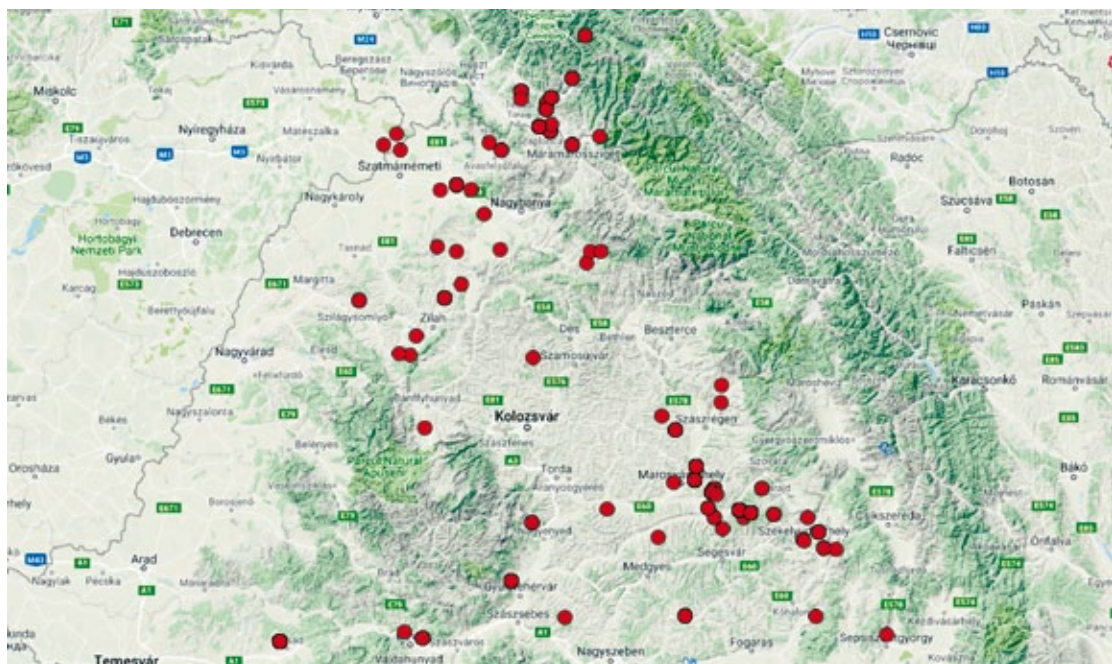
A *tő*, *töve* 360-szor fordul elő a nevekben. A szó ősi örökség a finnugor korból, jelentése ‘folyó, árok, völgy torkolata, alsó vége’ (TESz.). Erdélyi adatai között vegyesen találunk vizek részeire és völgyek, utak, határrészek ‘alsó végére’ utaló helyneveket: *Sos patak Tövin*, *A Nagy ut tövin*, *aszalt erdő tövin*, *Hosszsu mezo tövin* (EHA. 6: Kőrispatak, 1773, 1778). Első előfordulása 1598-ból a *szepe viz töuin* (EHA. 8: Csíkpálfalva) kifejezés. Adatainak döntő része a Székelyföldön bukkan föl.

63. ábra: a *lapos* a helynevekben

64. ábra: a *szeget* a helynevekben

65. ábra: a *láz* a helynevekben

14. *lapos*

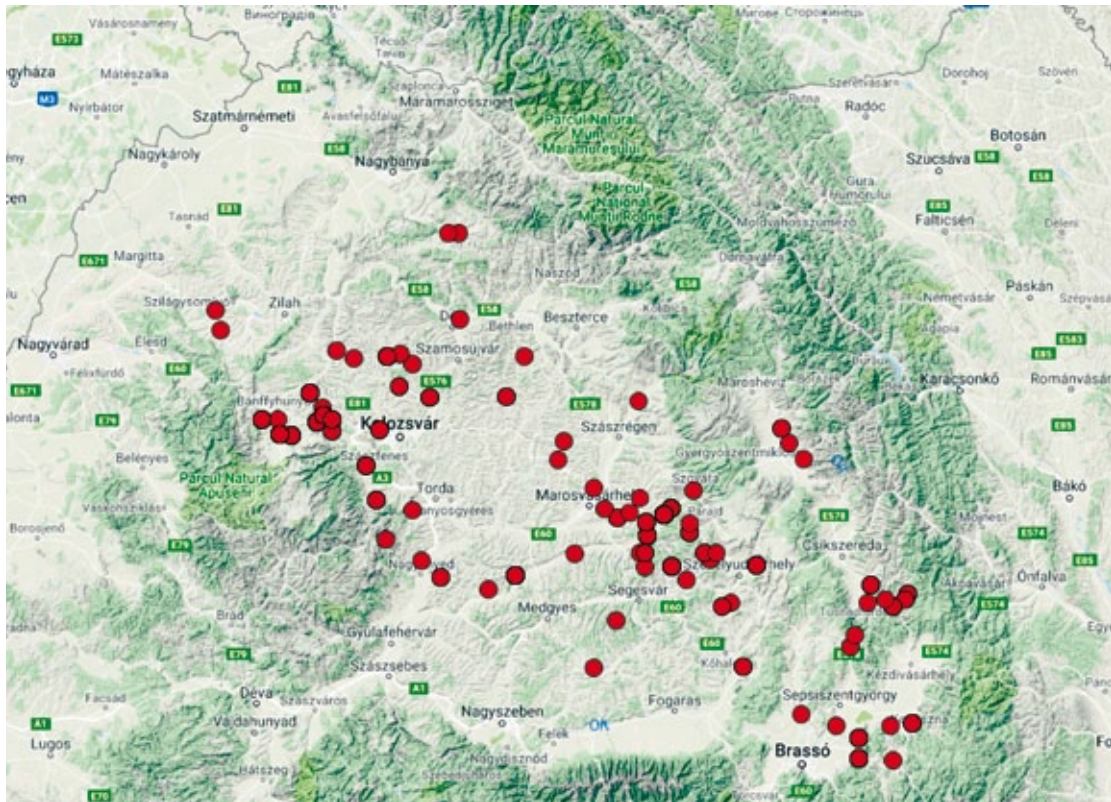
A 'mélyen fekvő, sík terület' jelentésű *lapos* 341-szer szerepel az adatok között. Származékszó, alapszava, a *lap* ősi örökség az uráli korból (TESz.). Első előfordulása: *Medenczes kwt lapossa* (EHA. 6: Firtosváralja, 1597). Az adatok kétharmada a Székelyföldről való.

15. *szegelet*

A *szegelet* 316-szor fordul elő a vizsgált anyagban. Először az *Olth szegeletibe* alakban, 1606-ban találjuk meg az adattárban (EHA. 4: Ágostonfalva). A marosszéki, mezősegi területeken szerepel különösen nagy számban. A szó valószínűleg az ősi eredetű *szeg* származéka, földrajzi köznévi jelentése 'csúcs, kiszögellés' vagy 'sarok, beszögellés' lehet (TESz.).

16. *láz*

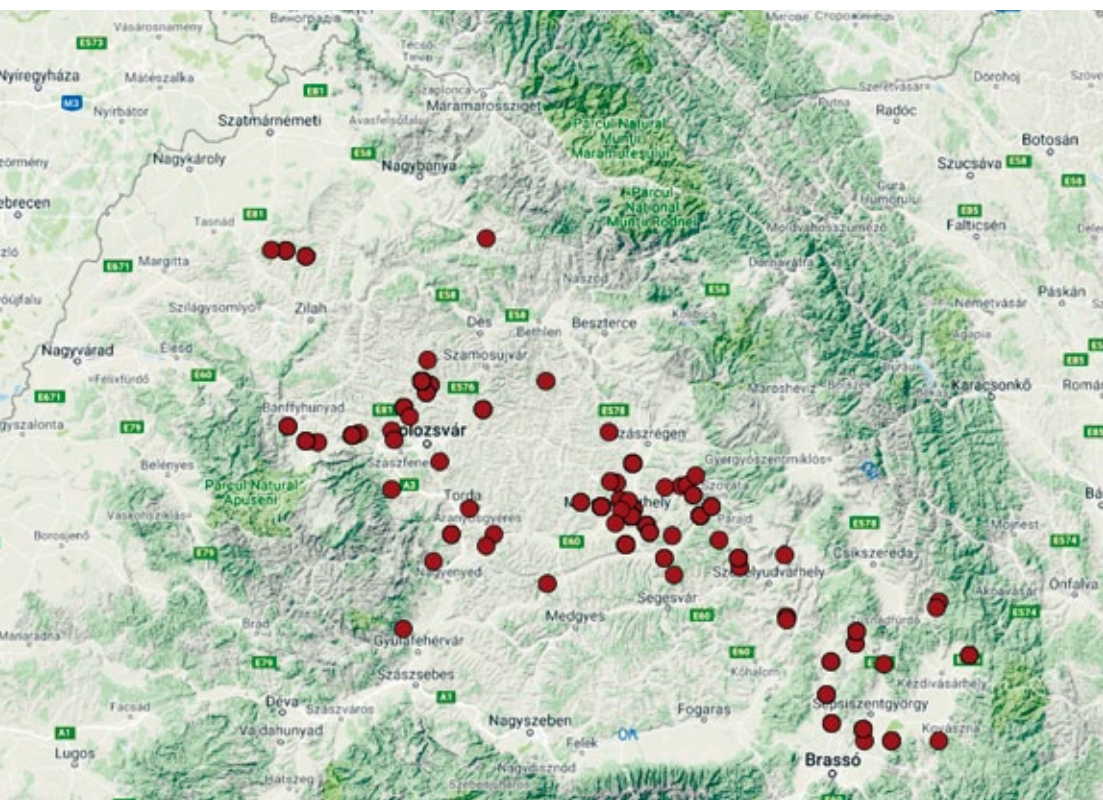
A szláv eredetű, 'fennsík, tisztás, rét, irtvány' jelentésű (TESz.) *láz* 237-szer szerepel az adatok között. Első adata 1598-ból való, *Láz* alakban (EHA. 6: Szombatfalva). A keleti székelység körében egy kivételtől eltekintve nem fordul elő. A Szamos mentén és Máramarosban igen gyakori, de a dél-erdélyi vármegyékből is adathozható. Elterjedése a szláv nyelvi kontaktusokra, az átvételek lehetséges irányaira is utal.

67. ábra: a *nyak* a helynevekben

18. *nyak*

Az ismeretlen eredetű *nyak* 167 esetben tűnik föl az adatok között. Első adata 1616-ból származik: *Akazo Hegy Nyakon* (EHA. 8: Kászonfeltíz). Helynevekben a TESz. alapján 'dombnak nyakszerű hajlata, elkeskenyedő része' jelentésben, HEFTY szerint 'két hegyet v. hegyet és a farkát összekötő keskeny hár' értelemben fordul elő (HEFTY 1911). Kászonban, Gyergyóban, Udvarhelyszék nyugati és Háromszék déli részén, valamint Kolozsvár környékén gyakori.

68. ábra: az *orr* a helynevekben

19. *orr*

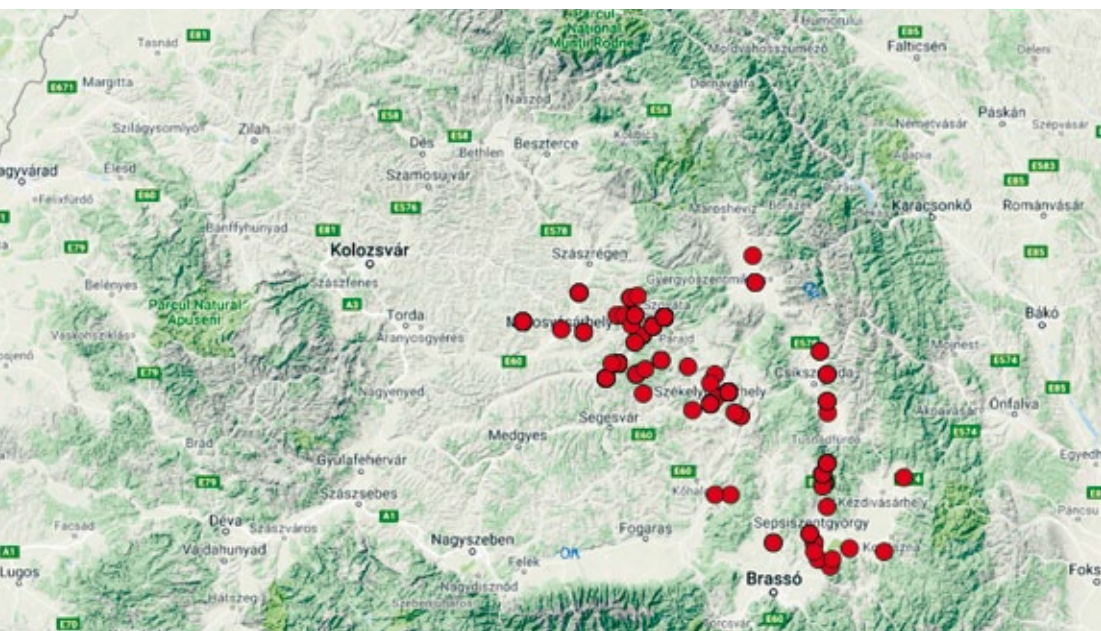
Az ősi, finnugor eredetű, ‘orom, magaslat’ földrajzi köznévi jelentésű (TESz.) *orr* 163-szor fordul elő Erdélyben. RESZEGI KATALIN a szó etimológiai fogódzói alapján földrajzi köznévi → testrésznév jelentésmódosulást is lehetségesnek tart a kifejezéssel kapcsolatban, ómagyar előfordulásait pedig sok esetben Erdélyből adatolja (RESZEGI 2011: 112–113). Először a *Farkas orra* helynévben 1591-ben (EHA. 3: Hadad) található meg az adattárban. Gyakori erdőnevek, határrésznevek mellett: *Nyír orra*, *Csere orra* stb., amely talán ‘elülső rész’ jelentését valószínűsítheti. Hiánya a csíki, gyergyói területeken feltűnő.

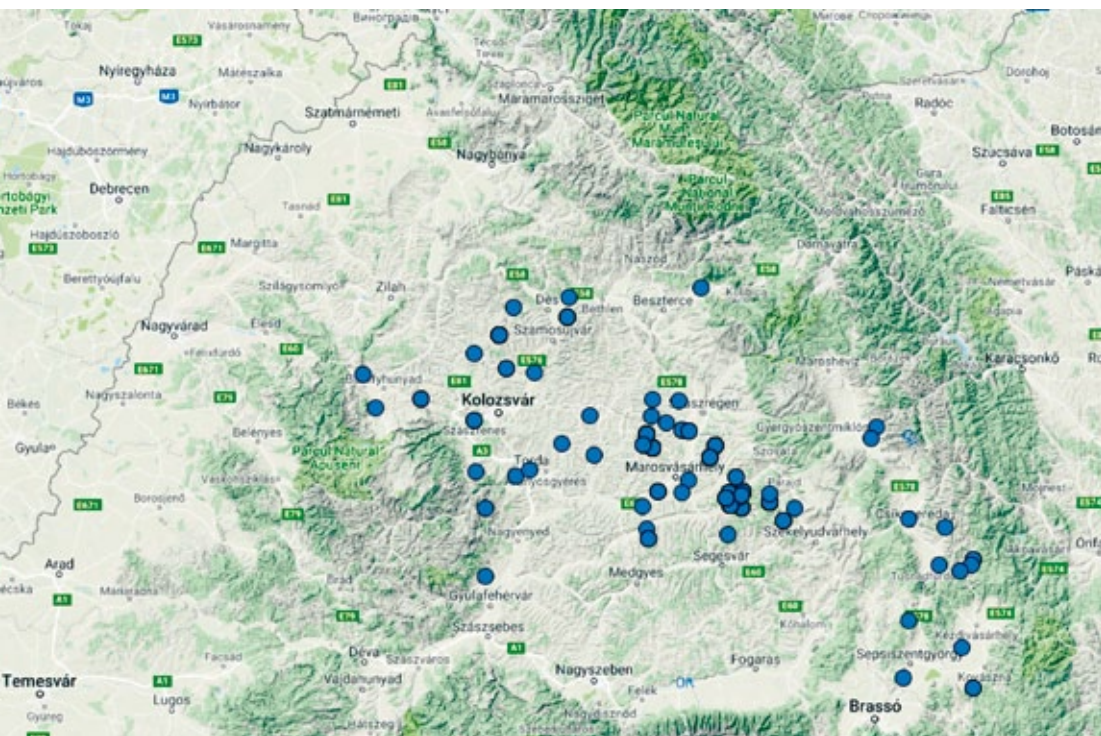
69. ábra: a *bütü* a helynevekben

20. *bütü*

Az ismeretlen eredetű *bütü* 154 névadatban szerepel. Jelentése 'a hegy töve' (TESz.), 'valaminek a vége'. Első előfordulása: *Ut valasz bütüinel* 1693-ból (EHA. 2: Sepsiszentgyörgy). Székely tájszó: a leggyakoribb a gyergyói falvakban, de előfordul Alcsíkban, Sepsiszékbén és Udvarhelyszék északnyugati részén is. Erdély más területeiről hiányzik.

70. ábra: a karé - karéj a helynevekben

71. ábra: a homlok a helynevekben

72. ábra: a száz a helynevekben

21. *karé ~ karéj*

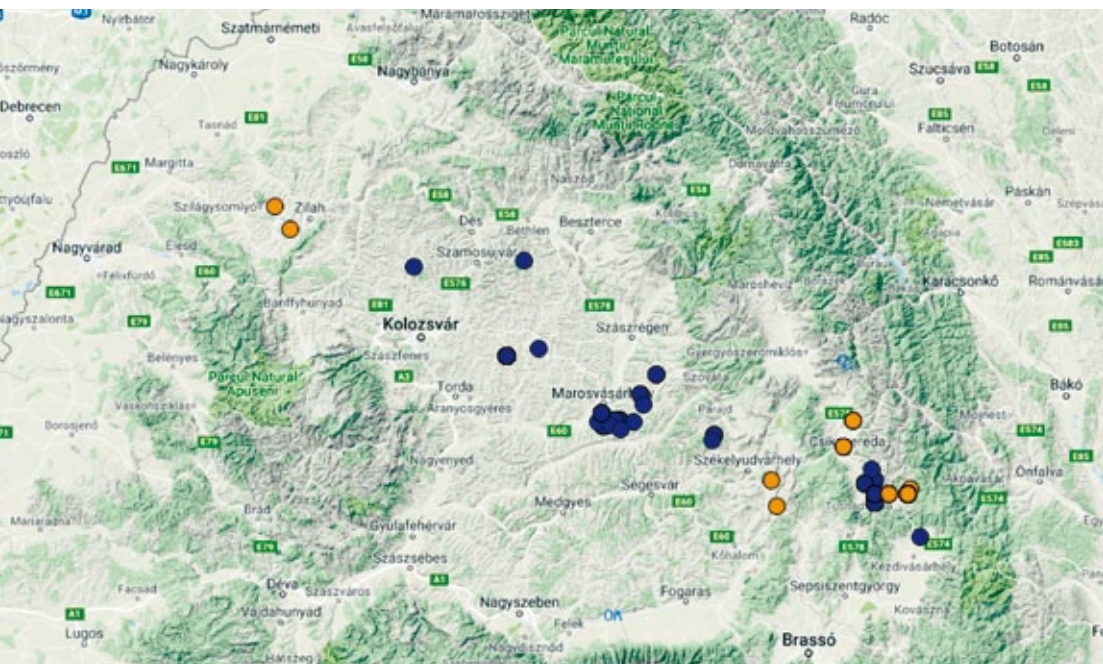
A *karé*, *karéj* 135-ször fordul elő a helynevekben. Jelentése ‘völgy felső részét képező, félkörben beléereszkedő hegyoldal’ (HEFTY 1911: 214). A szó sláv eredetű (TESz. *karaj* alatt). Első adata: *Karén* (EHA. 6: Abásfalva, 1604). Székelyföldi földrajzi köznévi, Erdély többi régiójából nem adatolható.

22. *homlok*

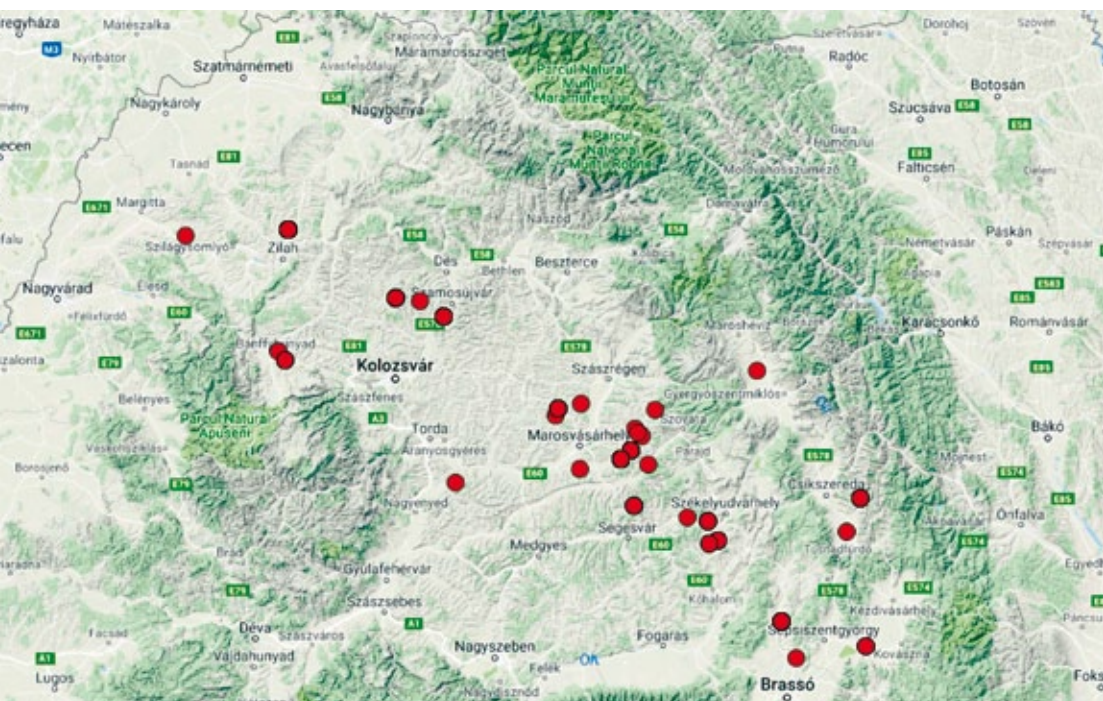
A *homlok* szó 126-szor szerepel a helynevekben. Földrajzi köznévi jelentése valószínűleg ‘hegy kiugró, kiemelkedő része’. Az ómagyar korból ritkán adatolható (RESZEGI 2011: 114). A *homlít* ige műveltető képző nélküli *homl-* alapszavának származékszava (TESz.). Első előfordulása: *Zep havas homlokaban* (EHA. 8: Csíkkozmás, 1608). Maros- és Udvarhelyszék határvidékén és a keleti székelység körében a leggyakoribb.

23. *szád*

A *szád* 106 esetben fordul elő a helynevekben. A kifejezés a *száj* korábbi tőváltozatának származékszava, már a Tihanyi alapítólevélben is földrajzi köznévi értelemben, ‘hegyszoros, völgy stb. kezdete, bejárata’ jelentésben szerepel. HOFFMANN ISTVÁN a TA. szóránya kapcsán kiemeli, hogy a kifejezés jelentése egyéb helynevekben, például erdőnevekben valaminek az ‘eleje, kezdete’ is lehetett (HOFFMANN 2010: 98). Erdélyi helynevekben először 1590-ből találjuk meg, *Heazo Zada* formában (EHA. 6: Alsóboldogfalva). Kizárólag székelyföldi példáit találjuk az adattárban. Előfordulásainak gócpontja Udvarhelyszékre és Marosszékre összpontosul, de megtaláljuk Háromszék nyugati felében és Gyergyóban is.

73. ábra: a *tekerő* (narancssárgával) és a *tekerés* (kékkel) a helynevekben

74. ábra: az *erős* a helynevekben

75. ábra: a sarok a helynevekben

24. tekerő

A *tekerő*, *tekerés* ~ *tekeres* 85 esetben szerepel a mikronevekben. Legkorábbi példája a *Tekeres* 1586-ból (EHA. 8: Csikkozomás). A kifejezés a bizonytalan eredetű *teker* szó származéka, 'tekerő, kanyargó [vízfolyás]', 'görbe, kanyargós, tekervényes alakú [terület]' jelentésben szerepel a helynevekben (FNESz.). A *tekerő* a leginkább a Homoród vidékén, Kászonban és Gyergyóban fordul elő, de szilágysági adatai is akadnak. A *tekerés* Alcsíkban és a Maros–Nyárád között bukkan föl nagy számban.

25. erős

A 'meredek lejtő' jelentésű (ÚMTsz.) *erős* 77-szer fordul elő a helynevekben (tehát csak a főnevesült formák – *Erős tetején*, *Erős nevű helyen* stb. – kerültek ebbe a válogatásba). A szó az ótörök eredetű *erő* származéka (TESz.). Először az *erősb[en]* formában, 1694-ben (EHA. 7: Póka) szerepel az adattárban. Az idetartozó helynevek nagy része a Székelyföldről való.

26. sarok

A *sarok* szót 55 helynévben találjuk meg. Valószínűleg származékszó (TESz.). HEFTY 'erősen kiugró, meredek előhegy' jelentését adja meg (HEFTY 1911), BENKŐ szerint a *sarok* a 'hegy kiugró része' (BENKŐ 1947b: 28). Első adata a *Nýres Sarok* 1586-ból (EHA. 2: Sepsiszentgyörgy).

76. ábra: a rez a helynevekben

27. rez

A valószínűleg szláv eredetű (TESz.) *rez* földrajzi köznév 48-szor szerepel a helynevekben, először 1625-ben, *Rez alatt szerkezetben* (EHA. 6: Homoródalmás). Jelentése csak bizonytalanul határozható meg, mert csak helynévi előfordulásait ismerjük. Valószínűleg ‘vágás, csapás, irtás’, illetve ‘hegycsúcs’, ‘fennsík’ jelentésben használták (TESz.). Annak kapcsán, hogy a Tihanyi alapítólevél egyik ismeretlen eredetű szórványának, a *kangrez*-nek utótagjában is feltehetően ez a földrajzi köznév szerepel, SZENTGYÖRGYI RUDOLF foglalta össze etimológiájának, jelentésének, történetének kérdéseit (SZENTGYÖRGYI 2008: 37–46), és egy korai ‘irtás’, majd egy később kialakult ‘hegy, hegycsúcs’ jelentést tart elképzelhetőnek. HOFFMANN ISTVÁN a *kangrez* olvasata, elemeinek jelentése, etimológiája kapcsán továbbra is fennálló bizonytalanságnak ad hangot könyvében (HOFFMANN 2010: 153–155).

A *rez* szó egy bizonytalan adat kivételével (Tordaszentlászló, 1650: *Keo rez*) a székelyföldi történeti helynévadatok között szerepel, különösen Gyergyóban és Udvarhelyszék északkeleti részén gyakori. Különbő írásmódú történeti előfordulásait olykor nehéz megkülönböztetni a *rész*-től. Helynevekben való megjelenéseiből csak óvatosan következtethetünk egykori jelentésére: a *Rez tető* (EHA. 8: Gyergyószentmiklós), *Rez alatt* (EHA. 6: Homoródalmás) alakok *rez* névrésze valószínűleg kiemelkedő térszínformára utal, a *Gaz Rez* (EHA. 8: Gyergyószárhegy) viszont valamiféle bozót irtására, vágására. (Bizonytalanságunkat tovább fokozhatja, hogy ez utóbbi helynév a *Gaz rez havassa* név részeként is megjelenik, hegy jelölőjeként – EHA. 8: Gyergyószárhegy).

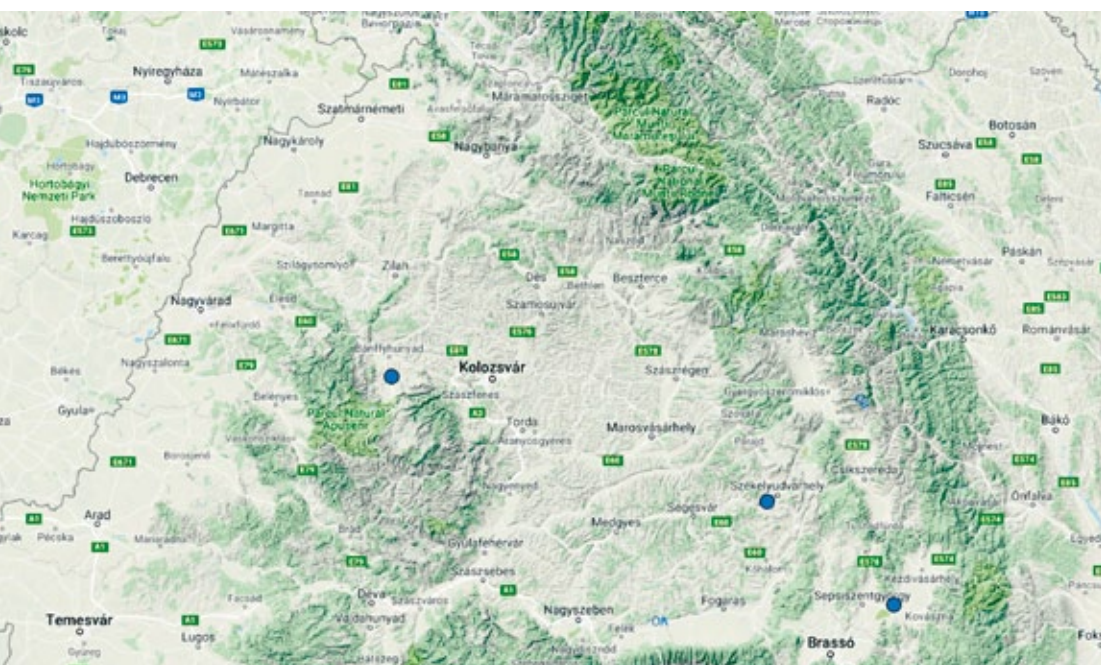
77. ábra: a szármány a helynevekben

28. szármány

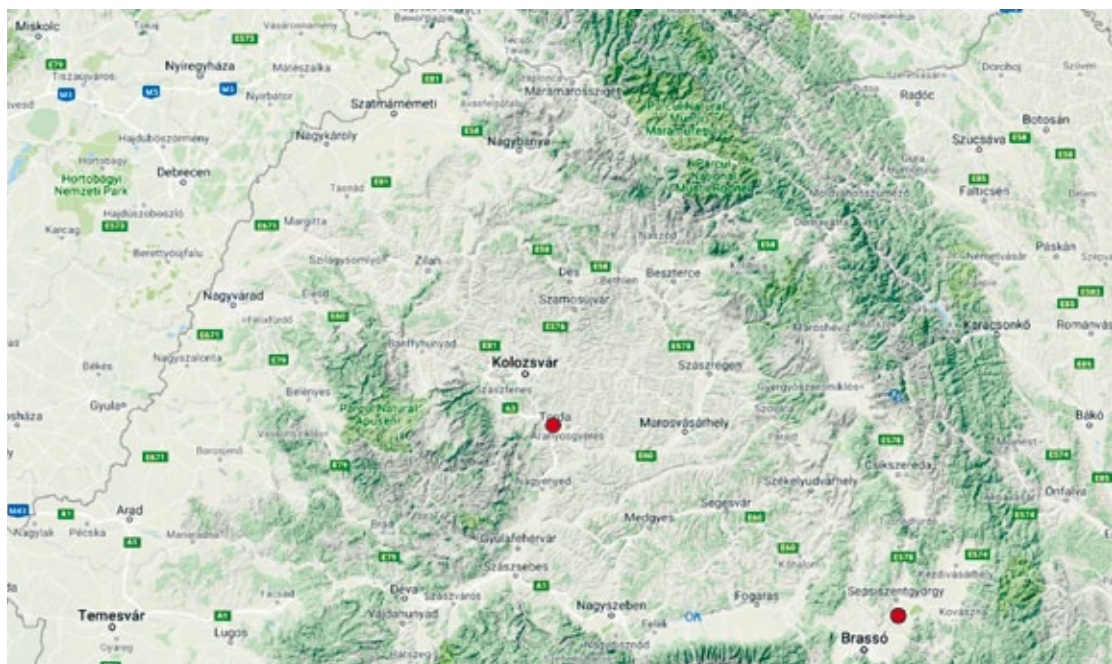
A bizonytalan jelentésű és ismeretlen eredetű *szármány* 44-szer szerepel a helynevekben. A névadatok többségéből nehezen következtethetünk a jelentésére, HEFTY ‘meredek, kopasz hegyoldal’ jelentését közli a Magyar tájszótár alapján. A Szótörténeti Tárban nem találjuk nyomát, vagyis SZABÓ T. ATTILA gyűjtései között nem akadt közszoói említése. Felmerülhet a *szarm* ‘vízmeder, völgy, árok elágazó része’ földrajzi köznévvvel való kapcsolata, bár erre nem találunk utalást a TESz.-ben. Gyanakodhatunk összetétellel voltára, előtagjában ugyanazzal a ‘tar, kopasz’ jelentésű *szár* szóval, amely például a gyergyói *Szármány-hegy* melletti *Gyergyószárhegy* nevében is előfordul, utótagjában pedig a *mál* ‘hegyoldal’ *mány* alakváltozatával. Első adata a *szarma[n]* 1604-ből (EHA. 6: Abásfalva). Valamennyi példája székelyföldi, legtöbbször Háromszék déli részén találkozunk vele a helynevekben.

78. ábra: a hajlás a helynevekben

79. ábra: az ereszkedő a helynevekben

80. ábra: a *köldök* a helynevekben

29. *hajlás*

A *hajlás* 'szélesebb sekély talajmélyedés' valószínűsíthető jelentésben (HEFTY 1911) 19 helynévben fordul elő. Első adata: *az hajlásb[an]* (EHA. 10: Bádok, 1687). Főként a Székelyföld peremvidékein: Gyergyóban, Háromszék délkeleti csücskében és Udvarhelyszék nyugati részében kerül elő.

30. *ereszkedő*

Az *ereszkedő* 'lejtő' földrajzi köznévi jelentésben (SzT.) mindössze három adatban szerepel, az udvarhelyszéki Béta, a háromszéki Maksa és a Kolozs megyei Magyarvalkó helyneveiben: *ereszkedő* (1815), *Ördög ereszkedő tetején* (1776), *Ereszkedő alatt* (1742).

31. *köldök*

A török eredetű (TESz.) *köldök* szó földrajzi köznévként csak három esetben, két településen, a háromszéki Szotyorban és Tordán fordul elő, valószínűleg 'valaminek a középső része' jelentésben. Először *mező köldökben* alakban bukkan föl 1669-ben (EHA. 2: Szotyor). BENKŐ az élő helynévanyag alapján 'forrás' jelentését is adatolja (BENKŐ 1947b: 27).

D) Erdő- és fanevek

1. Az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek a helynévadásban

Az erdőre vonatkozó földrajzi köznevek hatalmas hányadát teszik ki az erdélyi történeti helynevek adattárában vizsgálható helynévi formáknak. BÁBA BARBARA a magyar földrajzi köznév-állományt bemutató monográfiájában részletes gyakorisági és földrajzi vizsgálatnak vetette alá ezt a szócsoporthoz, és bemutatta az efféle kifejezésekben leggyakrabban kifejeződő szemantikai jegyeket: az erdő jellemző növényzete, kora, állapota, mérete, sűrűsége, használatának módja, tulajdonosa (BÁBA 2016: 90). Írásának tanulságai alapján az erdélyi helynevekben sűrűn előforduló 'erdő' jelentésű kifejezések közül két csoport jellemző példáit mutatom be: az erdő valamely tulajdonságára utaló szavakat, és azokat a faneveket, amelyek 'erdő' jelentésű földrajzi köznévként szerepelnek a helynevekben.

<i>erdő</i>	13 135
<i>bokor</i>	516
<i>liget</i>	422
<i>kerek</i>	335
<i>avas</i>	335
<i>ciber</i>	208
<i>szálas</i>	195
<i>sűrű</i>	61
<i>gyakor</i>	51
<i>eresztevény</i>	11

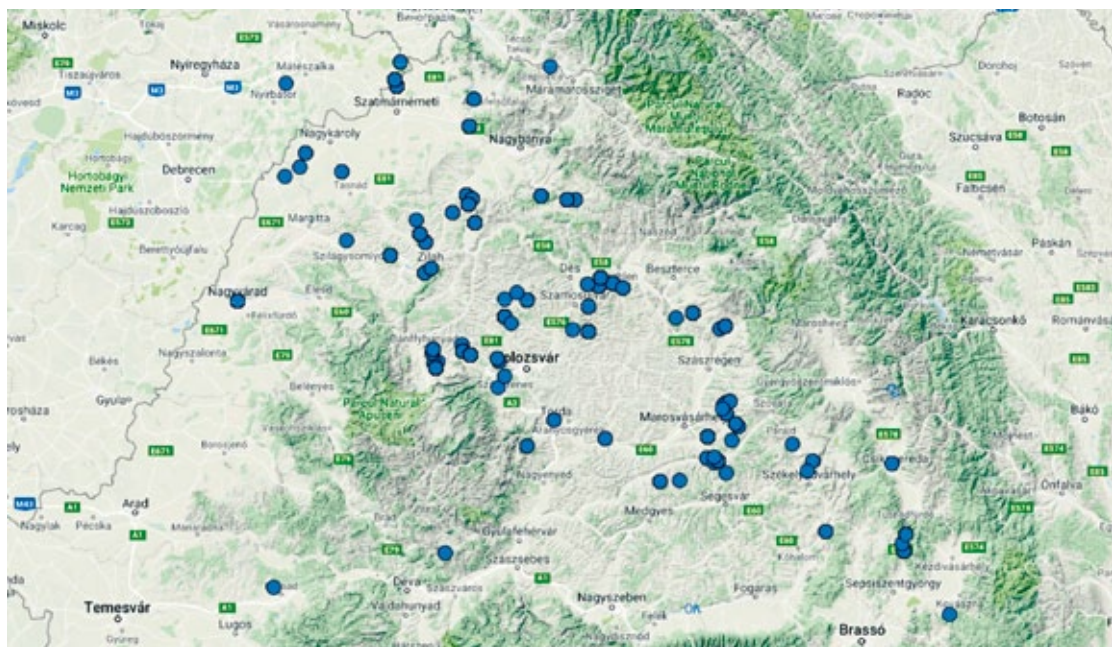
81. ábra: az 'erdő' jelentésű, az erdő tulajdonságára utaló földrajzi köznevek gyakorisági listája

2. *liget*

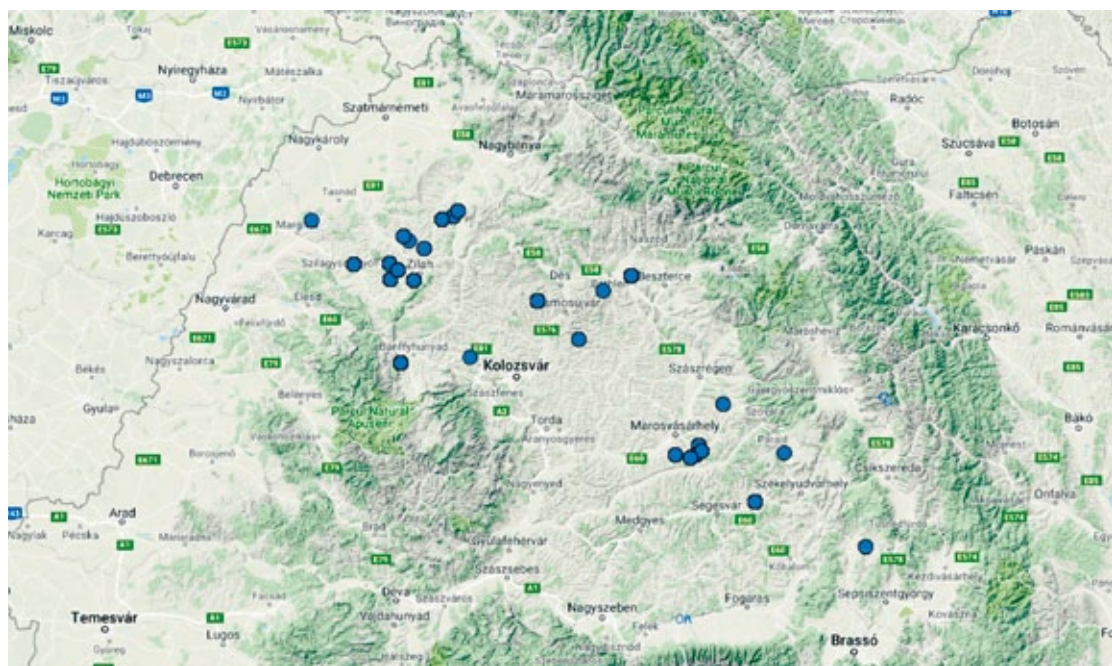
A 'kisebb, ritkás erdő, berek' jelentésű *liget* bizonytalan eredetű szó (TESz.). Az erdélyi helynevekben 422 esetben fordul elő. Első említése 1615-ből való: *Kis Liget előtt* (EHA. 7: Nyárádszentimre). A *liget* a peremterületeken gyakori, de a mezőségi régióban ritka.

3. *kerek*

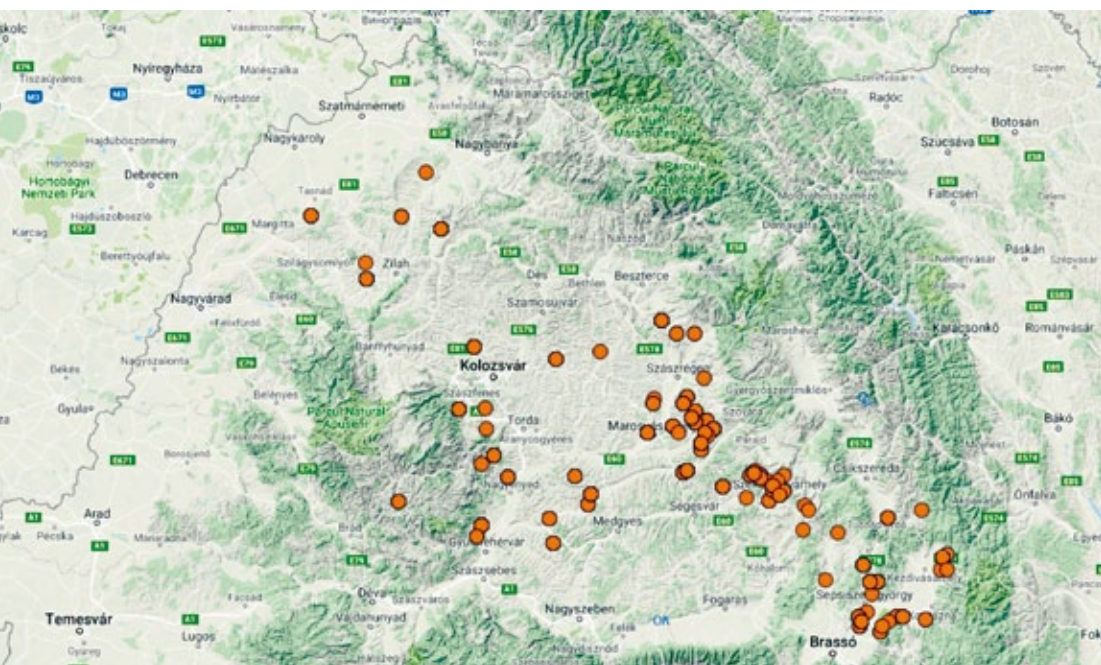
Az 'erdő' jelentésű *kerek* első előfordulása az erdélyi helynevek között 1600 körüli: *az füz kerek zeriben* (EHA. 7: Fintaháza). A *kerek* származékszó (TESz.). Az erdélyi helynevekben a szilágysági régióban és a Maros mentén fordul elő. Történeti példákban a pontosabb jelentésmeghatározás meglehetősen nehéz feladat, HOFFMANN ISTVÁN a TA. *munorau kereku* szóránya kapcsán megjegyzi, hogy „a korai ómagyar korban a *kerek* lehetett a leggyakoribb és legáltalánosabb jelentésű szavunk az 'erdő' jelölésére” (HOFFMANN 2010: 105). Az újkori erdélyi példák azt az ómagyar korra vonatkozó megállapítását is tovább erősítik, amely szerint a *kerek* gyakran fafajtákat jelölő előtaggal együtt szerepel: *Somkerek*, *Szilkerek*, *Haraszterek*, *Füzkerék* stb.

82. ábra: a *liget* a helynevekben

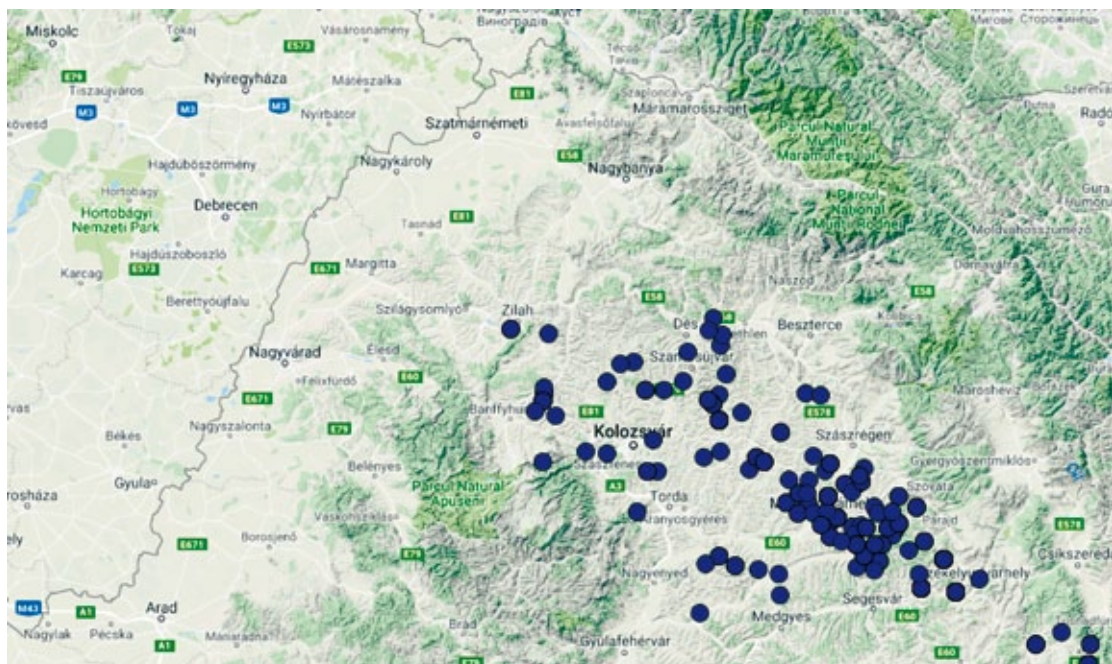
83. ábra: a *kerek* a helynevekben

84. ábra: az *avas* a helynevekben

4. *avas*

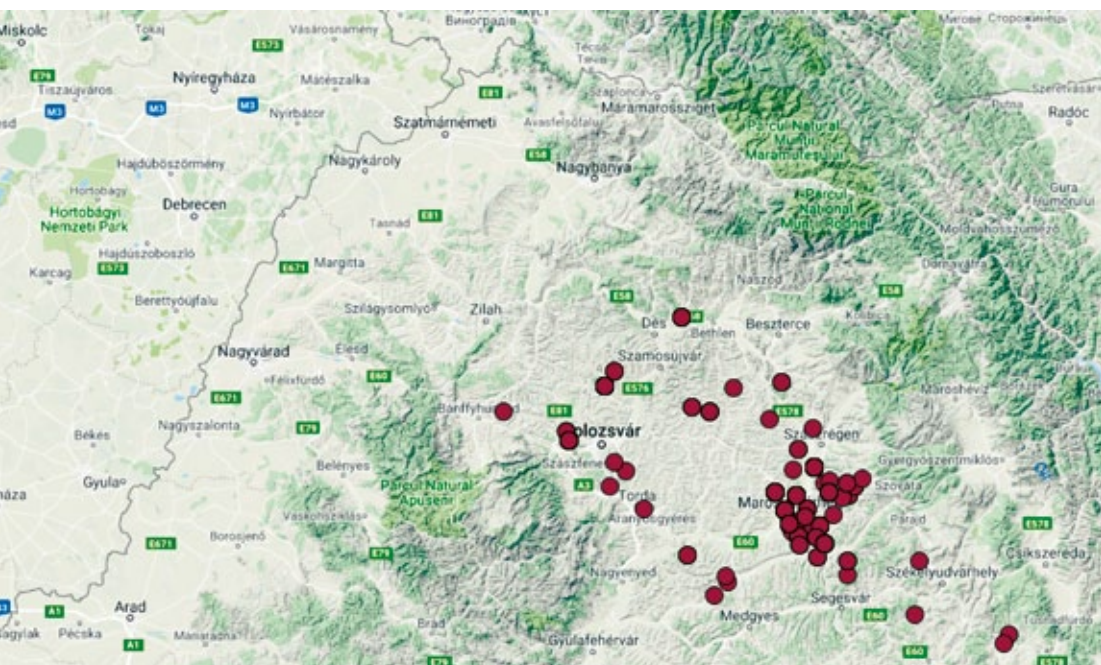
Az *avas* 335-ször szerepel az erdélyi helynevekben. Jelentését a földrajzi köznevek szótára elsődlegesen 'makkoltatásra alkalmas, nagy fákból álló öreg, szálas erdő'-ként adja meg (BÁBA–NEMES 2014), és megjelenik a 'szabad használatról eltiltott erdő' jelentése is: *avas nevezetű tilalmas tölgyes Erdő* (EHA. II: Nagysajó, 1779), bár ez nem feltétlenül tartozik a kifejezés alapjelentéséhez. Az *avas* származékszó (TESz.). Első előfordulása az adattárban 1569-ből: *kys awas* (EHA. 10: Kölesmező). Sajátos földrajzi elterjedésű: a székely székek közül a nyugati és déli területeken gyakori, Torda és Szilágy megyei példákat is sok esetben találunk rá, de a gazdag adatolású közép-erdélyi megyékből (Kolozs, Szolnok) szinte teljesen hiányzik.

85. ábra: a *ciher* a helynevekben

5. *ciher*

Az ismeretlen eredetű (TESz.), 'bokros, bozótos hely' jelentésű *ciher* 208 helynévben fordul elő az Erdély Helynévtörténeti Adattárban. A helynevek alapján 'fiatal erdő' jelentés is kapcsolódott hozzá. A TESz. „keleti, elsősorban székely” nyelvjárási szó-
nak tekinti, a történeti helynévadatok azonban szép számmal bukkannak föl Kolozs,
Szolnok-Doboka, Alsófehér vármegyék területéről is. Első adata 1623-ból való: *Cziher*
(EHA. 7: Mezőmadaras).

86. ábra: a *szálás* a helynevekben

87. ábra: a *sűrű* a helynevekben

88. ábra: a *gyakor* a helynevekben

6. szálas

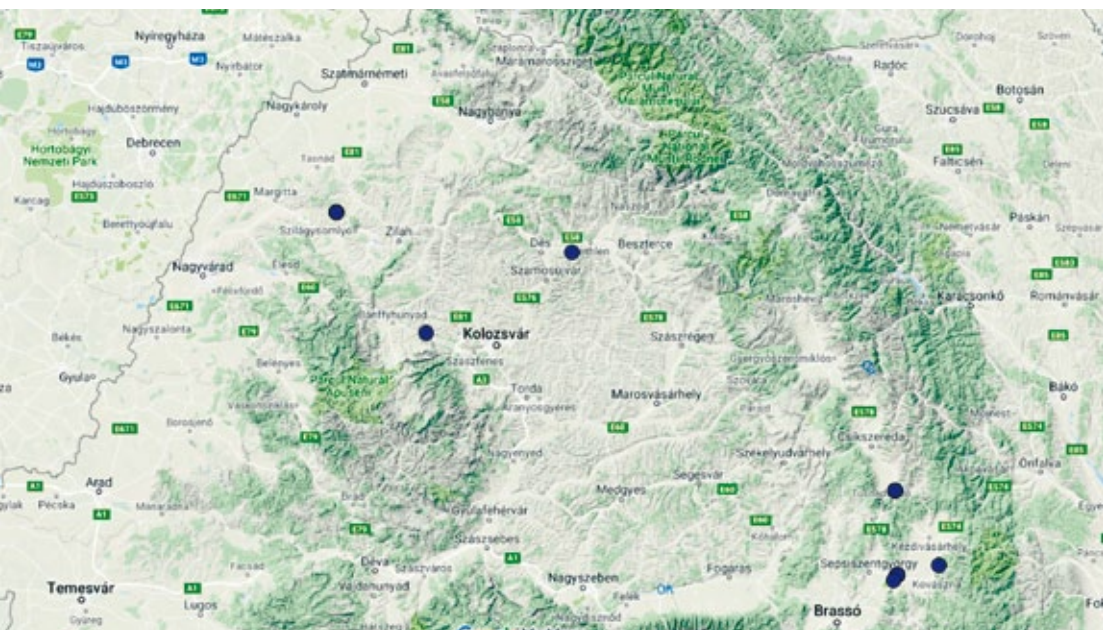
A 'szálfás, magas törzsű fákkal benőtt erdő' jelentésű *szálas* 197 helynévben szerepel. A szó a vitatott eredetű *szál* származéka (TESz.). Legkorábbi adata *Szalas* 1628-ból (EHA. 10: Szucság). Kolozs és Maros-Torda vármegyei településeken fordul elő legnagyobb számban.

7. sűrű

A 'fiatalabb sűrű sarjerdő' jelentésű *sűrű* először *Büküsuru berczj* formában szerepel a helynevek között 1655-ből (EHA. 6: Székelyabod). A *sűrű* származékszó, általános jelentése a szónak növényzet sűrűségével kapcsolatos alkalmazásaiban jöhetett létre (TESz.). Legtöbb erdélyi adata Udvarhelyszékből és Marosszékből való, elszórtan megtalálható Kolozs és Szatmár megyei települések helyneveiben is.

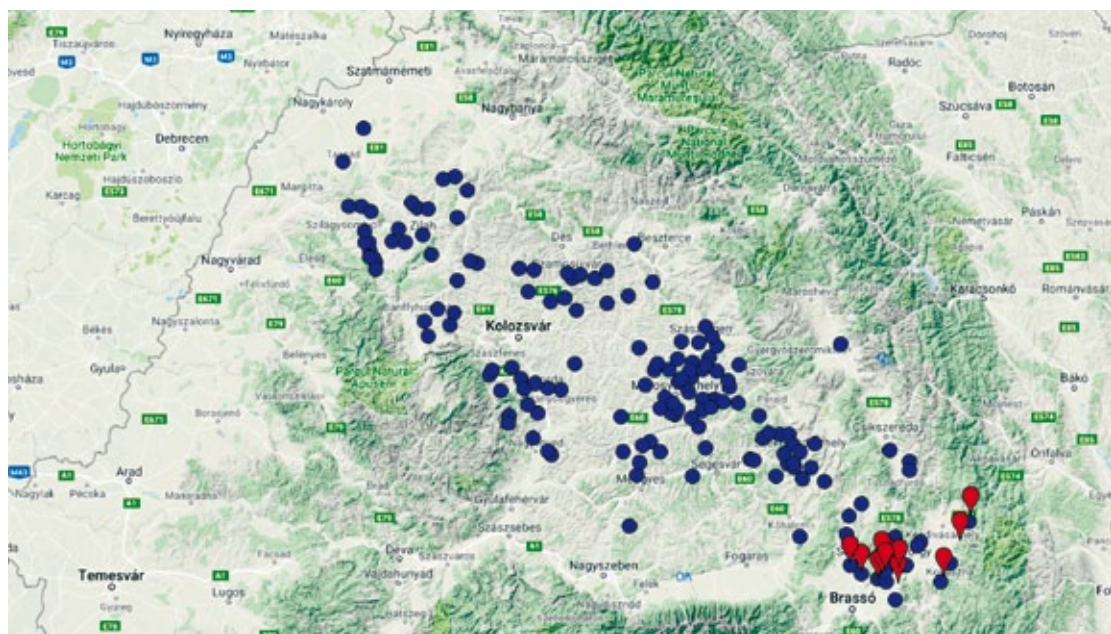
8. gyakor

A *sűrű* példájához hasonló, 'sűrű cserjés, erdő' jelentésű (SzT.) *gyakor* szó 51-szer fordul elő a helynévanyagban. Először 1631-ben, *Farkas gyakor* alakban (EHA. 6: Szentábrahám). A szó az ősi, finnugor eredetű *gyak-* származékszáva (TESz.). A Székelyföldön, Maros- és Udvarhelyszékben a legjellemzőbb. Háromszék déli részén, Gyergyóban is előfordul, de a csíki, kásznói területeken teljesen hiányzik. Egyes példái Szolnok-Doboka és Kolozs vármegyéből valók.

9. *eresztevény*

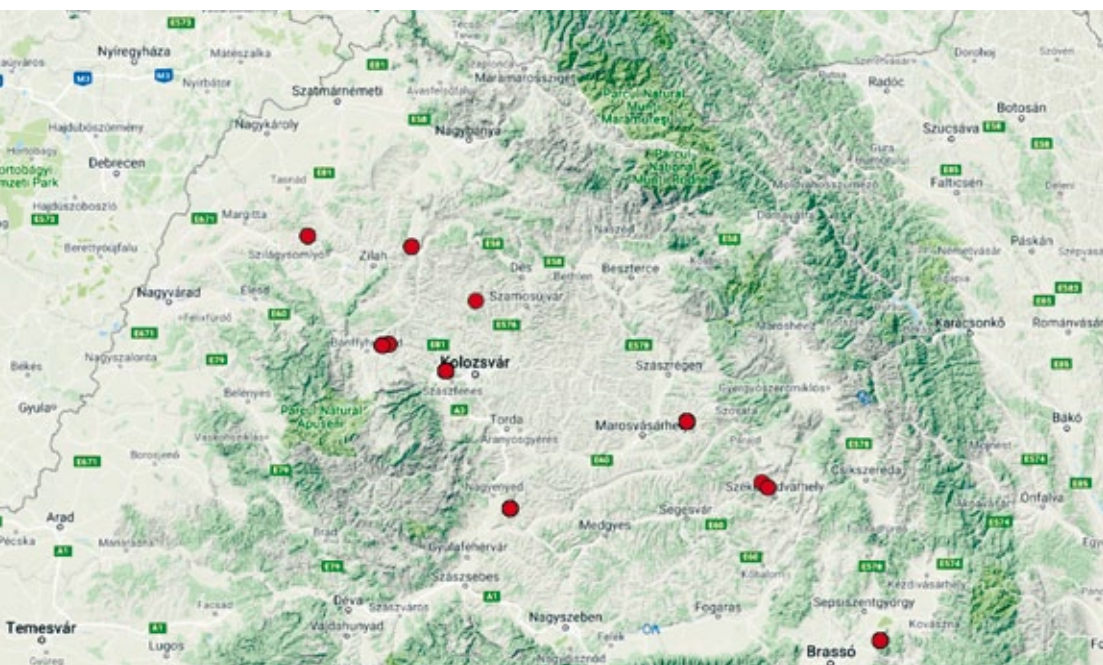
<i>csere</i>	5242
<i>bükk</i>	2905
<i>nyír</i>	1987
<i>szil</i>	1391
<i>nyár</i>	1201
<i>fűz</i>	1038
<i>eger ~ éger</i>	995
<i>gyertyán</i>	515
<i>tölgy</i>	439
<i>csigolya</i>	50
<i>muzsaly</i>	42
<i>száldob ~ szádok</i>	31
<i>jahor ~ jáhor</i>	20

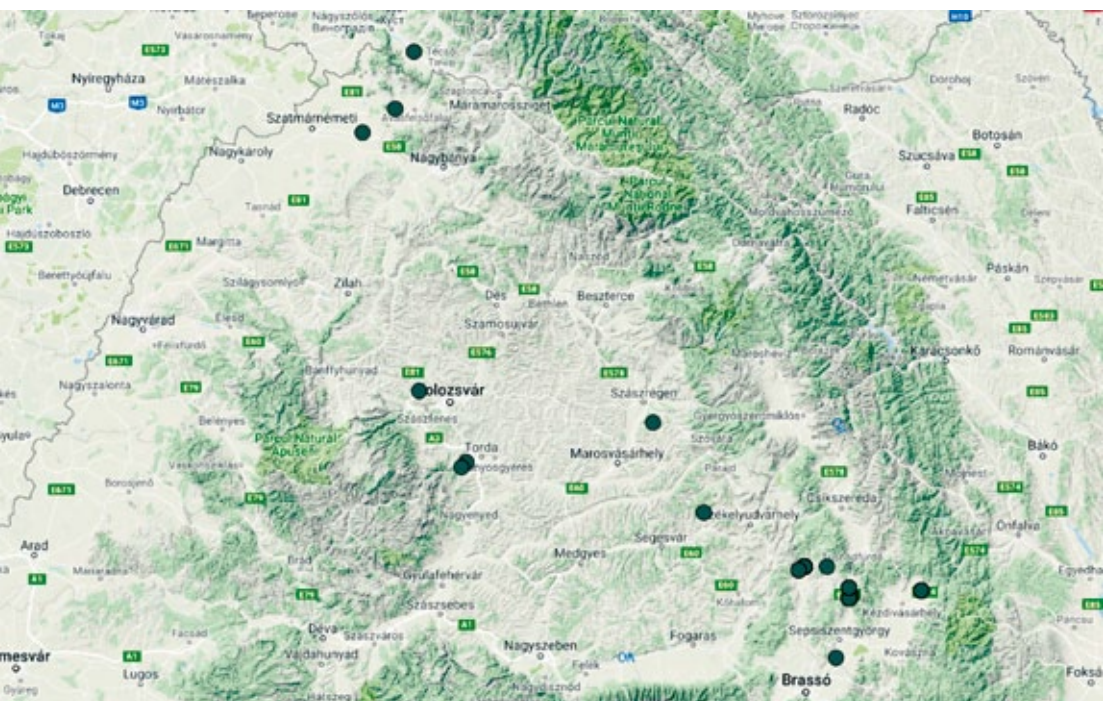
91. ábra: a *csigolya* (pirossal) és *fűz* (kékkel) előfordulásai helynevekben

10. *fűz* ~ *csigolya*

A különböző fanevek pontos jelentését történeti adatokban nem lehet minden esetben meghatározni. A *csigolya* és *fűz* szavak földrajzi elterjedtségét a hasonló jelentés kapcsán mégis érdemes együtt vizsgálni. A *csigolya* vitatott, talán ősi, esetleg török eredetű kifejezés ‘kosárfonó fűz’ jelentésben; a *fűz* valószínűleg ősi, finnugor eredetű szó (TESz.). A *csigolya* ~ *csigolyás* ‘csigolyafűzzel benőtt hely’ földrajzi köznév elsősorban székelyföldi tájszó, a helynevekben csak Háromszékben, legtöbbször annak déli részén fordul elő, 50 helynévben. Első adata: *Csigolyas mellett* (EHA. 2: Árapataka, 1650k.). A *fűz* ~ *fűzes* földrajzi köznévi ‘fűzberkek’ jelentésben Erdély legnagyobb részén, számos településen megjelenik (1038 helynévadatban).

92. ábra: a muzsály a helynevekben

93. ábra: a szalad ~ szádok a helynevekben

94. ábra: a *jahor* ~ *jáhor* a helynevekben

II. *muzsdaly*

A tölgyfélék megnevezéseinek óriási számú adatsorához (*cser*, *csere*, *tölgy*) képest kisebb számban, szigetszerűen elszórtan (háromszéki, udvarhelyszéki, közép-erdélyi adatokban) szerepel a helynevekben a *muzsdaly* ~ *musdaly* 'tölgy, tölgyes erdő' jelentésben. A szó először 1598-ban jelenik meg: *músdalos uta* (EHA. 6: Nyikómalomfalva).

12. *száldob* ~ *szádok*

A 'hársfa, hársfás erdő' jelentésű *száldob*, *szádok*, *száldok* 37 helynévben fordul elő. A szót ismeretlen eredetű erdélyi tájszóként tartja számon a TESz. A Szótörténeti Tár is 'hársfa, hársfaerdő' jelentését adatolja. A székelyföldi helynevekben először 1692-ben bukkan föl, *Szaldoboson* formában (EHA. 5: Mezőzáh). Leggyakoribb a Székelyföldön, háromszéki településeken, de egy-egy említése Kolozs megyei és szatmári helynevekben is előkerül.

13. *jahor* ~ *jáhor*

A 'juharfa, juharerdő' jelentésű *jahor* ~ *jáhor* a helynevek alapján a Székelyföldre jellemző alakváltozata a *juharfa* ~ *jávorfa* elnevezésnek, más területen csak egy településen, a Kolozs megyei Magyarokiskapuson fordul elő. A szó szláv eredetű (TESz.). Erdélyi helynevekben 20 esetben találjuk meg, legkorábban 1710-ben: *Jáhoros Tonál* (EHA. 7: Csókfalva).

E) Irtással¹² kapcsolatos földrajzi köznevek

<i>irtás orotás</i>		2004
<i>vágás</i>		473
<i>szénéégető</i>		289
<i>vész</i>		222
<i>aszalvány</i>		46
<i>égés</i>		40

95. ábra: az irtással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája

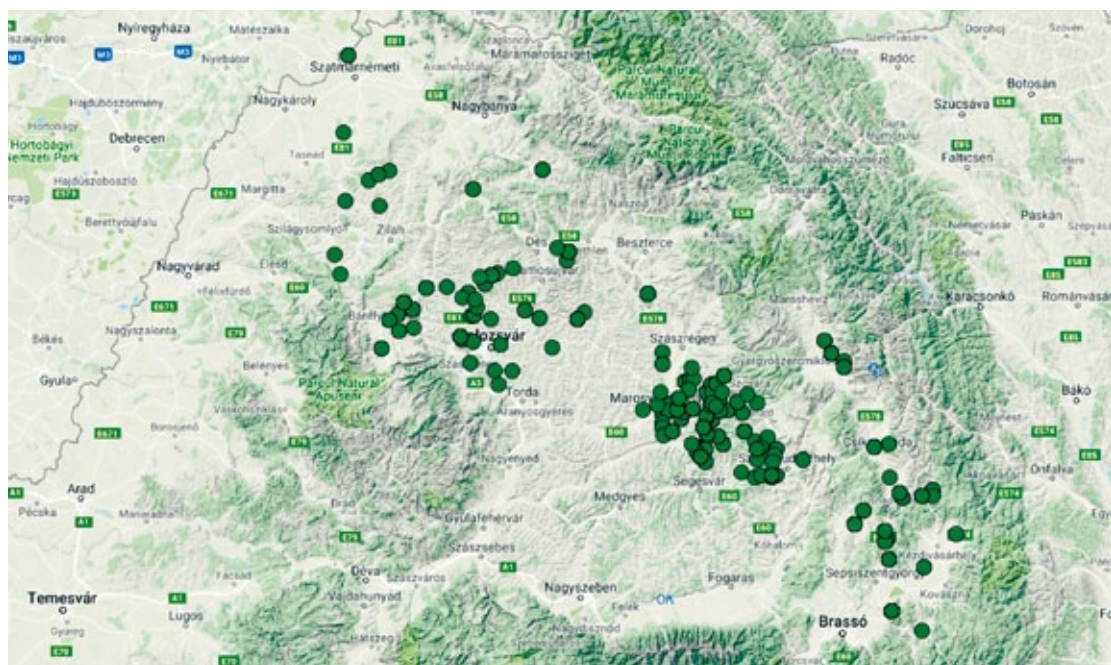
1. *vágás*

A *vágás* az ugor, esetleg finnugor *vág* szó származéka (TESz.). A helynevekben ‘erdő-irtás, kiirtott rész’ jelentésben szerepel, 473-szor az erdélyi adatok között. Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárban szereplő idetartozó helymegjelölések legnagyobb része szántó, kaszáló, parlag, ritkábban erdő, tehát az erdélyi adatokban ez a kifejezés általában olyan helyre utal, amely korábban erdő volt, de már kiirtották (vö. a lehetséges jelentésváltozatokkal BÁBA–NEMES 2014, *vágás* a.). Első említése 1573-ból való, *Vagas vt* formában (EHA. 10: Kolozstótfalu). Földrajzi mintázata azt mutatja, hogy elsősorban az észak-erdélyi területeken jellemző, a dél-erdélyi megyékből, például Torda-Aranyos, vagy Alsófehér vármegyéből nincsenek helynévi adatai.

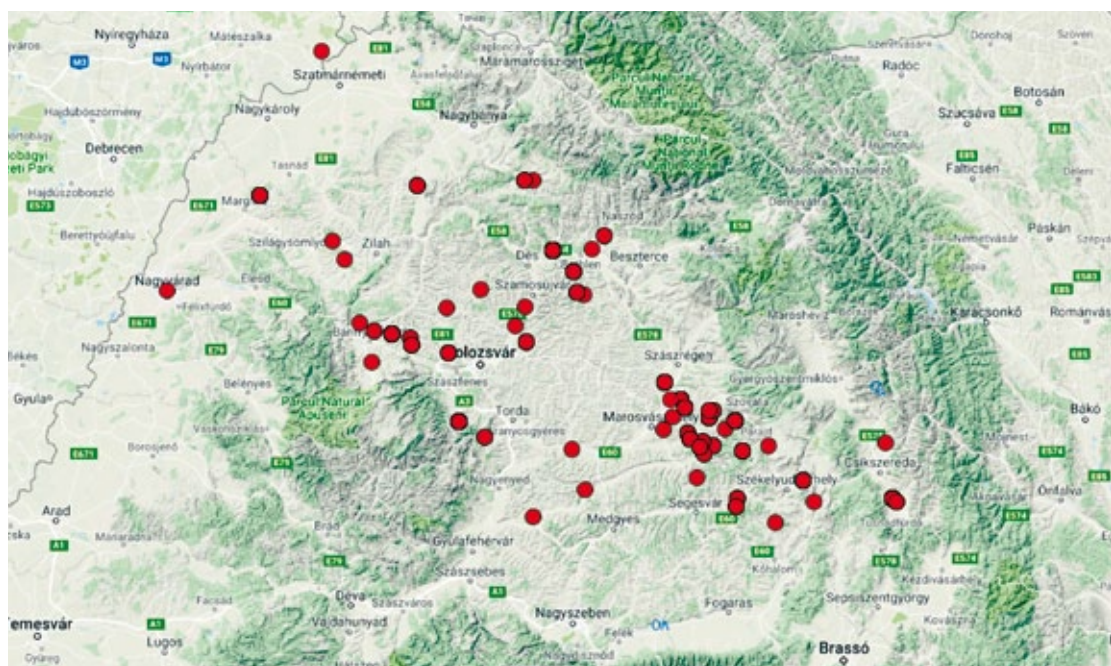
2. *szénéégető*

A *szénéégető* kifejezés olyan irtáshelyre vonatkozik, ahol faszenet égettek. A Szótörténeti Tár melléknévi jelentését (‘szénéégetéssel foglalkozó’) és személyre vonatkozó jelentését is adatalja (SzT.). Az erdélyi helynevekben 289-szer fordul elő, 1579-ben tűnik föl először: *Szén égetőben* (EHA. 7: Berekeresztúr). Előfordulásait az észak-erdélyi megyékben és a Székelyföld északnyugati területein találjuk meg, Háromszék területéről hiányzik.

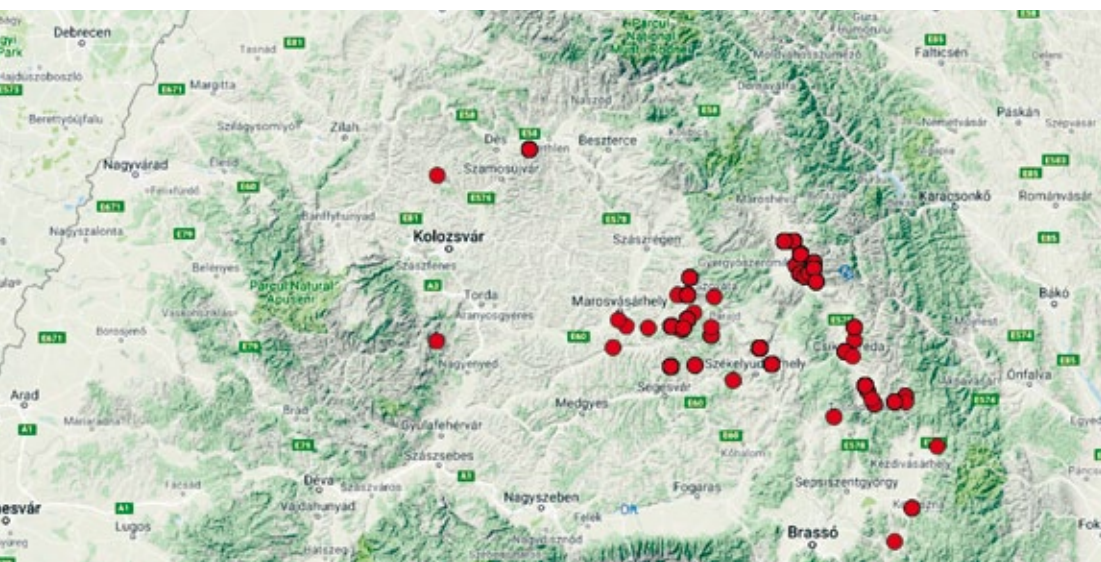
¹² Az *irtás* ~ *orotás* változatait a 1.4. fejezet taglalja, területi megoszlását a 9–14. ábra szemlélteti.

96. ábra: a *vágás* a helynevekben

97. ábra: a *szénégető* a helynevekben

98. ábra: a *vész* a helynevekben

99. ábra: az *aszalvány* a helynevekben

100. ábra: az égés a helynevekben

3. vész

A bizonytalan eredetű *vész* (~ *vesze*) ‘elpusztult erdőrészlet, irtás’ jelentését a TESz. is adatolja. A Szótörténeti Tár felhívja a figyelmet feltételezett ‘veszedelmesnek tartott hely’ jelentésére is, amely a helynevekben is kitapintható: *Farkas veszin* (EHA. 8: Tekerőpatak). Az erdélyi helynévtárban meglehetősen nagy számban, 222-szer szerepel. Első adata 1610-ből az *Eghett úesz* (EHA. 6: Zetelaka). Területi eloszlása a Székelyföldre, elsősorban Gyergyóra, Csíkra és Udvarhelyszék-Maroszsék vidékére összpontosul.

4. aszalvány

Az *aszalvány* az ősi, ugor eredetű *aszik* származéka (TESz.), helynevekben megőrződött jelentése ‘aszalással, kéreghántolással kiszárasztott fákból álló erdőrész’ (SzT.). Első alkalommal 1693-ból adatolható: *Aszalván* (EHA. 6: Vargyas). A helynevek alapján az égetéses erdőirtással nyert szántó-, kaszálóterületekre is vonatkozott. Főként udvarhelyszéki, maroszséki adatokban és észak-erdélyi településeken jelenik meg, 46 helynévben.

5. égés

Az *égés* az ősi, finnugor eredetű *ég* ige származéka (TESz.), a helynevekben ‘erdőégés’, ‘égetéses irtás’ jelentésben szerepel, 40 alkalommal. Első előfordulása, 1647-ből: *Harap égésben* ‘avarégetés’ (EHA. 7: Jedd). Helynévi megjelenéseinek nagy része az Olt vonalát követi a csíki, háromszéki területeken, de Szolnok-Doboka vármegyei és kalotaszegi példái is akadnak.

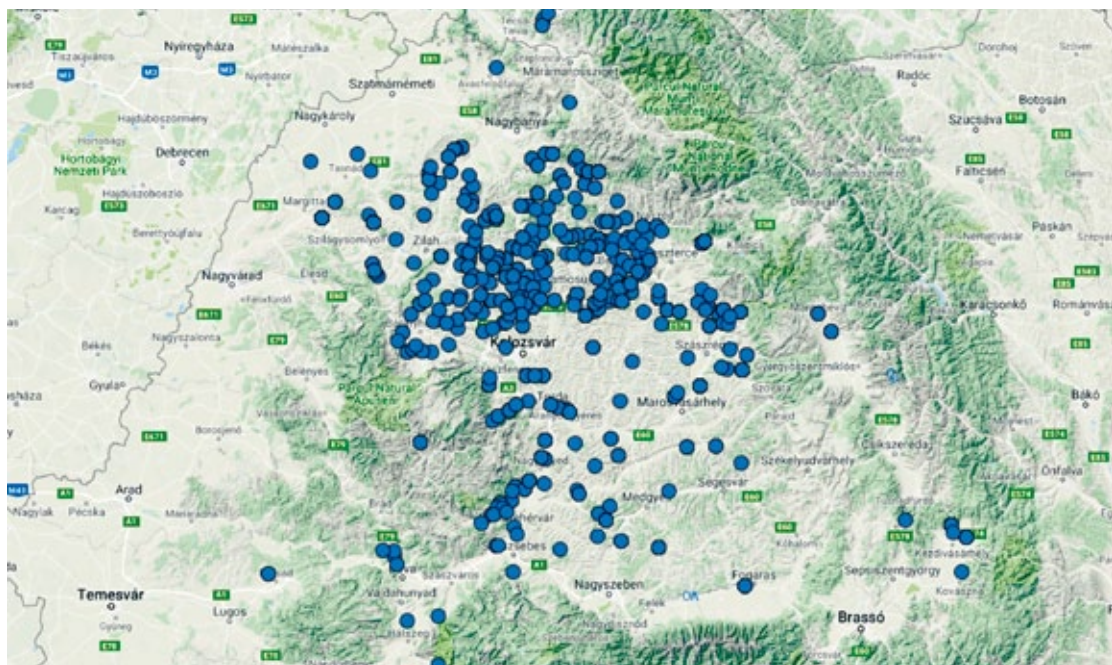
F) Földhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos földrajzi köznevek

1. A leggyakoribb földhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos földrajzi köznevek

A földhasználattal (földműveléssel, gazdálkodás- és birtoklástörténettel) összefüggő földrajzi köznevek többsége hatalmas számban fordul elő a különböző határnevekben, történeti forrásokban, ezért földrajzi elterjedtségük nem mutat kötöttségeket. Tanulmányos példaképpen a *poján* 'havasi tisztás, legelőterület', a *tanorok* 'elkerített legelő', a *csegely* 'ék alakú szántóföld', a *düllő* 'szántóföld' és a *kas* 'kosár alakú terület' szavak szóföldrajzát illusztrálom.

<i>határ</i>	13 075
<i>föld</i>	9516
<i>láb</i>	8763
<i>kert</i>	6245
<i>mező</i>	4365
<i>rész</i>	3415
<i>szeg</i>	3390
<i>telek</i>	2624
<i>rét</i>	2213
<i>nyíl</i>	2057
<i>szer</i>	1971
<i>poján</i>	1271
<i>fű, füve</i>	1198
<i>tanorok</i>	1172
<i>tilalmas</i>	672
<i>parlag</i>	607
<i>düllő</i>	453
<i>hold</i>	447
<i>legelő</i>	290
<i>csegely</i>	265
<i>nyomás</i>	235
<i>düllő ~ döllő</i>	180
<i>tisztás</i>	160
<i>osztás</i>	145
<i>füveny ~ föveny</i>	125
<i>pasint ~ pasit</i>	88
<i>szállás</i>	85
<i>kas</i>	48

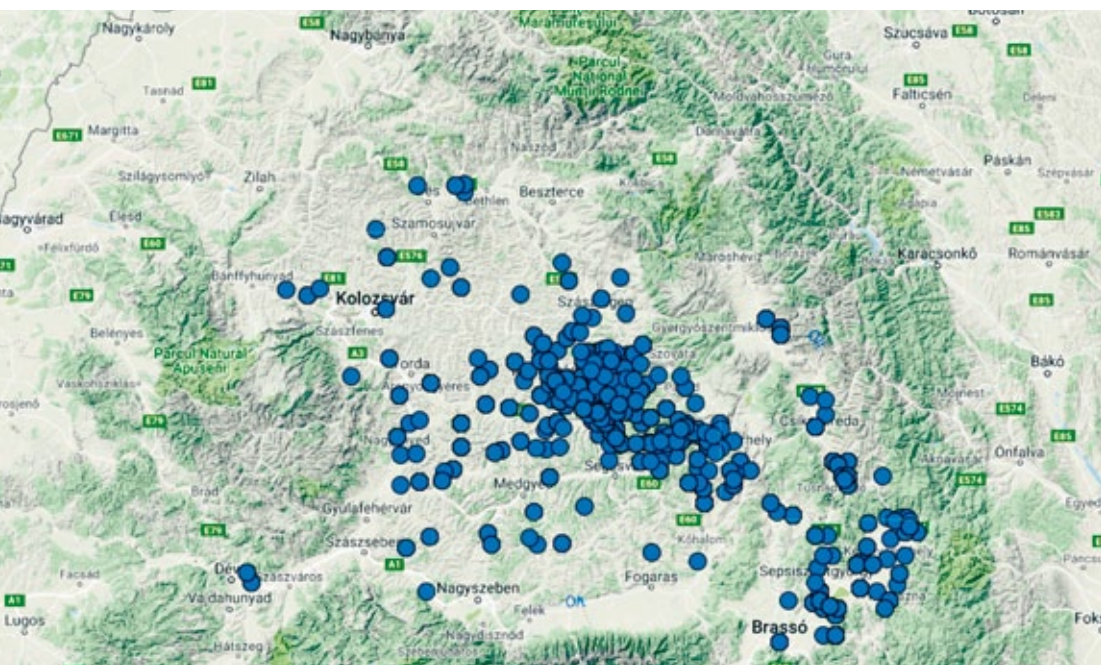
101. ábra: a földhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája

102. ábra: a *poján* a helynevekben

2. *poján*

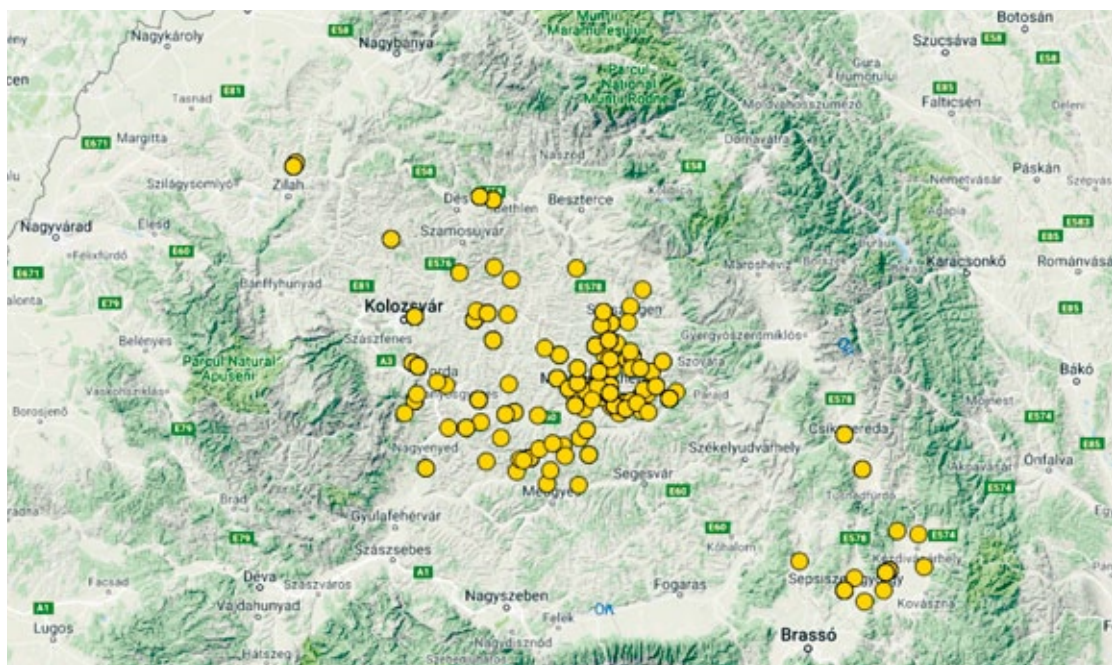
A román eredetű (TESz.) *pojána* ~ *pojánka* ~ *poján* jelentése ‘két hegy közötti, magasban fekvő havasi rét, legelő, tisztás’. 1271 esetben, főként Erdély középső, északi területein jelenik meg, a Székelyföldön igen ritka. Legkorábbi adata csak a 17. század végéről, 1678-ból való: *Pojána* (EHA. 11: Ponor). Szófeldrajzi képe a magyar–román nyelvi kontaktusok erdélyi gócpontjairól is árulkodik.

103. ábra: a *tanorok* a helynevekben

3. *tanorok*

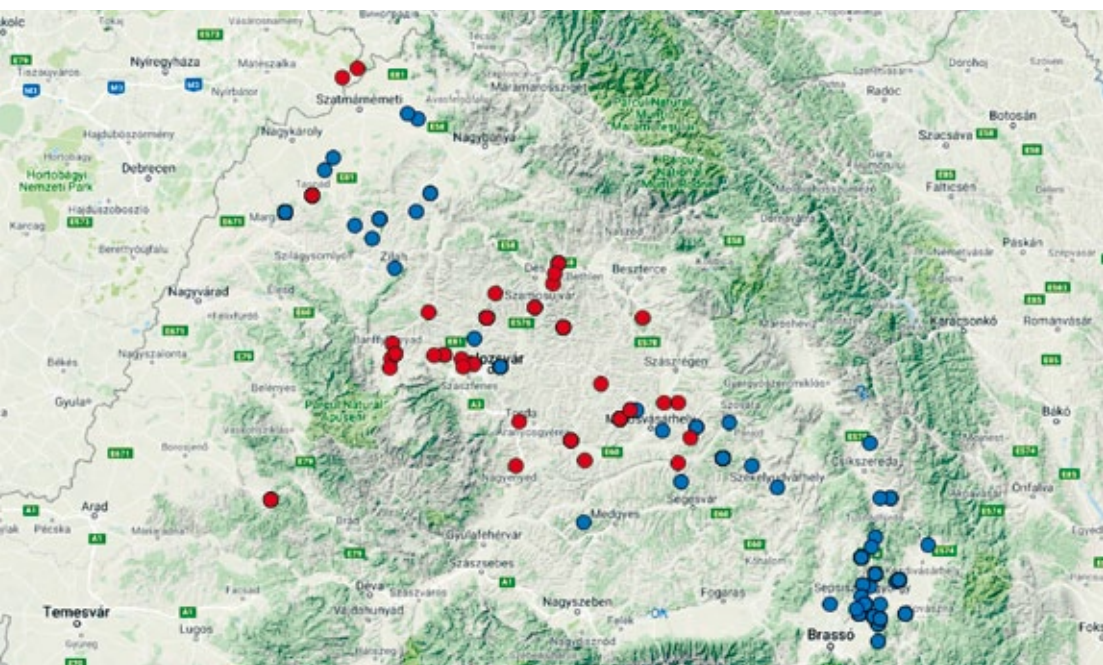
A 'falú mellett/közvetlen közelében fekvő rendszerint bekerített kaszáló' jelentésű (Szt.) *tanorok* 1172 esetben fordul elő a helynevekben. A szó szláv eredetű (VÖRÖS 1997). Általában a falú kerítésénél, a telkek szomszédságában fekvő, jó minőségű földterületet, kisebb szántót, kaszálót, kertövezetet jelöli. Első adata az erdélyi helynevekben: *Nagy Tanorok* (EHA. 8: Csíkverebes). Adatainak hatalmas hányada székelyföldi, ezen a területen szinte minden település helyneveiben sűrűn előfordul. A nem székely régiókban csak elvétve találkozunk vele.

104. ábra: a *csegely* a helynevekben

4. *csegely*

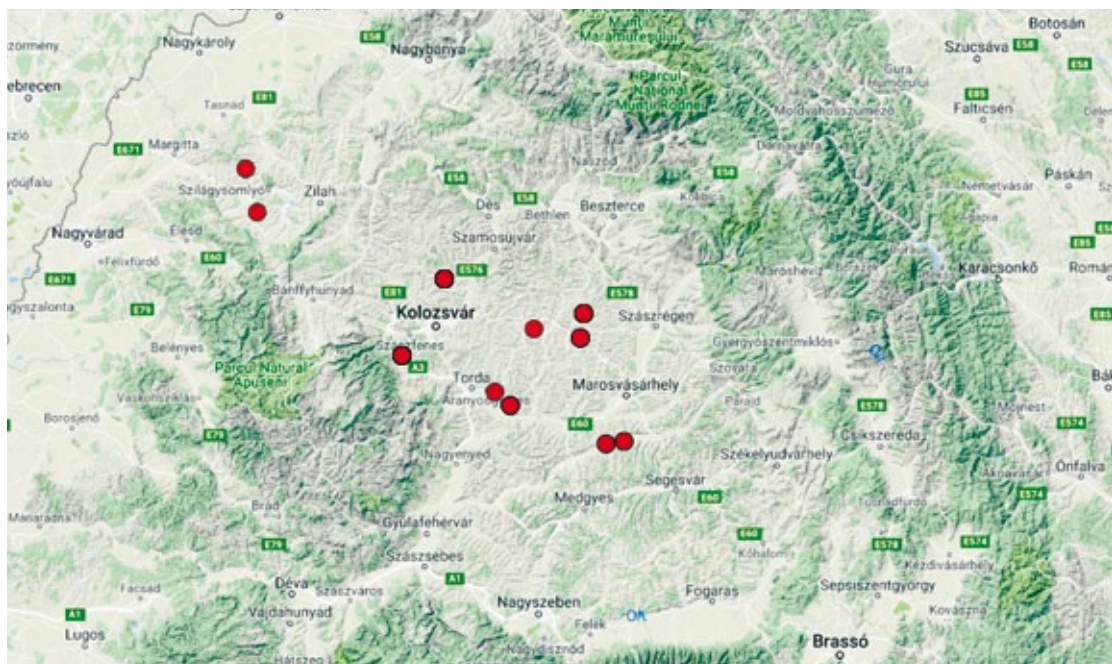
A *csegely* 'ék alakú szántóföld' jelentésben 265 alkalommal szerepel a forrásokban. Első említése: *Csegelyben*, 1623-ból (EHA. 2: Sepsiszentgyörgy). A szó az ősi *cseg-* alapszó származéka lehet (TESz.). A TESz. székely nyelvjárási szónak tekinti, de a helynévi előfordulásokból kitűnik, hogy háromszéki és csíki gyakori jelenléte mellett a marosszéki, Torda-Aranyos vármegyei területekről is bőven van rá adatunk. Udvarhelyszék területéről teljesen hiányzik.

105. ábra: a *düllő* (pirossal) ~ *döllő* (kézzel) a helynevekben

5. *düllő* ~ *döllő*

A *düllő* ~ *döllő* a *dülő* alakváltozata, amely belső fejlemény: a *döl* ~ *dül* ige származéka (TESz.). A helynevekben általános 'határrész', 'a szántóföldek lábánál keresztben fekvő föld' jelentésben találjuk meg (Szt.). Az erdélyi adatokból 180-szor kerül elő, először 1617-ben, *Döllő Bérczin* alakban (EHA. 7: Székelykövesd). A *döllő* változat a keleti székelység körében, a *düllő* Közép-Erdélyben, különösen Kalotaszeg vidékén jellemző.

106. ábra: az *Isten kassa* típusú helynevek Erdélyben

6. *kas*

Több okból talányos a *kas* szó viszonylag nagy számú (48 adat) megjelenése az erdélyi történeti helynevekben. A szláv eredetű (TESz.) *kas* kifejezésnek ugyanis nincsen adott földrajzi köznévi jelentése a szakirodalomban. A 'kosár', 'juhkarám' értelmezésekből elképzelhető földrajzi jelentésmozzanattal kiegészült 'kosár alakú hely', 'elkerített hely' szemantikai tartalmú köznév kialakulása, ám ez az adatokból nem igazolható. További fejtörést okoz, hogy a szó szinte kizárólag az *Isten kassa* szerkezetben szerepel a helynevekben: *Isten Kassa nyírinél* (EHA. 5: Tordaszentlászló, 1795), *Isten kassában* (EHA. 10: Kolozsborsa, 1712), *Isten kassában* (EHA. 4: Bernád, 1722) stb. A térképről jól látható, hogy az adatok zöme a mezősegi régióban található, a Székelyföldön vagy Dél-Erdélyben nem jelenik meg ez a név. A névfejtés és a közszó jelentésvizsgálata talán összekapcsolható azzal a momentummal, hogy azok a települések, amelyeknek anyagában az *Isten kassa* megtalálható, hagyományosan református vallásúak.

G) Vízrajzi köznevek

<i>patak</i>		14972
<i>kút</i>		9419
<i>víz</i>		3563
<i>gát</i>		2230
<i>csorgó</i>		1727
<i>tó</i>		969
<i>rév</i>		648
<i>mocsár</i>		623
<i>folyó</i>		529
<i>bodon</i>		49
<i>küpu</i>		43

107. ábra: a vízrajzi köznevek gyakorisági listája

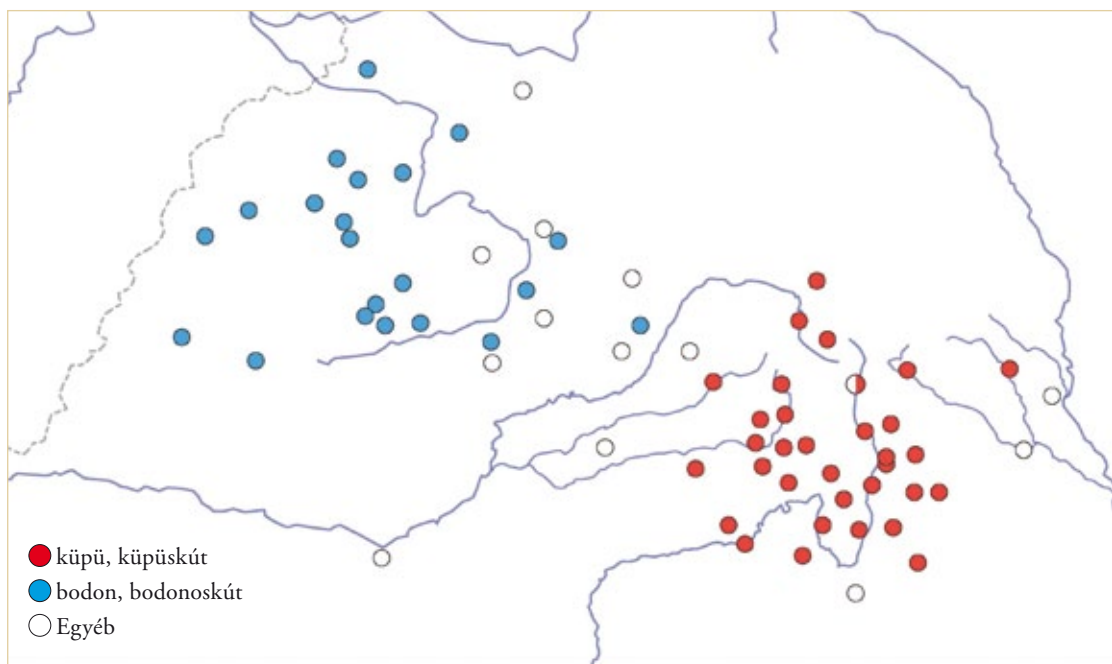
1. *bodon* – *küpu*

A jelentős gyakoriságú, Erdélyen belül területi változatosságot nem mutató vízrajzi köznevek közül az erdélyi névanyagban 567 példában szereplő *bodon* és 43-szor előforduló *küpu* szavak elterjedését elemzem. A *bodon*, *bodom* első adata 1550-ből való, *Bodon* formában (EHA. 10: Kolozstótfalu). A szó déli szláv eredetű, helynevekben ‘a kút gödrének kibélelésére felhasznált odvas vagy kivájt fatörzs’ jelentése miatt találkozunk vele sűrűn (TESz. *bödon* a.). Erdélyi jelentéseit a Szótörténeti Tár bőséges példatárral szemlélteti: ‘faedény’, ‘kivájt fatörzs’, ‘bodonhíd’ és *bodonkút* mint ‘odvas, vagy kivájt fatönkben felfogott forrás’. A *köpu* – *küpu* ótörök eredetű kifejezés, amelynek történeti előfordulásai között szintén találunk ‘faedény’ és ‘forrás vagy kút falául alkalmazott kivájt faderék’ jelentést (TESz. *köpu* a.). Az erdélyi helynevek egyik legkorábbi adatában szerepel, *Kollathkwpu* alakban, a Háromszék déli részén fekvő Hídvégről, 1448-ból (EHA. 2: Hídvég).

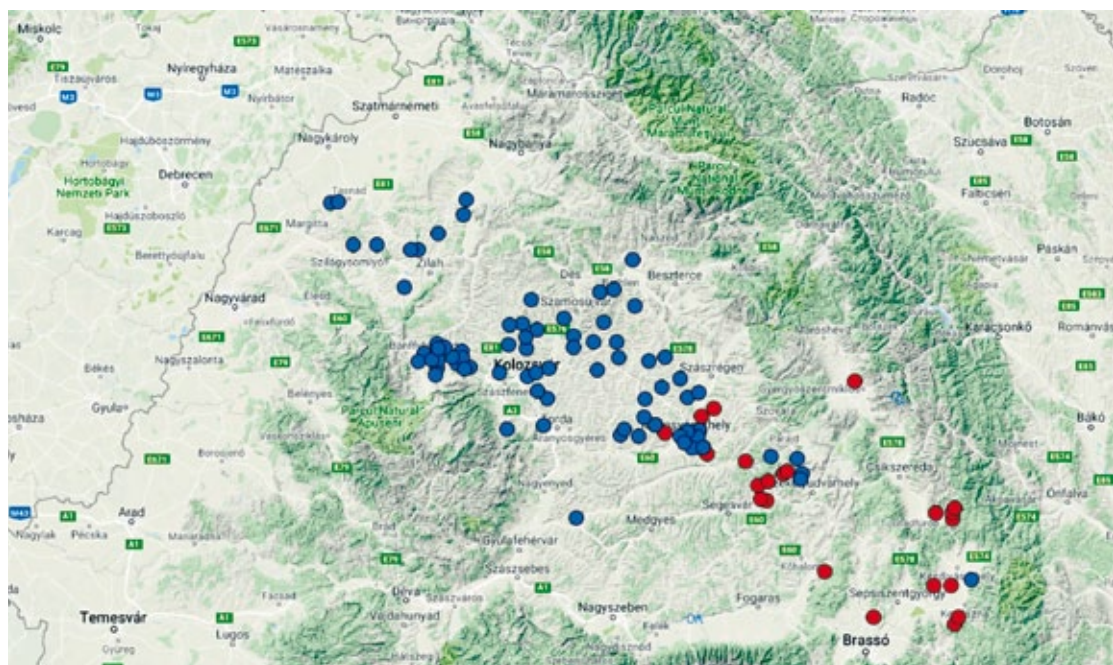
A *bodon* és *küpu* szavak megoszlása a romániai magyar nyelvatlaz adatain keresztül élőnyelvi adatok alapján is tanulmányozható. A *bodon* alakváltozataira és történetére lásd: SZABÓ T. 1942/1988: 190–191. A *küpu* jelentésére, használatára vonatkozóan érdemes idézni ORBÁN BALÁZS szavait a Homoród-vidéki táj leírásából: „küpuinek a kutak béléletét hívja a székely, legyen az kőből vagy fából csakhogy egy darabból legyen faragva; hasonlatosságáért küpu-nek nevezi még az oly kisebb hidakat is, melyek egy darab fából készülnek” (ORBÁN 1868: 71).

A változatok megoszlása ebben az esetben is a székely – nem székely határvonalat követi, a szavak helynevekbeli használata szinte megegyezik a 20. századi élőnyelvi gyűjtések adataival: az RMNyA. szerint ‘a forrásvíz felfogására használt kivájt fatörzs’ jelentésben a Székelyföldön a *küpu* a jellemző, Erdély középső és nyugati részén egységesen a *bodon* (108. és 109. ábra).

A *Bodonkút*, *Bodomskút* stb. helynévi formák ugyan előfordulnak a Nyikó mentén és Havasalján is, sőt egy adatban a háromszéki Gelencén is, tömegesen azonban a Székelyföldtől nyugat felé kerülnek elő. A székely területeken a *Küpu*, *Küpuskút* formákat találjuk meg.

108. ábra: bodon és küpü az RMNyA. adatai között

109. ábra: bodon és küpü a helynevekben

3. Névtípusok földrajzi vizsgálata

3.1. Településnév-típusok

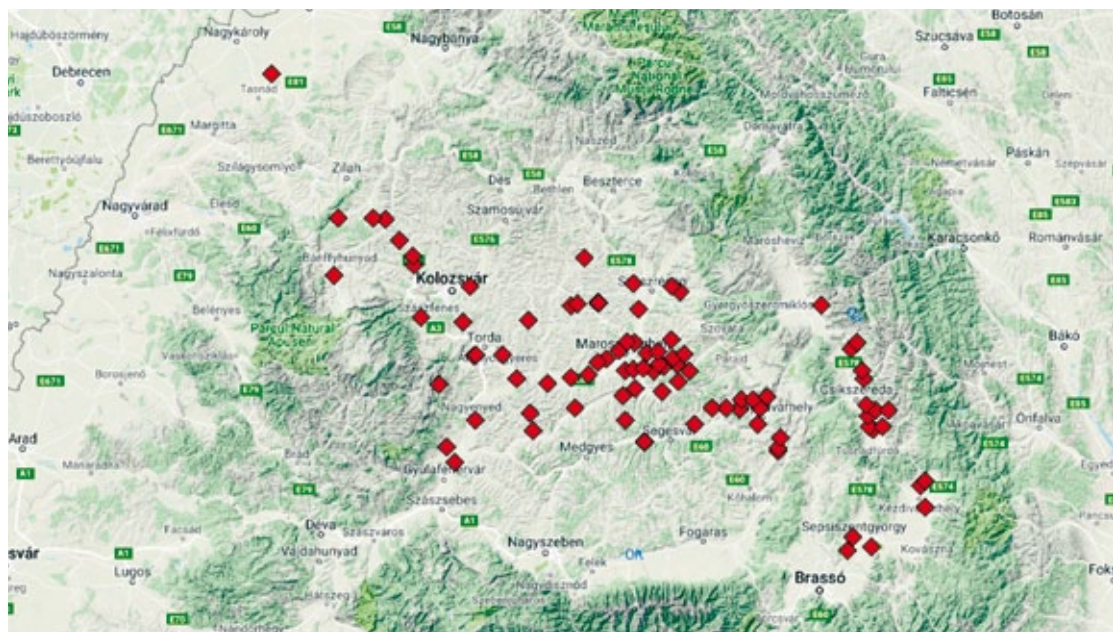
A történeti helynév-tipológia a névtan talán legtöbbet kutatott, legszerteágazóbb, leginkább tudományközi természetű témája. Valószínűleg ennek egyik fő oka, hogy a településnevek állománya a helynévrendszer legszilárdabb része, a korai magyar helységnévanyag típusaival a minket ma is körülvevő helynévvilág is jórészt leírható. Valamint ez a nyelvészeti tudományterület érintkezik legerősebben a társstudományok horizontjával: a történettudomány az írott forrásokban szűkölködő korok kronológiai és etnikai viszonyainak – egy-egy település keletkezési idejének és alapítói-lakói nyelvi-etnikai képének meghatározására törekszik a névtípusok jellemzőinek leírásán keresztül. A történeti helynév-tipológia módszertanának a kezdetektől fontos része a névtípusok földrajzi elterjedésének vizsgálata, hiszen segítségével a Kárpát-medence benépesülésének fázisai, irányai rajzolhatók meg.

Ebben a fejezetben a területiség szemszögéből vizsgálom meg néhány jelentős helységnévtípus, a patrocíniumi eredetű, az *-sd* képzővel, és az összetétellel keletkezett (*-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos) helységnevek erdélyi előfordulásait, összevetve az egyes típusok földrajzi elterjedését egyéb (kronológiai, szemantikai, formai) jellemzőikkel. A névföldrajzi kép bemutatásán túl a jól kirajzolódó területi variabilitás okaira is igyekszem válaszokat találni.

Ennek a vizsgálatnak csak részben forrása a SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtéséből készített adatbázis. Helységnevek terén az adattár korántsem teljes (sem a települések, sem a történeti adatoltság szempontjából), viszont jó alapot biztosított egy lokalizált erdélyi történeti helységnév-adatbázis kiépítéséhez, amelyben elvégeztem a nevek szerkezeti, tipológiai osztályozását is, KISS LAJOS alapvető munkájára, a FNEsz.-re támaszkodva. A SZABÓ T. ATTILA-féle gyűjtés jócskán tartalmaz eltűnt, más településbe olvadt helységekről is történeti névadatokat, de részletes helységnév-tipológiai elemzésekhez szükség van további források bevonására is. Szerencsés kutatói helyzet, hogy az elmúlt években két olyan gyűjtemény is megjelent (V[ISTAI] ANDRÁS é. n., SZABÓ M. 2004), amely könnyen hozzáférhetővé teszi több klasszikus gyűjtemény történeti helységnévanyagát (GYÖRFFY, CSÁNKI, SUCIU, JAKÓ stb.). A széleskörű adatgyűjtés jelentőségét jelen téma esetében több tényező is erősíti: 1. az írásos adatok közismert szűkössége a kora középkorból az erdélyi, különösen a székelyföldi területeken; 2. az Árpád-kori helynevek kutatásának legfontosabb összegző adattára, GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza nem készült még el teljesen, például a Székelyföldről nem tartalmaz adatokat. A téma újragondolását ugyancsak indokoltá teszi, hogy miközben a helynév-tipológia klasszikusai sokat foglalkoztak a témakör erdélyi, székelyföldi problematikájával, az elmúlt évtizedekben megjelent írások – bár több ponton módosították, finomították a helynevek típusairól alkotott képet – kevésbé koncentráltak az erdélyi helynévanyag megítélésére. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy a társstudományok újabb eredményei, például a régészeti kutatások kérdésfelvetései (BOTÁR 2008) is az erdélyi helynevek tipológiai vizsgálatának újraértékelését sürgetik.

Bár a korai magyar helynévtípusok története ezer szálon összefügg, és bizonyos értelemben csak komplex módon vizsgálható, jelen kötetben, a korlátozott terjedelemre való tekintettel nem foglalkozhatok számos problémával. Ilyen, egyfajta negatív névföldrajzi tény Erdélyre fókuszálva, hogy nem találunk az erdélyi településnevek között a magyar helységnevek legrégebbi rétegébe tartozó, törzsnévi eredetű helyneveket. Ez alapján feltételezi BENKŐ, hogy a II. századig – amíg ebbe a névtípusba tartozó nevek gyaníthatóan keletkeztek –, sem székely, sem más magyar nyelvű népesség nem jelent meg ezen a területen (BENKŐ 1990b: 116–117). A törzsnévi eredetű helynevek erdélyi hiánya (a tágabb témakör legfrissebb összefoglalását lásd: RÁCZ 2016), illetve vele közvetlen összefüggésben a pusztá személynévi eredetű, illetve a *-d* képzős helynevek területi elterjedése tehát túlmutat e kötet témáján és keretein. E névtípusok átfogó kronológiai-pragmatikai értékeléséről, a klasszikus helynév-tipológiai álláspontok kritikájáról TÓTH VALÉRIA közelmúltban megjelent könyvéből tájékozódhatunk (2017). Szintén nem fér e fejezet kereteibe az *-i* képzős helynevek és a foglalkozásnévi eredetű helynevek belső-erdélyi jelenléte és székelyföldi hiánya, és ezen típusok kronológiai megítélése. (Az ilyen típusok kronológiájának meghatározásához lásd: HOFFMANN 2016.) A névadás hangtani és szóképzési jellemzőinek területi megoszlásához hasonló, a székely – nem székely régiókat elválasztó jelenséghatárokat fedezhetünk föl viszont a következőkben bemutatott névtípusok térképlapjai esetében.

A patrocíniumi, vagyis védőszentről elnevezett településnevek (*Szentpéter, Szentlászló, Szentgyörgy* stb.) példái Erdély belső megyéiben és a Székelyföldön egyaránt

110. ábra: patrocíniumi eredetű településnevek Erdélyben

fölbukkannak (110. ábra). Az összes idekapcsolódó településnév 43 százaléka a székely székekbe tartozik, ezeken a területeken a legmagasabb a névtípus aránya.

A téma alapvető monográfiájának szerzője, MEZŐ ANDRÁS megállapította, hogy a templomcíméből keletkezett nevek a Kárpát-medence dél-nyugati részén sűrűsödnek, és számuk észak-keleti irányban csökken. Több szerző ezt hagyományosan a névtípus nyugati hatású kialakulásával is kapcsolatba hozza. MEZŐ figyelmeztet a patrocíniumi nevek erdélyi, pontosabban székelyföldi gyakoriságára is, amelyet a székelység délnyugati gyökereivel hoz kapcsolatba (MEZŐ 1996: 228–231).

BENKŐ LORÁND szerint a *-falva*, *-laka* stb. utótagos nevek, valamint a patrocíniumi nevek nagy száma ezeken a területeken kormeghatározó értékű: úgy véli, hogy a székely betelepülés nagyrészt a 13. században zajlott le, hiszen ez a névadási típus ebben az időszakban élte a virágkorát. A védőszentnevek nagy aránya pedig a székelység dunántúli, déli, nyugati kapcsolatait is bizonyítja, hiszen a Székelyföldhöz hasonlóan ezeken a területeken találunk sok ilyen típusú helységnevet (BENKŐ 1990b).

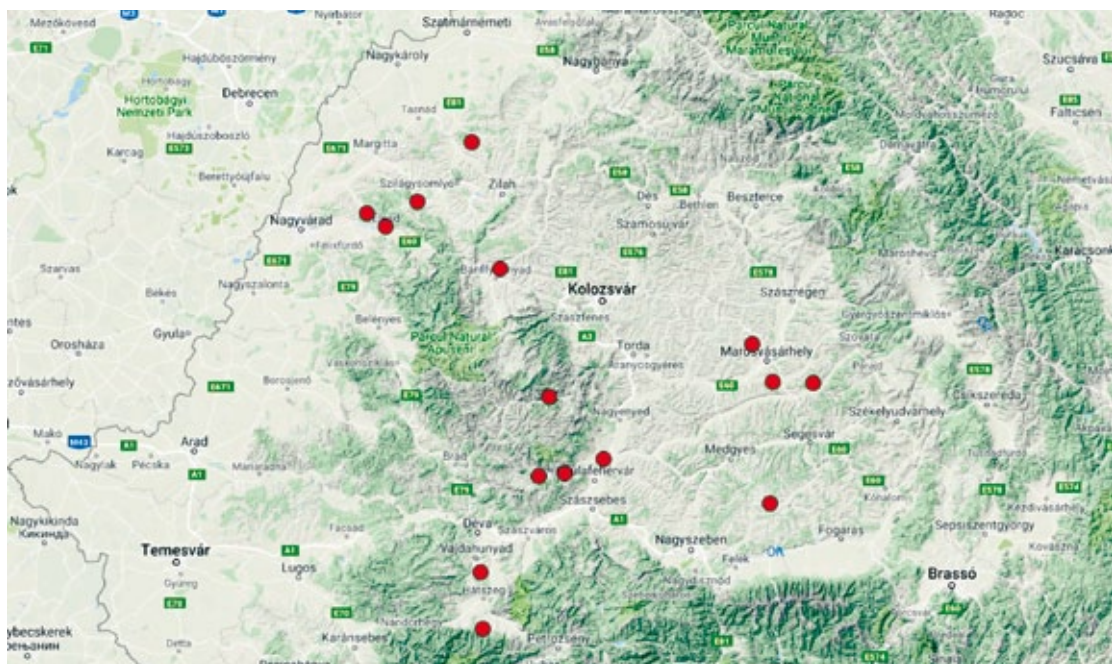
A patrocíniumi eredetű helységnevek névföldrajzi tanulságait, markáns székelyföldi, erdélyi jelenlétét legutóbb TÓTH VALÉRIA tekintette át (2010). Tanulmányában részletes térképekkel egészíti ki MEZŐ adatait (az adatok felbukkanásának ideje alapján, kronológiai metszetekben), és felveti, hogy az esetlegesen a magyar nyelvben, metonimikus névadással, természetesen kialakult névtípus terjedésében (erdélyi sűrűsödésében) konkrét egyházi intézkedések, központosító törekvések (mint a főesperességek megszervezése) is komoly szerepet játszhattak (TÓTH 2010).

Az *-sd* képzős névformák jóval ritkábbak, és egymástól távol eső vidékeken is előfordulnak, de legsűrűbben néhány gócpontban, a Maros és Nyárád mentén, a Sebes-Körös vidékén, és Dél-Erdélyben kerülnek elő, vagyis ezeken a területeken számolhatunk a névminta areális terjedésének hatásával is. Ezen kívül jól látható, hogy a Belső-Székelyföld helynevei között ez a típus hiányzik: az oda betelepült székelység körében vagy a betelepülés idején ez a névadási mód valószínűleg nem volt használatos.

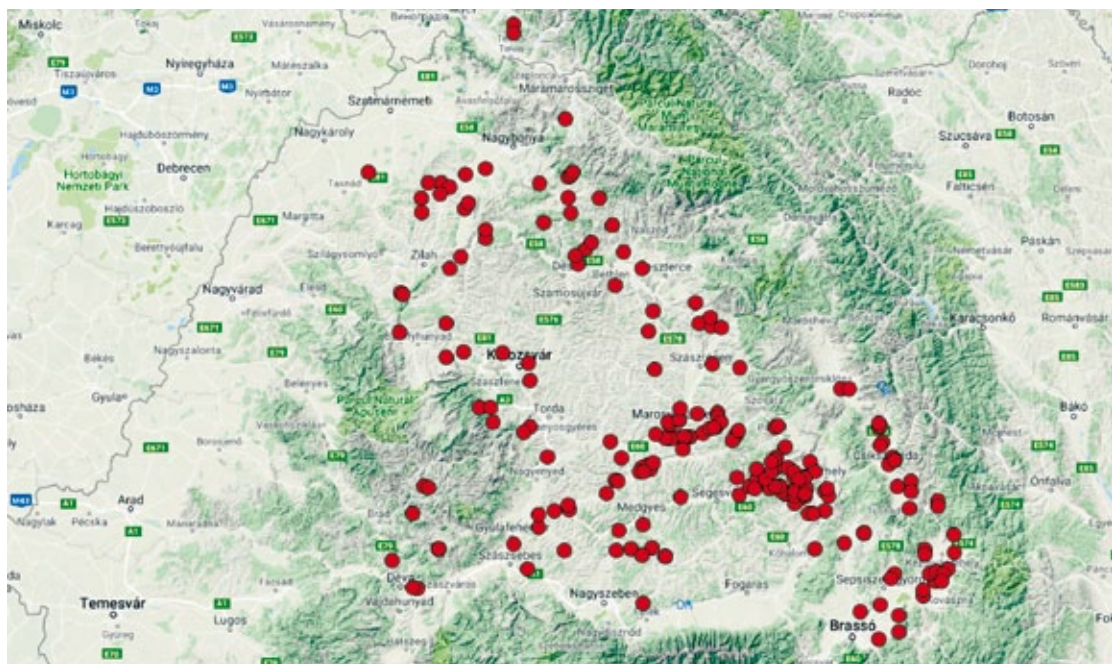
Az *-sd* képzős helynevekről BÉNYEI ÁGNES helynévképzésről írott monográfiájában összefoglalja a képző(bokor) eredetével kapcsolatos, olykor ellentétes nézeteket. Megállapítja, hogy sok efféle névalakulat *-s* képzős helynevek *-t/-d* helynévformánssal ellátott fejleménye, azonban az *-sd* képzős nevek több úton is létrejöhetnek, az egyes adatokról legtöbbször lehetetlen megállapítani a keletkezés módját, de valószínűsíthető, hogy a névhasználói tudatban a két képző funkciója egy idő után együttesen sugalmazott helynévszerűséget. Erre utalnak az analogikus bővüléssel létrejött *Halmos* > *Halmosd*, *Nádas* > *Nádasd* példák, amelyekhez hasonlókat jócskán találunk az erdélyi történeti névanyagban is: *Füles* > *Fülesd* (BÉNYEI 2012: 101–103).

Az ún. utótagos vagy összetétellel alkotott helységnevek típusának erdélyi megoszlását a 112–115. ábra szemlélteti.

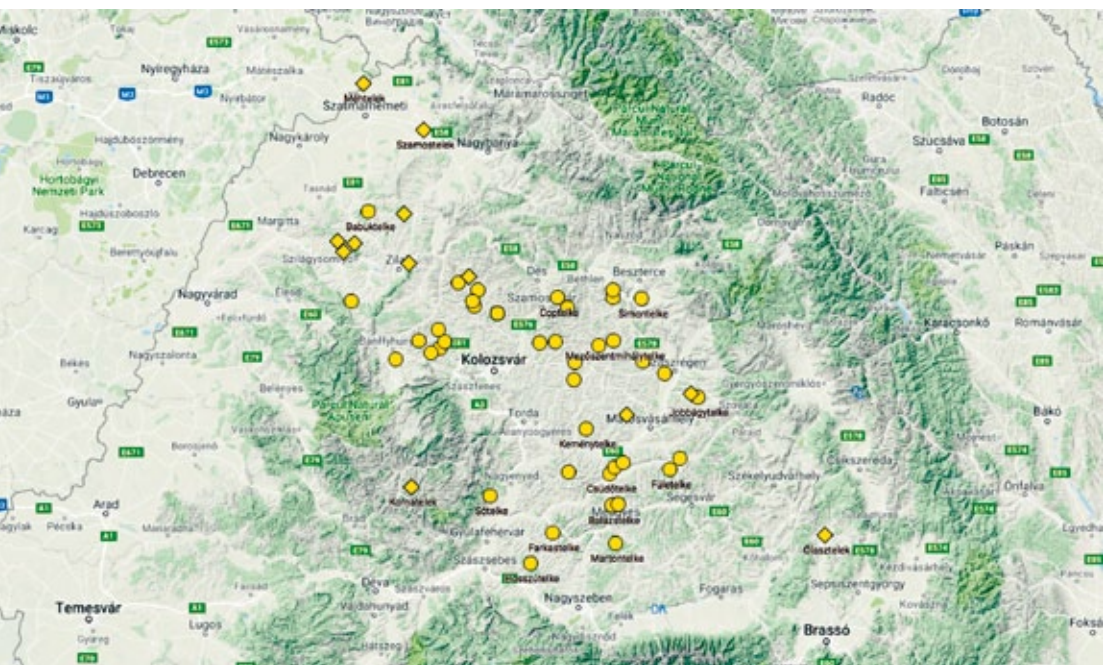
A *-falva* utótaggal alkotott településnevek valamennyi erdélyi tájon előfordulnak, de koncentráltan a Székelyföldön jelentkeznek – az ide tartozó települések közel fele (100/207) az egykori székely székek területére esik (112. ábra).

111. ábra: *-sd* képzővel alkotott településnevek Erdélyben

112. ábra: *-falva* utótagos településnevek Erdélyben

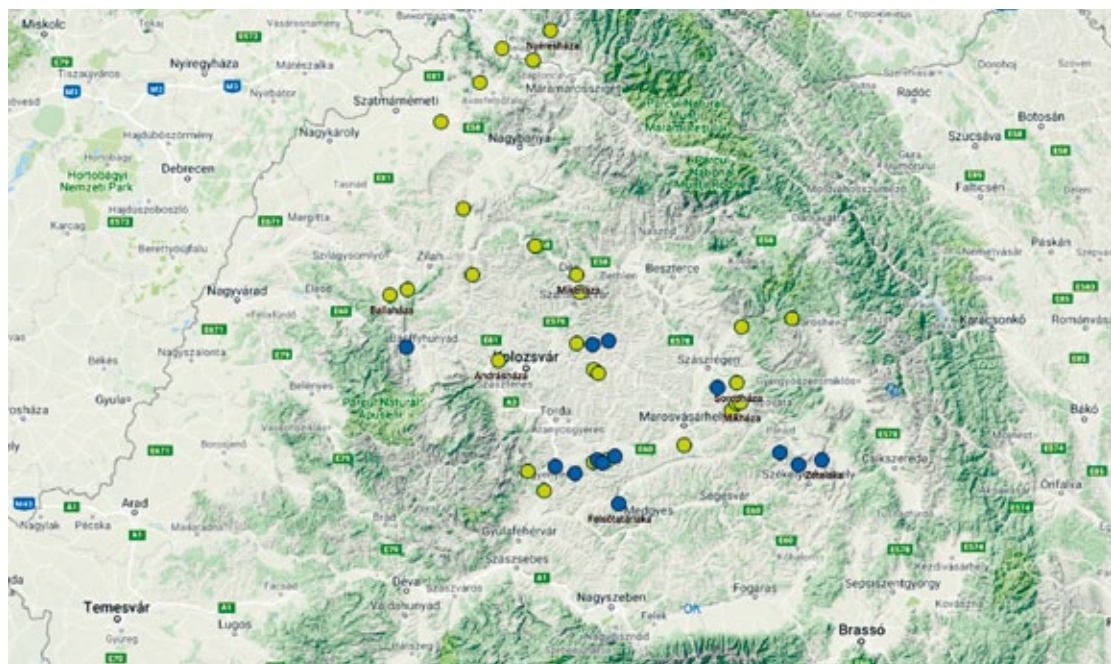

113. ábra: *-telek* (rombussal jelezve), *-telke* (körrel jelezve) utótagos településnevek Erdélyben

A *-falva* utótagú adatok besorolásánál csak a legkorábbi előfordulástól ilyen formában szereplő névadatokat vettem figyelembe. A történeti alakváltozatokból ugyanis kiviláglik, hogy a 16–17. századi forrásokban egyéb névtípusokba (személynévi, patrocíniumi) tartozó nevek is roppant nagy számban egészülnek ki *-falva* utótaggal. Ezzel a jelenséggel a névtípus klasszikus monográfiájának szerzője, KÁZMÉR MIKLÓS is foglalkozott (KÁZMÉR 1970: 100–104), indokait TÓTH VALÉRIA tárta föl bővebben a településnevek változástipológiáját tárgyaló monográfiájában (TÓTH 2008: 70–79).

Mivel az erdélyi történeti helynévtárban előforduló efféle településnév-változatok a 17. század után újra az eredeti alakjukban mutatkoznak, ebben az esetben az adott korszak nyelvhasználatának egy jelenségére, vagy az adott korszak írott, hivatalos nyelvváltozatának múlt divatjára gyanakodhatunk. Az ide tartozó névvariánsok jellemzően a *-falva* típusú nevekben bővelkedő Székelyföldön jelentkeznek, tehát az adott korban jellemző írásbeli vagy szóbeli névhasználati szokások hatásán kívül gondolhatunk a területi közelségből adódó modell-terjedésre, analógiás hatásra is.

A *-telke* utótagos helységnevek (42 település) hiányoznak a Székelyföldről, leginkább Közép-Erdélyben, Kolozs és Szolnok-Doboka területén kerülnek elő. A jelöletlen formájú összetételben álló *-telek* forma (13) nagy része az előbbtől elkülönülten, a vizsgált terület peremvidékén van meg, kettő előfordulása viszont a Székelyföldre esik: az udvarhelyszéki *Olasztelek*, valamint a marosszéki *Száltelek*. Maga a földrajzi köznév más névadási móddal, más névrészi szerepben még két székelyföldi településen előfordul: *Telek* (1567: *Thelek*, SzO. II: 214, később *Orbaitelek*) Háromszékben, és *Telekfalva* (1566:

114. ábra: *-laka* (kékkel), *-háza* (zölddel) utótagos településnevek Erdélyben

Telekfalwa, SzO. II: 198) Udvarhelyszékben (118. ábra). A történeti adatokból még egy ide tartozónak tűnő székelyföldi helynév bukkan elő, a háromszéki *Bácsstelek* (1712: *a' Bacz telekin*, EHA. 2: Kökös), amely csak a 20. század közepén vált önálló településsé *Kökösbácsstelek* néven (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 55).

A *-háza* utótagos nevek (27) leginkább Erdély középső és északi területeiről adathozhatók, legkeletebbre a Székelyföld nyugati határvidékén, Marosszék északi részén található *Búzaháza*, *Deményháza* és *Mikháza*, Marosszék déli részén *Fintaháza*. Tőlük keletre, a Székelyföld belső vidékein nem találunk efféle összetételt (114. ábra).

A *-lak*, *-laka* utótagos településnevek (14) főleg dél-erdélyi megyékben tűnnek föl nagyobb számban, de a Székelyföldön, Udvarhelyszék északi részén is akad három ilyen név: *Zetelaka*, *Énlaka* és *Farkaslaka* (114. ábra).

Bár ritkábbak, de érdemes az előzőekkel együtt megvizsgálni, hogy a földrajzi köznévi jelentésében nem településre utaló, de idővel településnév-formánssá vált *-fája* utótaggal alkotott településnevek (7), *Abafája*, *Csomafája* stb. és a *-hida* utótagos településnevek (5), *Apahida*, *Bonchida* stb. szintén nem adathozhatók a Székelyföldről (115. ábra). A csak egy adattal rendelkező *-népe* utótag (*Asszonynépe*), Alsófehérből kerül elő.

A *-falva* utótagos nevek székelyföldi túlsúlyának és a *-telke*, *-háza*, *-laka*, *-fája*, *-hida* utótagokkal álló helységnevek székelyföldi hiányának hátterében bizonyára többféle, nyelvi és nyelven kívüli indok húzódik meg. Bár ezek az okok szerves összefüggésben hozzák létre egy terület névadási modelljének specifikus vonásait, ez esetben érdemes

115. ábra: *-falva* (zölddel), *-hida* (kékkel) utótagos településnevek Erdélyben

különválasztanunk a kronológiai, településszerkezeti, társadalomtörténeti és areális tényezőket, mert a történeti helynév-tipológia eredményeinek túlságosan merev alkalmazásával a körkörös érvelés csapdájába futhatunk bele. Például: azzal magyarázzuk a *-falva* utótagos nevek nagy számát, hogy a székelyföldi régiót később népesítette be a székelység, mint a belső-erdélyi területeket azok magyar lakossága, és ekkor az ún. „régí” névtípusok (puszta személynévi, *-d* képzős stb.) már nem voltak divatosak, illetve: abból következtetünk a Székelyföld kései „megszállására”, hogy nagy arányban fordulnak elő *-falva* utótagú helynevek. Ehhez hasonlóan azzal a gondolatmenettel is körbe-körbe járnánk, ha azt feltételeznénk, hogy azért nincs (annyi) *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos név, mert ezek korábban divatosak, régiesebbek, mint a *-falva*, illetve: azért tartjuk régebbinek, hamarabb kiavulóbbnak a *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos neveket, mert ezek hiányoznak a székelyföldi névanyagból. Pontosabb válaszokat természetesen csak a történeti adatok és a tüzetes (más területekre vonatkozó, egyes névtípusokat feldolgozó) vizsgálatok összevetésével kaphatunk kérdéseinkre.

Kronológiai fogódzónk a Székelyföld betelepüléséről roppant kevés van: a történettudomány eredményeit summázva: a székelyek a 12. század második felében települtek be Biharból Telegdiszékre (a mai Udvarhelyszék területére), és közel azonos időben más nyugati székely csoportok Marosszékre. Ekkor Maros- és Udvarhelyszék bizonyos területein már lehetett magyar lakosság. A „külső székely karéj”, Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék betelepülése még az Árpád-korban, a 13. század folyamán megkezdődött és legkésőbb a 14. század elejére befejeződött. Először Sepsí-, majd Orbai- és

Kézdiszéket, végül Csík- és Gyergyószéket szállták meg a betelepülők. Utóbbi területre valószínűleg csak a 14. században érkeztek a székelyek. Háromszékre való beköltözésük összefügg az erdélyi szászok behívásával: a magyar uralkodók a 12. század végén – 13. század elején hívták és telepítették le őket a „Királyföld” területén, ahol korábban (a helynevek tanúsága alapján) székelyek éltek: *Kézsd, Sebes, Orbó* vidékén (EGYED 2006).

Az egyes helynévtípusok keletkezésének szigorú kronológiai határvonalai, amelyek KNIEZSA ISTVÁN munkáira (1938, 1943) alapozva hagyományozódnak a névtani és történeti irodalomban, napjainkra több tekintetben tarthatatlannak bizonyultak. (A jelentős mennyiségű szakirodalmi utalás közül itt csak az elméletcsoport „erózióját” elindító KRISTÓ GYULA-tanulmányt, és TÓTH VALÉRIÁNAK, RÁCZ ANITÁNAK, valamint HOFFMANN ISTVÁNNAK néhány, a kérdéskört részletesen tagláló, közelmúltban megjelent névtani munkáját említem meg: KRISTÓ 1976, HOFFMANN–TÓTH 2016, HOFFMANN 2016, RÁCZ 2016a, TÓTH 2017). Mégis, éppen az utótagos összetétellel alakult helynevek típusáról mondható el legkevésbé, hogy az újabb kutatások jelentősen módosítottak volna kronológiai viszonyainak megítélésén. KNIEZSA szerint az efféle nevek a 13. század közepétől bukkannak föl és szorítják ki a pusztaszemélynévből származó helyneveket, majd a következő évszázadokban uralkodóvá válnak. Megemlíti azt is, hogy a különféle utótagok területi megoszlása és kronológiai értéke eltérhet: megfigyelése szerint a *-telke*, *-laka*, *-háza* utótagos nevek divatja korábbi, mint a *-falva* utótagosaké, és másként alakul földrajzi elterjedésük is (KNIEZSA 1943: 128). Az időbeli keretek KRISTÓ GYULA által javasolt szélesítése, az utótagos nevek 11–12. századi jelenlétének kimutatása (KRISTÓ 1976: 89–97) a vizsgálatba bevont nem helységnévi természetű adatok, és a kései oklevelekből származó nevek kétes hitele miatt nem járt sikerrel (MAKKAI 1979, TÓTH 2017: 146–155). TÓTH VALÉRIA összegzése szerint azt nem jelenthetjük ki, hogy a személynévből metonimikus névadással alakult helynevek kiszorultak volna a névadási gyakorlatból, de a 13–14. századtól a „névalkotási módok terén jelentős elmozdulás következik be”, és ekkortól az összetételek szerepe erősödik meg (TÓTH 2017: 154). KÁZMÉR MIKLÓS jeles monográfiájának tanúsága szerint a *-falva* utótagú helynevek a 13. századtól jelennek meg, és a 14–16. században tömegesen jelentkeznek (KÁZMÉR 1970: 59). A *-falva* utótag kései ómagyar korban vált gyakorivá, és ezzel párhuzamosan az egyéb településnév-formánsként használatos földrajzi köznevek (*-telke*, *-háza*, *-laka* stb.) jelentősen visszaszorultak (TÓTH 2017: 154–156).

BENKŐ LORÁND fontos szerepet szán e típus székelyföldi túlsúlyának Maros- és Udvarhelyszék betelepülését tagláló tanulmányában. A székely ősfoglalású és a korábban már magyar nyelvű népesség által megszállt területeket a következőképpen különíti el: az Udvarhelyszék délnyugati sávjában található, zömmel pusztaszemélynévi, *-d* képzős neveket felmutató területet korábbi magyar népesség szállásterületének, a *-falva* utótagú és patrocíniumi nevekkal teli vidékeket a székelység későbbi évszázadokban megszállt területeinek tekinti: „A csupán székelyektől megszállt területen csak igen kevés régi típusú nevet találunk, ezzel szemben túlteng a *személynév* + *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke* és a védőszentnév típus. Elsősorban a *-falva* összetételek és a védőszentnevek vehetők székelyeseknek, mert a Székelyföldön jóval nagyobb számban találhatók, mint Erdély egyéb vidékein.” (BENKŐ 1989: 352–353).

A névadatok első előfordulásaira alapozó kronológiai vizsgálatok tehát arra utalnak, hogy a székelység mai lakóhelyére költözése nagy vonalakban egybeesett a névmodellek jelentős módosulásával. E változások hátterében minden bizonnyal település-szerkezeti, birtoklástörténeti megújulás is áll. KISS LAJOS véleménye szerint a *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-földje*, *-teleke* stb. utótagú helynevek „a nemesség számszerű növekedésével, családi osztódásával párhuzamosan szaporodtak el”, és az efféle helynevek nem mai értelemben vett „falu”-t, hanem egy-két szolgacsaládot foglalkoztató, tanyaszerű objektumot jelöltek (KISS 1999: 99). A *-falva* elterjedése kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is arra utal (SZABÓ ISTVÁN véleményére támaszkodva), hogy a névtípus kialakulása és térhódítása több társadalmi okra vezethető vissza: a települések állandóságával, a nemzeti szervezeti lazulásával, majd megszűnésével, a családi birtokok osztódásával és a királyi várispánságok felbomlásával is összefügg (KÁZMÉR 1970: 58). TÓTH VALÉRIA mindezen túl egyes területek esetében a tudatos telepítések jelentőségét is kiemeli a *-falva* típusú nevek megszorodásának kapcsán (a beregi kenézi falvak példáján, bővebben lásd: SEBESTYÉN 2010). Bár a Székelyföld benépesüléséről ez utóbbi példához hasonló, tudatos telepítésről nincsenek okleveles információink, a *-falva* utótagos helynevek tömeges, koncentrált előfordulása mögött valószínűleg efféle motívumot is joggal feltételezhetünk.

A *-telek* lexéma helynevekbeli szerepe, jelentéstartalmának többféle társadalom-, illetve településtörténeti vonatkozása számos kutató érdeklődését fölkelte. MAK-KAI LÁSZLÓ (1957) a mezővárosi földhasználat 13. századi tanyaszerű előzményeként, GYÖRFFY GYÖRGY (1961) a tatárjárás okozta pusztásodás lecsapódásaként mutatott be *-telek* utótagú helyneveket. FÖLDES LÁSZLÓ (1971) részletes tanulmányban vizsgálta a szó jelentéstörténetét: a ’földterület’, az ’elpusztult faluhely’ és a ’valakinek a birtoka, települése’ szemantikai tartalmak összefüggéseit. TÓTH VALÉRIA kiemeli, hogy az ezzel az utótaggal képzett helynevek óriási hányada Erdélyből, különösen Kolozs és Doboka vármegyéből kerül elő (TÓTH 2008: 190). Álláspontját, mely szerint egyes területeken a *-telek/-telke* más földrajzi köznevekhez hasonlóan (*-hida*) ’település’ jelentésű névformánssá vált, BÁTORI ISTVÁN önálló tanulmányban is bizonyította (2015).

A településnév-formánsi szerepben álló *-telke* lexéma közép-erdélyi koncentráltága, de a kevesebb példával, szűkebb területen sűrűn előforduló *-laka*, *-háza*, *-fája* lexémákkal alkotott helységnevek csoportjai (*Ispánlaka*, *Csekelaka*, *Oláhpéterlaka*; *Búzaháza*, *Deményháza*, *Mikháza*; *Körtvélyfája*, *Abafája*, *Radnótfája* és a székelyföldi *Énlaka*, *Farkaslaka*, *Zetelaka*) is arra utalnak, hogy az efféle helynévminták elterjedésében a kronológiai és településtörténeti tényezőkön túl az areális viszonyoknak, a földrajzi közelségnek, a névmodellek területi terjedésének is nagy jelentősége van: e három tényező együttes hatásának köszönhető a névtípusok látványos területi megoszlása.

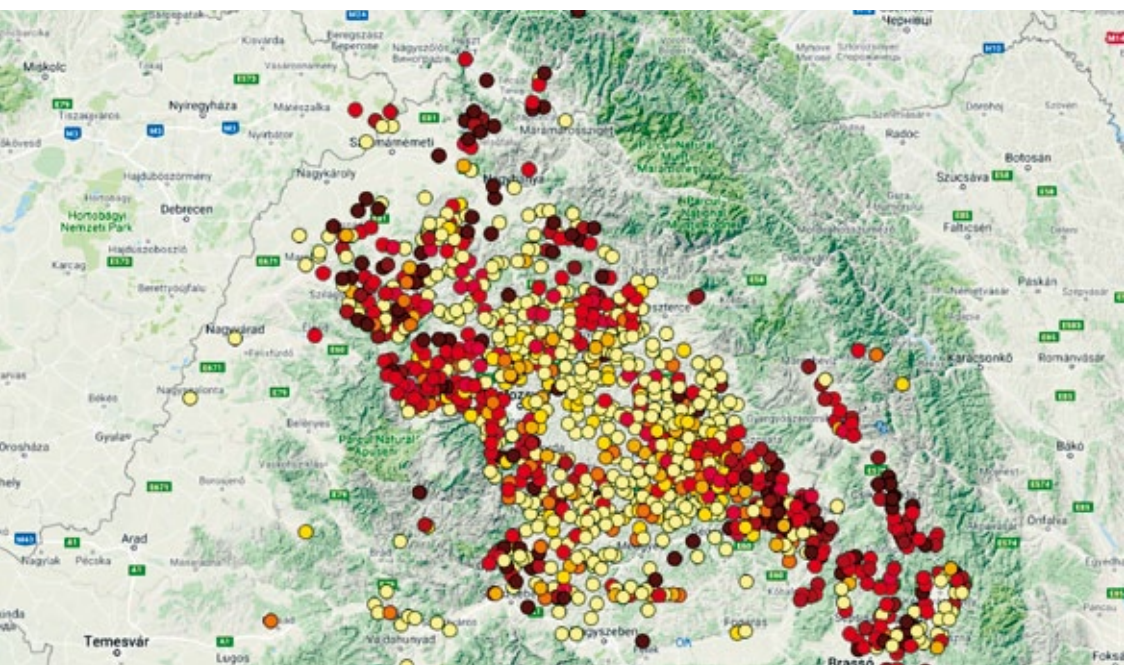
3.2. Birtokos jelzős szerkezetű nevek

Az erdélyi helynévanyagban a helyneveket alkotó szókinsz egyedisége, tájra jellemző mivolta mellett a jelölt birtokos jelzős szerkezetek sokasága, fokozott székelyföldi jelenléte az egyik legszembetűnőbb egyedi sajátosság, amely ennek a területnek a névanyagát élesen megkülönbözteti a magyar nyelvterület más vidékeitől.

A *Baglyod pataka*, *Csinód töve*, *Aklos bükkje északja* típusú névalakok nagy arányát a különféle székelyföldi névtípusok között már többen megfigyelték és leírták a magyar névtani irodalomban. Az erdélyi helynevek fáradhatatlan gyűjtője, JANITSEK JENŐ például így fogalmaz egyik közleményének előszavában, melyben röviden jellemzi a település helyneveit: „...a helynévanyag a jellegzetes székely helynévadás pecsétjét viseli magán..., általánosan használt a birtokos jelzőkkel formált összetett helynévalak: *Tekerő feje*, *Tekerő loka*, *Tekerő pataka...*” (JANITSEK 2004: 6). DITRÓI ESZTER 2010-es tanulmányában a helynévrendszerek területi összehasonlíthatóságát ábrázolta három táj névanyagának szerkezeti tulajdonságait vizsgálva. A Székelyföldről származó adatai kapcsán így fogalmaz: „a morfológiai szerkesztettséget illetően a csíki régióban a jelölt birtokos szerkezet a domináns” (DITRÓI 2010: 165). A JANITSEK JENŐHÖZ hasonlóan hatalmas székelyföldi helynévanyagot gyűjtő és publikáló CSOMORTÁNI MAGDOLNA, aki disszertációjában és számos tanulmányában járta körbe a Csíki-medence helynévállományának sajátosságait, 2012-es írásában szintén hasonló megállapítást tesz: „...a csíki domborzati névrendszer regionális komponenseként értelmezhető a szintagmatikus szerkesztéses nevek jelzős viszonyának jelölt típusa is, amely [vizsgált anyagában – B. J.] a kétrészes szintagmatikus szerkesztéses nevek kétharmadára jellemző” (CSOMORTÁNI 2012: 50).

Mivel jelölt és jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű nevek a magyar helynevek történetének első írásos emlékeitől napjainkig előfordulnak, hosszasan sorolhatnánk azokat a nyelvtörténeti, névtipológiai és névelméleti munkákat, amelyekben felbukkan ennek a névtípusnak az említése, elemzése (például KÁZMÉR 1970, JUHÁSZ 1988, ZELLIGER 1991, LŐRINCZI 1992). JUHÁSZ DEZSŐ a tájnevek körében igen gyakori birtokos jelzős összetételek csoportjával kapcsolatban megemlíti, hogy többségük nem birtoklásra utal, hanem a térbeli viszonyítás kifejezésének nyelvi eszközéül szolgál (JUHÁSZ 1988: 32).

TÓTH VALÉRIA néhány írásában behatóan foglalkozik a birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimákkal (TÓTH 1996, 2001). Rámutat, hogy az ómagyar névanyagban gyakrabban találkozunk ezzel a névformával, mint a mai névrendszerben. GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzából származó adatain keresztül árnyalja a birtokos jelzős összetétellel keletkezett helynevek szemantikai tulajdonságait. Megfigyelései szerint az ilyen helynevekben korántsem csak valódi birtokviszony (*Apát tava*), hanem többféle szemantikai jegy: helyviszony (*Gönyű pataka*), osztály-egyed viszony (*Kalenda vize*), rész-egész viszony (*Béla pataka száda*) is kifejeződhet, illetve léteznek formális (*Fejér vize*) birtokos jelzős szerkezetek, amelyek szemantikailag inkább minőségjelzősnek mondhatók. Felhívja a figyelmet azokra a példákra, alternánspárookra is, amelyek több változatban bukkannak föl az ómagyar kori forrásokban (*Mély-patak* – *Mély pataka*), bár más-más időben és területen. TÓTH VALÉRIA megjegyzi, hogy bár az efféle

116. ábra: a jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevek: a *pataka* aránya az egyes településeken (az adatok nagyobb számát a sötétebb színárnyalat jelzi)

„helynevek száma mutatja e típus nagy fokú használatát és elterjedtségét már a korai ómagyar korban, ám e nevek keletkezéstörténete továbbra is meglehetősen homályos a számunkra” (TÓTH 2001: 134). Véleményét többféle elbizonytalanító tényezővel egészíthetjük ki: 1. meglehetősen általános szerkezeti sajátosságról van szó, tehát megismeréséhez, leírásához hatalmas névanyag vizsgálatára lenne szükség; 2. a történeti névadatok mögött sok információ rejtve maradhat: egyes névrészek közszoói vagy tulajdonnévi mivoltja, a névfajta és a denotátum legkülönfélébb tulajdonságai. Legsikeresebben talán a történeti és jelenkori adatokban egyaránt bővelkedő, földrajzi, történeti és néprajzi magyarázatokkal is ellátott adattárak alapján végezhetnénk ilyen vizsgálatokat, de efféle gyűjteményekből nagyon kevés áll rendelkezésünkre.

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésében sem könnyű e névszerkezeti forma régi voltára és regionalitására kvantitatív bizonyítékokat találni. Az adatok száma óriási, mégis egyenlőtlenül oszlik meg az egyes területek és korszakok között. A birtokos szerkezet gyakoriságát, elterjedését néhány lexéma kiemelésével, részletesebb tanulmányozásával kíséreltem meg elemezni. A leglátványosabb eredményt a roppant gyakori *patak* földrajzi köznevet tartalmazó nevek vizsgálata hozta, bár tanulságai nem feltétlenül alkalmazhatóak valamennyi birtokos jelzős szerkezetű névformára.

A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött erdélyi történeti helynevek körében mintegy 7600 birtokos jelzős szerkezetű helynévben fordult elő a *patak* szó, amely adatokat jelöltség szerint csoportosítottam. A vizsgálatból kizártam a településneveket, előfordulásaik nagy száma és eltérő névfajta-sajátságaik miatt. Az adatok megoszlása a következőképpen alakult: 42%-uk jelöletlen, 58%-uk jelölt birtokos szerkezetben állt. A székelyföldi vármegyéket, egykori székeket külön is megvizsgáltam, itt az arány még szélsőségesebb: a jelölt birtokos szerkezetű nevek az összes adat több mint 66%-át teszik ki. A 1116. térképen ábrázoltam az egyes településekről származó helyneveken belüli arányokat is, így jól kilálglik, hogy a Székelyföldön (és néhány dél-erdélyi, észak-erdélyi gócpont környékén) a jelölt formák túlsúlyban vannak jelöletlen társaikhoz képest. Figyelemre méltó az is, hogy a jelölt alakok aránya 1750 után nagyobb, mint az az előtti adatokban.

Fölmerül a kérdés: miért van ezeken a vidékeken ilyen sok jelölt birtokos szerkezet a helynevekben? A nem nyelvi és nyelvi okok szövevényes hálózatából nehéz lenne egy indokot kiragadni, de a következőkben megpróbálok néhány tényezőt felmutatni, amelyek részben indokolhatják a névrendszer homogén jellegét ebben a tekintetben. Az egyik lehetséges magyarázatnak tűnik a személynevek nagy szerepe a névadásban, amely nagyszámú, valódi birtokviszonyt kifejező nevet eredményez. A továbbiakban azonban két másik szempont, a névbokrosodás jelenségére és a névrendszer domborzati tényezőkkel való összefüggéseire koncentrálok.

Egy-egy (jelenkori helynévgyűjtéssel is rendelkező) székelyföldi település helynévanyagát (JANITSEK 2004) részletesen is elemezve – a SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött történeti adatokkal összevetve – úgy gondolom, hogy fontos szerepet tölt be a szakirodalomban általában névbokrosodásnak, ritkábban (hasonlóan a finn terminushoz) családosulásnak nevezett jelenség abban, hogy a székelyföldi területeken ilyen sok jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevet találunk. Ismert, hogy ez a jelenség azon alapul, hogy a helynévadásban kiemelt szerepe van a már létező helynévrendszernek; a meglévő helynevekből szemantikai és szerkezeti változásokkal jönnek létre új névalakok, amelyek így névbokrokba, névcsaládokba rendezhetők. A tágabb témáról, a helynevek újabb helynevekbe való beépülésének jelentőségéről INCZEFI GÉZA (1970), HOFFMANN ISTVÁN (1993) és TÓTH VALÉRIA (1999) írásai alapján kaphattunk képet, újabban PÁSZTOR ÉVA (2008) és KOCÁN BÉLA (2013) tekintette át a témakör tanulságait, utóbbi részletesen is ismertette a téma szakirodalmát, terminológiáját.

A vizsgált székelyföldi települések helynévanyagában a névbokrosodás elsősorban olyan eseteire találunk példát, amelyekben az alapnévből (elsődleges névből) vele rész-egész viszonyban lévő új, másodlagos helynevek csoportja jön létre. Ennek szerkesztésbeli eszközeként – szinte kivétel nélkül – az utótag birtokos személyjellel kapcsolódik az alapnévhez.

A székelyföldi névanyagban előforduló névbokrosodás gyakori tendenciáját néhány példával illusztrálom: a küsmödi *Akasztófa* határnévből *Akasztófa ája*, *Akasztófa bérce*, *Akasztófa dombja*, *Akasztófa ódala*, *Akasztófa teteje* alakú határnevek, másodlagos nevek alakultak kiegészüléssel, jelölt birtokos jelzős szerkesztésmóddal, amelyek rész-egész viszonyban vannak az elsődleges névalakkal; a *Derecsen* dűlőnévből *Derecsen aija* határnév, *Derecsen árka* víznév, *Derecsen háta möge* erdőnév, *Derecsen teteje* határnév alakult hasonló módon.

alapnév	másodlagos név

AKASZTÓFA	> <i>Akasztófa ája</i>
	> <i>Akasztófa bérce</i>
	> <i>Akasztófa dombja</i>
	> <i>Akasztófa ódala</i>
	> <i>Akasztófa teteje</i>

DERECSEN (kaszáló)	> <i>Derecsen ája (kaszáló)</i>
	> <i>Derecsen árka (pataka)</i>
	> <i>Derecsen háta möge (kaszáló, erdő)</i>
	> <i>Derecsen teteje (kaszáló)</i>

117. ábra: a névbokrosodás példái 1.

A *Szép pataka* víznévből metonimikus névadással keletkezett a *Szép pataka* határnév, kaszáló, legelő, szántó, gyümölcsös neve. PESTY FRIGYES helynévgyűjtésében így ír az egykori jegyző: „Szép pataka fő düllő, hihetőleg a keresztül folyo csergedező kis patakról...” Ebből keletkezett a másodlagos *Szép pataka árka* víznév és a *Szép pataka feje*, valamint a *Szép pataka vögye* határnév.

alapnév	másodlagos név

<i>Szép pataka</i> (víznév)	> <i>Szép pataka</i> (határnév)	> <i>Szép pataka árka</i> (víznév)
		> <i>Szép pataka feje</i> (határnév)

118. ábra: a névbokrosodás példái 2.

Bonyolultabb helyzetet tükröz a kotormányi *Medvés bükke* erdőnévből alakult *Medvés bükke pataka* másodlagos névforma, ebből újabb kiegészüléssel a *Medvés bükke pataka feje* harmadlagos (?) név vagy származéknév (a terminológia kérdéseire most nem térek ki). Valószínűleg rekonstruálható egy *Medvés* határnév mint elsődleges névalakulat.

alapnév	másodlagos név

*MEDVÉS	> <i>Medvés bükke</i>
	> <i>Medvés bükke pataka</i>
	> <i>Medvés bükke pataka feje</i>

119. ábra: a névbokrosodás példái 3.

A névbokrosodás erősödő tendenciája talán a táj domborzati változatosságából, földrajzi tagoltságából is adódhat. HOFFMANN ISTVÁN (2007) szavaival: „a névadásban az alapmodellek kategóriáit az egyes embercsoportok más-más mértékben használják fel gondolkodásuk, mentalitásuk, saját tárgyi, földrajzi környezetük eltérő jellegének megfelelően.”

A tájszemlélet és a névalkotási szabályrendszer összefüggéseire CSOMORTÁNI MAGDOLNA is utalt a csíki domborzati nevek regionális sajátosságait taglaló írásában (CSOMORTÁNI 2012). A helynevek efféle „osztódása”, a nagyobb egységek és részeik viszonya nagyon sok esetben testrésznevekkel fejeződik ki, mint: *Haram feje*, *Haram homloka*, *Haram nyaka*, *Haram oldala* stb.

A *patak* lexéma birtokos jelzős szerzetű névformái kapcsán azt is kijelenthetjük, hogy minden bizonnyal a tagolt domborzati viszonyokkal, a patakok és patak völgyek tájékozódásban betöltött kiemelt szerepével is összefügg, hogy a székelyföldi települések névanyagában igen kiterjedt pataknév-rendszerrel találkozunk. Példaként Csík-szentgyörgy és Csíkbánkfalva határából, a Fiság vízgyűjtő területéhez tartozó patakok neveit vizsgáltam meg, amelyeknek jelenkori és történeti adatait BÁRTH JÁNOS gyűjtötte össze (BÁRTH 2007: 412). Ezek az élő nevek – *Fiság*, *Taploca*, *Aranyásás pataka*, *Rovák pataka*, *Monyasd pataka*, *Bor pataka*, *Medves pataka*, *Hiászó pataka*, *Patak a falu között*, *Források vize*, *Alsó-Áj pataka*, *Felső-Áj pataka*, *Egresaszó pataka*, *Sás pataka*, *Mező pataka*, *Beze pataka*, *Édesbükke pataka*, *Martonos pataka*, *Szentegyház pataka*, *Rügy pataka*, *Küszürű pataka*, *Pincéd pataka* – a havasi határhasználat 17–20. századi dokumentumaiban is sűrűn visszaköszönnek, völgynévként, határnévként és névbokrok alapelemeként (BÁRTH 2007: 364–370). A névanyagban szinte kivétel nélkül jelölt birtokos jelzős szerkezetek szerepelnek, a nevek szemantikai kategóriái között a részegész viszony, a másik helyhez való viszonyítás és a birtoklás kifejeződése a leggyakoribb. Ezek a nevek általában metonimikus névátvitel útján azonban völgynévként is funkcionálnak, sőt, a történeti szövegekből gyakrabban a völgynévi előfordulás kerül elő: „Lévén fenn írt Nyíró János eő kegyelmének a Szent györgyi határon *Tompád patakában* egy szekér derékra való kaszáló széna fű helye...”, „*Medvés bükke patak feiben az oldalba* egy darab négy köblös... (zabföld)”. A konkrét folyóvízre utalás általában nyelvileg is kifejeződik a *vize*, *folyása*, *folyamatja* stb. szavakkal: „...vicinussa egy felöl a *Rött pataka vize*”.

Ezek alapján úgy vélem, hogy a korábban példaként vizsgált – birtokos személyjeles –, *pataka* utótagú nevek speciális típust képviselnek. A jelölt birtokos jelzős szerkezetek sokaságát növelő más hatóerők mellett ebben az esetben talán azzal is számolhatunk, hogy a birtokos személyjeles *pataka* forma a völgynévadás névformánsává vált. Ehhez hozzájárulhatott, hogy az archaikusabb *-a*, *-e* forma (*pataka*) helynevekben rögzült, a tulajdonnévi használat elkülönült a közzói *-ja*, *-je* birtokos személyjel előfordulásától (*patakja*).

A birtokos jelzős szerkezetek jelöltsége olyannyira regionális nyelvi jelenség, hogy sok névadat több esetben pontatlanul, jelöletlen formában fordul elő a kevésbé igényes térképi névírásban, illetve az internetes és nyomtatott sajtóban. Az élőszóbeli névhasználatot viszont, a nevek funkciójából következően, mindez egyelőre nem befolyásolja.

3.3. Határozós szerkezetű nevek

SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjteményében más névtáraktól eltérően gyakran találkozhatunk különleges formájú, szerkezetű helymegjelölésekkel: *Vizre menőben az akasztó fán alol* (EHA. 2: Kilyén), *Fel menőbe* (EHA. 2: Kézdiszárzapatok), *Lemenő Lábban* (EHA. 2: Sepsibodok), *Felmenőbenn a Kenderes kert felett* (EHA. 2: Kézdiszárzapatok). Ezek a „laza szerkezetű”, illetve „szokatlan alaki szerkezetű” nevek általában azt a gyanút ébresztik a névrendszer elemzőiben, hogy csak alkalmi, köznévi helymegjelöléseket, nem pedig megszilárdult, állandósult használatú helyneveket jegyeztek föl vagy alkottak meg az egykori írástudók.

Az efféle névformák megítélése sok esetben előkerült a helynévkutatás irodalmában. A szerzők általában együtt tárgyalják a bizonytalan státuszú helymegjelölések egyes fajtáit, a névutós, ragos, határozós stb. szerkezeteket, hiszen mindegyikkel kapcsolatban kérdéses, hogy valóban névként funkcionált, illetve funkcionál-e a különböző szövegekben.

Feltűnő, hogy a „határozós szerkezetű nevek”, vagyis a „valamire/valahová menő” típus történeti (zömmel 16–19. századi) példáinak csak szórványosan akadnak 20. századi, élőnyelvi folytatásai erdélyi jelenkori helynévgyűjtésekben (példaképpen, a teljesség igénye nélkül: SZABÓ T. 1942, CSOMORTÁNI 1997, JANITSEK–SZŐCS 1998, JANITSEK–HÁRI 2000, HINTS 2000, SZOPOS 2004, JANITSEK 2008, FARKAS–ZÁNTÓ 2008, BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008). Még ritkábban, elenyésző számban fordulnak elő hasonló adatok a magyar nyelvterület más részein, az ún. megyei-járási földrajzi-név-gyűjtemények tanúsága szerint.

Kérdés tehát, hogy az *X-re menő/hágó/járó*-féle erdélyi névadatok egy tájra, illetve történeti korszakra jellemző különleges névtípusba tartoznak-e, vagy lejegyzésük körülményeiből, illetve szerkezeti sajátosságaikból adódóan rögtönzött helymegjelöléseknek, körülírásoknak tekinthetők. Vizsgálatukhoz mindenképpen nagyszámú adat „átrostálására” van szükség (HOFFMANN 1993: 64), amire az elektronikus formában is hozzáférhető helynévtár kiváló lehetőséget biztosít. Az adatok időbeli-térbeli elemzésén keresztül pedig az efféle szerkezetek Erdélyen belüli regionális megoszlását és koronkénti változásait követhetjük nyomon.

BENKŐ LORÁND a Nyárád menti helyneveket bemutató monográfiájában, annak alaktani rendszerező fejezetében utal a „határozós összetételek” csoportjára, amelyek a „térbeli haladást jelentő igéből képzett, jelen idejű melléknévi igenevekkel alakult földrajzinevekben fordulnak elő” (BENKŐ 1947: 40). Két típusukat különíti el: a „határozóragos köznév + melléknévi igenév” (*Árokramenő, Díjorahágó, Rétremenő*), valamint a „határozószó + melléknévi igenév” (*Alájáró, Béjövő, Féhágó*) csoportokat (BENKŐ 1947: 40). A névutós, ragos szerkezetek kapcsán megjegyzi, hogy azok „tulajdonképpen körülíráso, melyek a hely tüzetesebb megjelölésére szolgálnak... az összeírásokban tehát itt legtöbbször nem is földrajzinevekről, hanem inkább területmeghatározásokról beszélhetünk” (BENKŐ 1947: 42). A határozós szerkezetekkel kapcsolatban tehát – az élő névanyag ismeretében – számára nem merült föl a „névség” problematikája. *Hágó* és társai című rövid írásából az is kiderül, hogy BENKŐ figyelmét (etimológiai célját

követve) nem az ilyen nevek különös szerkezete, hanem „logikája” keltette föl, vagyis az, hogy ezek az igenevek nem az ember, hanem az adott terület, földdarab járására, menésére, felhágására vonatkoznak. A denotátumokra vonatkozóan még megállapítja, hogy ezek a nevek „szántót, kaszálót, erdőt, patakot, kerítést jelölnek, ...legritkább esetben vonatkoznak útra” (BENKŐ 1944: 477).

INCZEFI GÉZA egy tanulmányában aprólékosan rendszerezte az általa „laza szerkezetű földrajzi nevek”-ként emlegetett névformákat (INCZEFI 1967). Kiemelte, hogy ezek a különleges alakulatok a névvé válás folyamatának egy kezdeti állapotát mutatják. Írására MEZŐ ANDRÁS reagált (1968), aki szerint ezek a nyelvi adatok elsősorban írásban fordulnak elő, és nem valódi, szóbeli névhasználatot tükröznek. INCZEFI GÉZA válaszul közölt megjegyzéseiben (INCZEFI 1968) külön kiemelte azokat a megbízható forrásból és saját gyűjtéséből származó adatokat, amelyek az élő névhasználatban is bizonyítják némelyik igenevet tartalmazó, laza szerkezetű helynév létezését: *Patakra járó*, *Murára-nyulló* stb. (INCZEFI 1968: 208). Felhívta a figyelmet arra is, hogy bár az efféle példák főként Erdélyből származnak, néhány Zala megyei adat azt mutatja, hogy szórványosan más helyeken is találkozhatunk ezzel a típussal. Néhány évvel később VÉGH JÓZSEF (1970: 376) a téma kapcsán arra hívta föl a helynévgyűjtő mozgalomban munkálkodók figyelmét, hogy mennyire fontos a szinkrón gyűjtésekben az igazi, élő népnyelvi adat pontos, körütekintő lejegyzése, hiszen a történeti források adatairól nehéz megállapítani, hogy „mondták-e valaha, valóban így”.

J. SOLTÉSZ KATALIN „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” néven említi tanulmányaiban (1986, 1989) a különleges névformákat. Adatait az 1970-es, '80-as években megjelent megyei névtárakból és SZABÓ T. ATTILA Kalotaszeg helynevei című munkájából (1942) meríti. A határozós szerkezetekkel kapcsolatban rámutat arra, hogy több variációban fordulhatnak elő, és elsősorban írásos forrásokból adathatók, de a helynévgyűjtések egészéhez képest is csak kis számban. Területi eloszlásukról szólva felhívja a figyelmet arra, hogy a kalotaszegi anyagban különösen nagy arányban bukannak föl. Ennek valószínűsített okaként együtt említi a helyi nyelvsajátságokat és a hivatalos írásbeliség hatását is.

A magyar nyelv történeti nyelvtanának szóösszetételekkel foglalkozó fejezetében ZELLIGER ERZSÉBET azokkal a határozós szerkezetű összetett földrajzi nevekkal foglalkozik, amelyeknek alaptagja melléknévi igenév, bővítményi tagja határozószó (ómagyar kori példái: 1307: *Alayarou*, 1348: *altalyaro*, 1367: fluuium *Altalesew*) (ZELLIGER 1991: 541). Véleménye szerint – olyan jeles nyelvtörténeti példák alapján, mint a TA. *feheruu-aru rea meneh* szórványa –, „ha a bővítményi tag ragos/névutós főnév, szoros szókapcsolatnak minősül, és megtartja igenévi jellegét”, vagyis nem tekinthető helynévnek. A korai adatok alapján mindenesetre nagy múltúnak (bár szórványosnak) tűnnek a magyar nyelv történetében a különböző határozós helymegjelölő szerkezetek. Az újkori, illetve jelenkori párhuzamokkal való összevetést viszont az ómagyar példák idegen nyelvi közege, és az egyes névalakok folyamatos adatolásának hiánya jelentősen megnehezíti, szinte teljesen bizonytalanná teszi.

HOFFMANN ISTVÁN a határozós szerkezetű, igenevet tartalmazó névformák szerkezeti elemzésekor rámutat arra, hogy a szinkroniában különböző változási fokon álló

névalakokkal találkozhatunk. Megkülönböztet olyan *X-re dülő* típusú, kétrészesnek tekinthető neveket, amelyekben az igenév földrajzi köznévvé vált (erre maga a *dülő* a legjobb példa). Azokat a névformákat, ahol az utótag főnevesülése még nem ment végbe (például *nyúló, fekvő*), hiányos szerkezetűeknek tekinti. Jelzi, hogy néhány esetben átmeneti, nehezen besorolható nevek is előfordulhatnak, amelyek igenévi eleme (például *járó*) „esetleg földrajzi köznévként is tekinthető” (1993/2007: 77). Egyetért J. SOLTÉSZ KATALIN véleményével, amely szerint ezek a nevek periférikus jellegűek a magyar névrendszerben. Hasonlóan vélekedik SEBESTYÉN ÁRPÁD is, aki a névutós helynevek kapcsán foglalkozik valamennyi különleges szerkezetű helynévtípussal. Ő is rámutat, hogy „az *X-re dülő, nyúló, menő, járó* határozós szerkezetek valóban szinte automatikusan kiegészülnek a tudatban a helyzetadta *föld, rét* stb. elemekkel, ez provokálja az ige- nevek főnevesülését, ezáltal a határozós szerkezet főnévi értékben való helynevesülését.” Hozzáteszi, hogy „a nem igenévi, *X-re dül* határozós szerkezet önmagában nem válik névvé” (1998: 81).

SEBESTYÉN ÁRPÁD tanulmányában joggal jelenti ki, hogy: „A névutós helynevek vagy helymegjelölő szerkezetek tömeges adatolását századunkban SZABÓ T. ATTILÁNAK köszönhetjük” (SEBESTYÉN 1998: 71). A kolozsvári tudós helynévgyűjtési- és közlési elveit leginkább a ’40-es évek tájékán megjelent fontos munkáinak (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy helynevei – SZABÓ T. 1937/1988, 1942, 1945) bevezetőiből ismerhetjük meg. SZABÓ T. ATTILA fontosnak tartotta nemcsak a „tőhelynevek”, hanem valamennyi változatuk kijegyzetelését, és a denotátumra vonatkozóan minden olyan információ felgyűjtését, ami a nevek értelmezéséhez, több tudomány általi felhasználásához fontos lehet (SZABÓ T. 1937/1988: 110). Saját szavaival: „A történeti adatok összegyűjtése és közlése során nemcsak arra törekedtem, hogy közlésem minél teljesebb és az elsődleges forrás hangjelölését minél pontosabban visszatükröző legyen, de egyben arra is, hogy az egyes adatok nem a forrásból kiszakítva, pusztán önmagukban álljanak rendelkezésre, hanem hogy kiemelve is az elsődleges forrás közvetlenségével adják a történeti adatot. (...) Ezért, ahol erre szükség volt, nemcsak a forrásban előforduló helynévi adatnak a (...) pontos közlésére fektettem a főszólyt (...), hanem arra is, hogy a kérdéses adatot szövegösszefüggésben közöljem, és így beszédesebbé tegyem” (SZABÓ T. 1942: XII–XIII).

A fent idézett tanulmányok azt is sugallják, hogy a névkutatók nem is annyira csak a szokatlan nevek szerkezeti sajátosságai, hanem (elsősorban a névutós és a ragos szerkezetek esetében) a SZABÓ T. ATTILA-féle adattárakban képviselt nagy számarányuk miatt kérdőjelezi meg az ilyen adatok valódi helynév mivoltát, eltérést feltételezve a történeti források nyelvezete és az élőbeszéd között.

SZABÓ T. ATTILA hatalmas adattára okkal bizonytalanítja el a mai olvasót: mit tartson valódi, használatos névként a régiségből, és mit nem? Ehhez hozzájárul a nevek variálódása, a tágabb szöveggörnyezet, a mondatbeli szerep ismeretlen volta, a pontos lokalizáció hiánya. Másrészt viszont az adatok nagy száma, és olykor egyes nevek folyamatos adatolása azt a reményt kelti, hogy pontosabb megállapításokat tehetünk, mintha csak jelenkori vagy egy-két történeti előfordulást tartalmazó közléseket lapozgatnánk. Az informatizált adattár lehetővé teszi azt is, hogy névföldrajzi szempontból

elemezzük a *Rétremenő, Feljáró, Sárramenő* típusú szerkezeteket. Természetesen (SZABÓ T. ATTILASzándékának megfelelően – ahogy az életében megjelent helynévkötetek is mutatják) csak a történeti és jelenkori gyűjtések együttes értelmezése, kivallatása szolgálhat igazán teljes tanulsággal. Ezért több település esetében SZABÓ T. ATTILA adatait összevetettem utóbbi évtizedekben megjelent, szinkrón gyűjtést tartalmazó közleményekkel.

Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár közel 350 000 adata közül 12 890-ben találunk a *menő, jövő, kelő, hágó, járó, szökő, nyúló, rúgó* (mozgást, térbeli haladást kifejező) szavakkal alkotott melléknévi igeneves szerkezetet. Ha pusztán az ilyen adatok számát vesszük figyelembe, a kiemelkedően gazdag Maros-Torda és Kolozs megyei névanyagban mutatkoznak a legmagasabb értékek. De ha az efféle szerkezetek számát és az adott vármegye összes névadatának számát összevetjük, látható, hogy Háromszékben és Csík-Gyergyó-Kászonszékben található meg ez a típus a legnagyobb arányban (11,7%, illetve 9,5%).

Az összesítő táblázat (120. ábra) egyéb értékei azt is megmutatják, hogy az egyes igenevek eltérően reprezentálódnak a különböző megyékben, székeken. A *járó* és *hágó* Maros-Torda, a *menő, jövő, kelő* és *szökő* Háromszék, a *rúgó* Torda-Aranyos, a *nyúló* Kolozs vidékén a leggyakoribb.

	Alsófehér	Háromszék	Szilág	Kis- és Nagyküllő	Torda-Aranyos	Udvarhelyszék	Maros-Torda	Csik-Gyergyó- Kászón	Szolnok- Doboka	Kolozs	Peremvidék	Összesen
<i>járó</i>	224	92	288	444	348	194	2454	77	441	955	62	5 579
<i>menő</i>	225	834	37	212	174	105	571	446	229	404	75	3 312
<i>hágó</i>	61	126	52	117	31	215	738	144	145	348	5	1 982
<i>jövő</i>	18	333	11	20	20	34	173	145	56	91	13	914
<i>kelő</i>	0	269	1	7	2	15	32	81	3	7	3	420
<i>rúgó</i>	60	11	7	16	125	23	35	7	47	56	4	391
<i>nyúló</i>	11	36	15	6	18	6	31	1	32	68	2	226
<i>szökő</i>	0	64	0	0	0	0	0	1	0	1	0	66
Igeneves szerkezetek összesen	599	1765	411	822	718	592	4034	902	953	1930	164	12 890
Összes adat	20 495	15 098	18 188	21 607	19 888	19 215	66 822	9 468	60 294	85 496	6 485	343 056
Igeneves szerkezetek aránya	2,9%	11,7%	2,3%	3,8%	3,6%	3,1%	6,0%	9,5%	1,6%	2,3%	2,5%	

120. ábra: az igeneves szerkezetek aránya az egyes megyékben

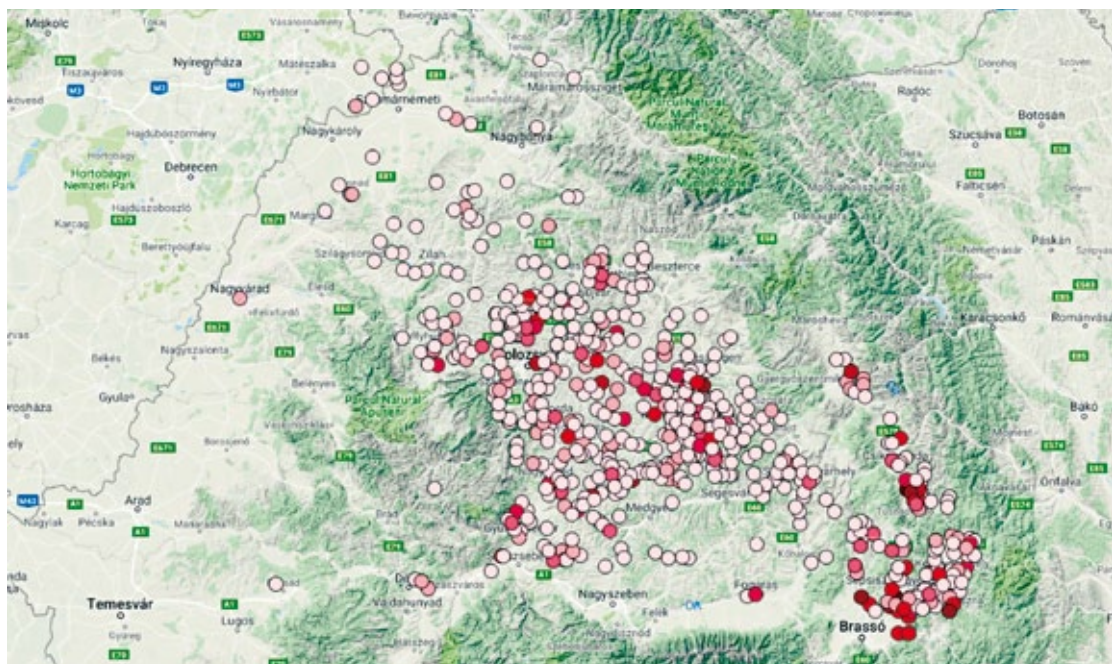
Ha BENKŐ LORÁND rendszerezéséhez hasonlóan az efféle helymegjelöléseket szerkezetük alapján csoportosítjuk, az összes adat vizsgálata a határozóragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév (például *Rétre menő*) típus túlsúlyát mutatja a határozószó + folyamatos melléknévi igenév (például *Alámenő*) típussal szemben: az előbbi közel kétszer annyi adattal szerepel a történeti anyagban, mint az utóbbi. Az adatok azonban azt mutatják, hogy elsősorban a leggyakoribb (*járó, menő, hágó, jövő*) igenevet tartalmazó szerkezetek nagy száma miatt alakul így a két csoport aránya. (A határozószó + folyamatos melléknévi igenév csoport valójában igekötővel, határozószóval és névutóval alakult szintagmákat foglal magában, a következőkben azonban mégis a BENKŐ-féle meghatározást használom az adatok átláthatóbb csoportosítása érdekében.)

A területi megoszlást és a különböző szerkezeti csoportokat tehát az egyes igenevek szerint külön-külön vizsgálva is érdemes szemügyre venni.

A nagyszámú *járó* utótagú szerkezet csaknem fele utat, utcát, ösvényt jelöl: például *Vizre járo uccza* (EHA. 2: Zágon), *Molduvara járo ut* (EHA. 8: Gyergyószentmiklós). Kevesebb esetben fordul elő ragos névszó mellett, például *Tetves Kutra jároban* (EHA. 8: Vasláb), mint köznevesült, igekötős formában: *feljáró* ‘felfelé nyúló föld’, *keresztüljáró* ‘keresztben fekvő föld (?)’, *alájáró* ‘lefelé nyúló föld (?)’ jelentésben. Például: *feljáróban* (EHA. 8: Gyergyószárhegy), *keresztül járo szénafűben* (EHA. 6: Homoródszentpéter), *oldalba alá jároba* (EHA. 6: Székelyszállás). Területi elterjedése a 12I. ábrán régióként látható. Feltűnő, hogy *menő* általánosan ellentétes arányban szerepel az adott megyében, vagyis hasonló funkcióban állhat az adatokban.

A *menő* utótagú szerkezetek mintegy negyedét teszik ki a vizsgált igeneves formáknak. Kis részük melléknévi szerepű: *Tóra meneő ut* (EHA. 8: Gyergyószentmiklós), útra, utcára vonatkozik, megjelölve annak irányát. A történeti adatok döntő többsége valamiféle határrészt, földdarabot jelöl. A ragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév szerkezet tulajdonképpen a terület pontos határát jelöli meg: például *Kerezt vtra meneo* (EHA. 2: Uzon), *Saros Arokra menoben* (EHA. 2: Barót), *Nadas Arokra meneő feöld* (EHA. 6: Székelyudvarhely). A (kevésbé gyakori) határozószó + folyamatos melléknévi igenév típus általában olyan alakokban fordul elő, ahol tulajdonképpen főnevesült, igekötős folyamatos melléknévi igenevek váltak helynévvé: például *felmenő* (a SzT. alapján ‘felfelé nyúló határrész’): *Hoszu felmenőbe* (EHA. 6: Bibarcfalva); *lemenő* (a SzT. alapján ‘lefelé lejtő hely’): *lemenőb[en]* (EHA. 2: Barót); *alámenő* ‘lefelé lejtő földterület (?)’: *alá menőben* (EHA. 2: Haraly); *kimenő* (az SzT. alapján ‘felfelé rúgó föld’): *kimenő nevű lábban* (EHA. 2: Albis); *bemenő* ‘belterületbe nyúló földterület (?)’: *bémenő* (EHA. 2: Sepsibodok). Néhány esetben a *kimenő, felmenő, alámenő* stb. melléknévként áll, és a megjelölés útra, utcára vonatkozik: *kender földek mellet ki menő uttza* (EHA. 2: Árkos). Kivételesen az is előfordul, hogy névutós névszót követ a folyamatos melléknévi igenév: *Hegj ala meneoben* (EHA. 2: Uzon).

Lehetséges, hogy hatással volt a sok *menő* utótagú szerkezet a *mentiben* szócskát tartalmazó helymegjelölések (például *Vasar ut mentiben* – EHA. 2: Alsócsernáton) kialakulására is, amelyek jól körülhatárolható területen, Háromszék déli részében, Sepsiszentgyörgytől délre, 22 településen fordulnak elő egy-két esetben. Kiemelkedően

121. ábra: a *valahova, valamire menő* típusú szerkezetek aránya a helynevekben

sok adat csak Uzon helynevei között tűnik föl. Az efféle adatok: *Mézes pataka mentiben* (EHA. 2: Árapataka), valószínűleg az ‘út, patak mentén, vele egy irányban elterülő’ (SzT. *mente* a.) földre vonatkoznak. A *menő* utótagos formák hatását mutatják azok a szerkezetek is, ahol a *mentiben* szóhoz igekötő is járul, és így igenévi funkciót kölcsönöz neki: *Bodolai ut lementibe* (EHA. 2: Uzon).

A fenti táblázat (120.) jól mutatja, hogy a *menő* igenévvvel alkotott helymegjelölő szerkezetek legnagyobb részben (834 adat) háromszéki települések adataiból kerülnek elő. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék területéről már kevesebb mint feleannyit (446), Udvarhelyszékből mindössze 105 adatot találunk. Ebben az esetben talán érdemes azt is megvizsgálni, hogy hány településről származnak ezek az adatok, és hogy az egyes településeken hány előfordulásuk van. Háromszék településeinek mintegy 70 százalékában, 79 helységben jelenik meg ilyen szerkezet, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben 32 helységben (42%), Udvarhelyszékben pedig csak 29 helységben (21%). Változatos az egyes településeken előforduló adatok száma is: legtöbbször 2-3 példát, néhány helységben (például Illyefalva, Kilyén, Zágon, Csíkszentimre, Csíkszentsimon) viszont kiemelkedően magas számot (60-80-100 adatot) találunk. Tehát amellett, hogy a vizsgált szerkezet a három megyében, széken különböző eloszlást mutat, néhány településen, egy-egy forrásban feltűnően gyakori a használata. Ez valószínűleg arra utal, hogy bizonyos helyeken (és bizonyos időszakokban – főként a 18. században) néhány névlejegyző írásbeli nyelvhasználatára különösen jellemző ez a forma (lásd: 121. ábra).

A *hágó* a többi vizsgált igenévhez képest eltérő jellegzetességeket mutat. Önállóan, főnevesült formában is gyakran fordul elő helynevekben, például *Köves hágó* (EHA. 6: Bözöd). Ragos névszó mellett jóval kevesebbszer fordul elő (például *hegyre hagob[an]* – EHA. 6: Bözöd), mint köznevesült formában, *fel* és *ki* igekötővel, ‘hágó’ jelentésben: *fel hágó* (EHA. 8: Gyergyószentmiklós); *ki hágó nevezetű helyben* (EHA. 8: Lázárfalva), *fel hágó fején* (EHA. 6: Abásfalva). Földrajzi eloszlása is különbözik az előzőktől: leginkább marosszéki adatok között tűnik föl.

A *menő*-höz hasonlóan a *jövő* utótagú szerkezetek is túlnyomórészt határrészt, földterületet jelölő helymegjelölésekben fordulnak elő. Az ilyen adatok 90 százalékában ragos névszó + folyamatos melléknévi igenév szerkezetet találunk, a *menő* utótagos formákhoz hasonló jelentésben, például *országutjára jövőben* (EHA. 8: Lázárfalva), *Kurta völgyre jövőben* (EHA. 2: Étfalva), *Malom Utra jövő lábban* (EHA. 2: Zalán). Köznevesült, igekötős folyamatos melléknévi igeneves szerkezetre kevesebb példát találunk, mint a *menő* esetében: *fel jövőben* (EHA. 2: Albis), *Béjövő* (EHA. 2: Bita), *alájövő Lapossában* (EHA. 2: Uzon) stb. A *jövő* utótagos szerkezetek a Háromszéki adatokban találhatók meg legnagyobb számban.

A *kelő* utótagú szerkezetek a többi igeneves formától különböző jelentésmozzanatokat tartalmaznak. Olyan földterületre vonatkoznak, amely egy út (vagy más hosszan elnyúló tereptárgy) két oldalán terül el. Legtöbbször (például legkorábbi, 1556-ból) *vtől által kelőbe* (EHA. 2: Maksa) alakban fordulnak elő. A valószínűleg archaikus, ragtalan forma mellett csak ritkán, mintegy húsz esetben találunk ragos formákat, mint például a *Havad utat által kelőben* (EHA. 2: Hídvég). Az adatok kb. egynegyedében a *kelő* határozószó nélkül a ragtalan névszóhoz járul, például *ősvény kelőben* (EHA. 2: Kilyén). Adatainak óriási hányada háromszéki (122. ábra).

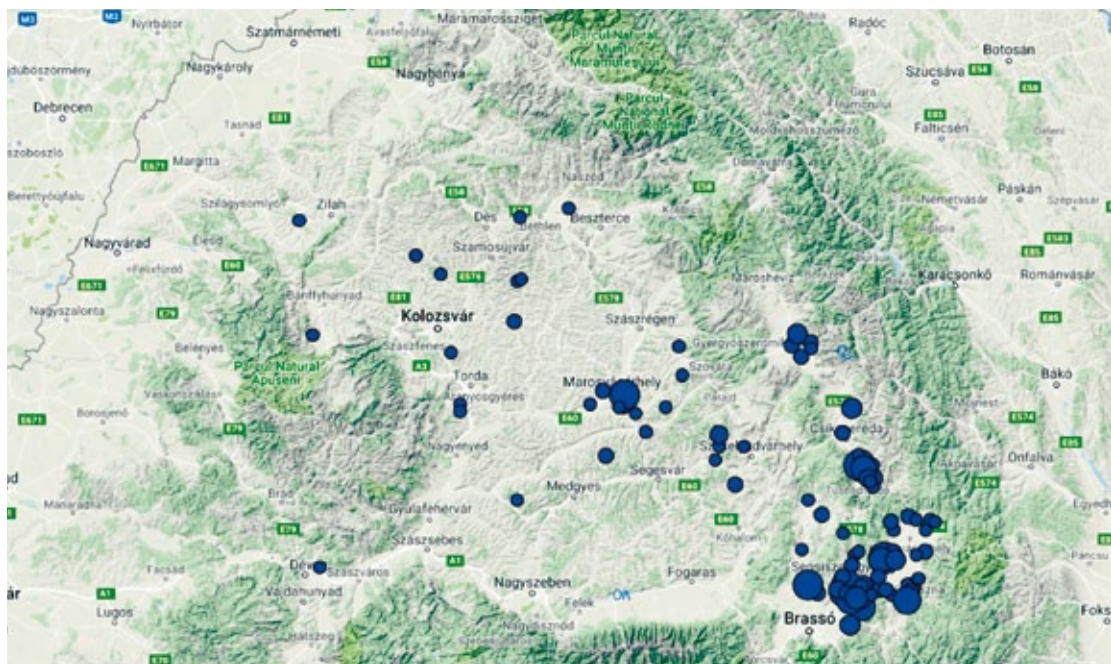
A *kelő* melléknévi igenevet tartalmazó formák között találunk olyan példát is, amely jelzi az efféle szerkezetek túlbujánzását egy-egy falu (itt a fentebb is említett Kilyén) névanyagában: *Az Banyara menőben; Az Nagj Könél az Banja ősvény kelőben; Banyara ősvény kelőre menőben* (EHA. 2: Kilyén).

Az előző kifejezések területi megoszlásával ellentétesen, a *rúgó* igenév az efféle szerkezetekben a Székelyföldön kevésbé, viszont a dél-erdélyi megyékben igen gyakori (123. ábra). Ragos névszók mellett fordul elő szinte minden esetben, pl.: *Rétre rúgo lábba* (EHA. 2: Erősd).

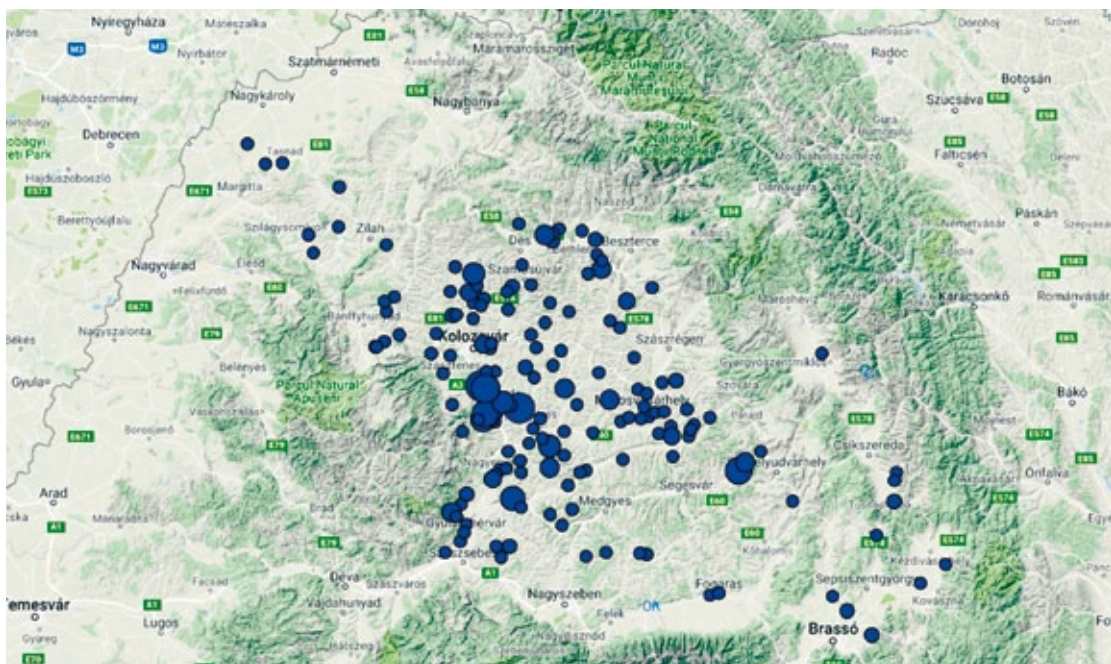
A *nyúló* utótagú szerkezetek főként a közép-erdélyi megyékben járatosak. Sok esetben *kinyúló* formában, például *Ki nyuloban* (EHA. 2: Kilyén).

A *szökő* a *kelő*-höz hasonló szerkezetekben, hasonló jelentésben, az előbbinek variánsaként található meg, de szinte kizárólag háromszéki települések anyagában. Legtöbbször *hazug ut által szökőben* (EHA. 2: Kilyén) formában, néhány esetben határozószó nélkül, például *Gödör szökő* (EHA. 2: Papolc). A *szökő*, a *kelő* szélesebb elterjedéséhez képest jól elhatárolható területen, Háromszék déli, nyugati településein tűnik föl.

Az igeneves szerkezetek a történeti helynévgyűjtés időkeretein belül nem mutatnak látványos időbeli megoszlást. Az összes adat számával arányosan jelennek meg a különböző korszakokban, tehát a legtöbb ilyen helymegjelölés a 18. századból való, éppúgy, mint a SZABÓ T. ATTILA által kijegyzetelt adatok zöme.

122. ábra: a *valahova, valamire kelő* típusú szerkezetek aránya a helynevekben

123. ábra: a *valahova, valamire rúg* típusú szerkezetek aránya a helynevekben

A történeti példákból kirajzolódó névtípus továbbélését, használatát természetesen a jelenkori helynévgyűjtésekben érhetnénk tetten. Ilyen vizsgálatra egész Erdélyre kiterjedően ebben az elemzésben nem vállalkoztam. Néhány, a közelmúltban kiadott, egy-egy település vagy kistáj névanyagát közzevető gyűjteményben rábukkantam efféle helynevekre, ez az adatmennyiség azonban nem elegendő ahhoz, hogy tűpontos következtetéseket vonhassunk le a *menő*, *jövő*, *járó* stb. típusú, igeneves szerkezetekkel kapcsolatban.

A háromszéki Hídvég helyneveinek gyűjteménye sok idevonható történeti adatot is közöl a 17–19. századból. 20–21. századi folytatása viszont csak a *Felmenő* és a *Měj-Árokra menőben* helynévnek van (JANITSEK 2008: 84, 91). Árapatak jelenkori helynévanyagában már nem szerepel ilyen név, viszont az 1864-es PESTY-féle gyűjtésben ott találjuk a *Rétre-menő* névadatot (JANITSEK 2008: 168). Az egykori jegyző frappáns magyarázatát is érdemes idézni: „Rétre-menő-határ rész szántók. Az itt lévő szántók бүтүјөккел a rétre menvén neve innen eredett” (JANITSEK 2008: 168). Az ugyancsak háromszéki Angyalos számos történeti *menő*, *jövő* adatának csak egy 20. századi párhuzama maradt, a *Nyirre menő* (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 34). Hasonló a helyzet Kökös névanyagában is, ahol ennek a típusnak a továbbélését csak a *Sára menő* és az *Egere menő* bizonyítja (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 90, 95).

Meglepő, hogy a történetileg leggazdagabban adatolt Kilyén jelenkori névnyaga nem tartalmaz efféle helynevet (FARKAS–ZÁNTÓ 2008). A szomszédos Szotyor helynevei közt is csak a *Vasútra menő* – *Vasútra rúgó láb* adat utal ennek a típusnak a meglétére (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 41).

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtése Csíkszék területéről viszonylag kevés adatot tartalmaz, ezzel együtt kevesebb *menő*, *jövő* típusú helymegjelölést is, mint például Háromszék esetében. A jelenkori gyűjtések azonban számos efféle névadattal szolgálnak: Csíkcicsó adatai között előfordul *Rétre mēnő*, *Árokszőkő*, *Borzsovába menő*, *Taplocára menő*, *Vízre menő* is (CSOMORTÁNI 1997: 9, 12, 13, 21, 22). Göröcsfalva adatárában találunk *Alájövő*, *Alámenő*, *Átolfėkvő*, *Kerremenő*, *Kihágó*, *Ótra jövő*, *Rákosi határra menő*, *Szėpvízre menő* – *járó* helynevet is (CSOMORTÁNI 1997: 54, 56, 57–59). Csíkszentimre gazdag történeti helynévnyaga számos efféle névformát tartalmaz, de a jelenkori gyűjtésben csak a *Felhágó* és az *Oltramenő* helynév jelenik meg (SZOPOS 2004: 18, 21). Sepsiszentkirály 20. századi helynevei között csak a *Fėlhágó* és a *Kerte (!) jövő* fordul elő (JANITSEK–HÁRI 2000: 26, 30). Kászónújfaluban a *Tőre hágó*, (HINTS 2000: 16), Kászonimpėrfalván a *Hegystėr-hágó*, *Cserėhágó* (HINTS 2000: 35, 32) bukkan fől.

Az udvarhelyszéki Parajd névanyagában egyáltalán nem találunk efféle névalakot (JANITSEK–SZŐCS 2002), Etéd helynevei közt pedig csak a *Felhágó* (JANITSEK–SZŐCS 1998: 42) fordul elő.

Az előbbiekhöz hasonló tanulságokkal szolgál a Kalotaszeg történeti és jelenkori helynévanyagát (mutatóval együtt) közlő SZABÓ T. ATTILA-féle kötet. A számtalan *járó*, *menő* a történeti anyagban bukkan fől, a 20. századi gyűjtésben csak elvétve: *Bėjáró*, *Bėjáró föld*, *Feljáró*, *Keresztűljáró* stb. (SZABÓ T. 1942: 125, 135, 72).

A jelenkori adatok között tehát ritkán, de megtaláljuk a *menő*, *jövő* stb. igenévvél alkotott szerkezeteket. Arányuk viszont jóval kisebb, mint a történeti helynévanyagban. A gyűjtők természetesen eltérően ítélik meg a hallott adatokat, és nem biztos, hogy mindig fölveszik adattárukba a bizonytalanak, rögtönzöttnek vélt helymegjelöléseket.

Mi magyarázhatja az efféle szerkezetek gyakori felbukkanását a történeti adatok között? Legvalószínűbb, hogy a válasz a forrásként használt írások témájában, szövegalkotási tulajdonságaiban rejlik. A birtokösszeírások, határperek szövegeiben a lejegyzők efféle formákkal is sűrűn éltek: „*csereföld, mely a patakra megyen véggel*”, „*Bitze patakára megyen véggel*”, ti. a földnek ‘a pataknál húzódik a határa’. Az efféle, helynévnek egyáltalán nem tekinthető formák változataként válhatott gyakorivá a rövidebb, helynévszerűbb *X-re menő* forma, amely élő helynevekkel, helymegjelölésekkel is rokonságot tartott, viszont felépítése is mutatja, hogy elsődleges célja a terület kérdéses határának kijelölése, megadása volt. BENKŐ LORÁND *hágó*-val kapcsolatos, fentebb említett észrevételeivel is összecseng, hogy ezekben a helymegjelölésekben és helynevekben ugyanazt az – általában antropomorfnak nevezett – gondolkodásmódot látjuk kifejeződni, amely alapján bizonyos tereptárgyaknak (például hegynek) *oldalát, fejét, lábát, gerincét* említjük meg metaforikusan, vagyis testrésznévből alakulnak földrajzi köznevek. A denotátum emberrel való azonosítása érződik azokból a helymeghatározásokból is, amelyekben *valahová menő, járó, kelő* szántóföldről vagy akár az *utat által* is *szökő* területről beszélünk.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Székelyföld jelenkori helyneveiben is többször felbukkanó *Vízremenő*, *Felhágó* típusú helynévadatok mögött egy élő, némileg változékony, de gyakori névadási típus húzódik meg, amelyet az írott források földrajzi pontosságra való törekvése (bizonyos területeken) viszont jócskán túltreprezentál a történeti névanyagban, és amelynek regionális, sőt, településszintű változatossága alakult ki a helyneveket írásba foglaló egykori lejegyzők gyakorlatai alapján.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásom kiindulópontja az a gondolat volt, hogy az óriási nyelvi adattömeget felhalmozó gyűjtemények megszólaltatását az informatikai feldolgozás segítheti igazán. A számítógépes dialektológia többek között a különböző nyelvföldrajzi atlaszok adatainak együttes értelmezésével, látványos térképi megjelenítésével érhet el hatalmas eredményeket, az informatizált adatbázisokra támaszkodó névkutatás pedig százazres, akár milliós nagyságrendű névállományban vizsgálódva írhatja le a nevek tulajdonságait. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási és informatizálási munkálatai kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógépes eszközök a névföldrajzi kutatás számára biztosítanak különösen nagy előnyöket, ezért az erdélyi helynevek elemzésében ezt a szempontot igyekeztem leginkább érvényesíteni.

Írásomban nagy teret kapott SZABÓ T. ATTILA helynévtárának jellemzése és a szöveges változatból létrehozott adatbázis és keresőhonlap bemutatása, abban a reményben, hogy a tapasztalatok ilyen formájú összegzése a munkálatok folytatásához és más, hasonló vállalkozások elindításához is hasznos segítséget nyújt. Az informatizálás folyamatában a gyűjtemény azon tulajdonságai is a felszínre kerültek, amelyek miatt bonyolultabb, speciálisabb módszerekre volt szükség, mint más típusú adatárak (pl. jelenkori helynévgyűjtések) számítógépes feldolgozásánál. Az efféle tulajdonságok (a történeti betűváltozatok sokszínűsége, a körülírásos formák megjelenése stb.) fokozzák ugyan a létrehozott adatbázis heterogenitását, de többféle kutatási irány számára biztosíthatnak forrásanyagot, ezért az informatizált változatnak meg kell őriznie, „át kell mentenie” őket a számítógép dimenziójába is. A keresőprogram működésének leírásakor azokat a funkciókat mutattam be részletesen, amelyeknek a különböző névvizsgálati szempontok érvényesítésében jelentős szerepe lehet, vagyis amelyekkel a leghatékonyabban hívható elő, csoportosítható, rendezhető és ábrázolható valamennyi releváns adat.

A dolgozat elemző részében tárgyalt hangtani, lexikai és szerkezeti-tipológiai témák és a hozzájuk kapcsolódó térképek száma természetesen még jóval nagyobb is lehetne. Kiválasztásukkor arra törekedtem, hogy kapcsolódjanak névföldrajzi, történeti, dialektológiai, névtani kutatások már korábban felvetett kérdéseihez, és minél több szinten ábrázolják az erdélyi helynevek általános jellemzőit és belső földrajzi tagolódását. Egerszersmind igyekeztem bemutatni a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit és korlátait az egyes nyelvi szinteken.

Történeti kérdésekben olyan mozaik-darabkákkal szolgálhatnak a névföldrajzi kutatások, amelyek kiegészíthetik, pontosíthatják, megerősíthetik a korábbi eredményeket. A székelység eredetkérdésével szorosan összefüggő nyugat-dunántúli, észak-magyarországi nyelvi kapcsolatok bizonyítékai az archaizmusokat őrző helynevekben is fennmaradtak, sőt – a nyelvjárási atlaszokkal összevetve – sok esetben csak bennük mutathatók ki. Mindez több hangtani (pl. *orotás*) és lexikai (pl. *árnyék*) példával igazolható. A székely betelepülés fázisainak történeti vizsgálatához a névtípusok földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgált, de újraértelmezésük hozzájárulhat ahhoz,

hogy hagyományos névtani tanulságok ne váljanak gépiesen felhasználhatóvá a történettudományban.

A nyelvjárástörténet, nyelvtörténet kutatói néhány, a nevekben rendszeresen felbukkanó hangtani jelenség és számos névalkotó szó térbeli mozgását, előretörését vagy kiavulását tanulmányozhatják a történeti helynévadatok térképlapjain. Az ilyen vizsgálatokat viszont a névadatok szociolingvisztikai jellemzői és a nevekben felhasznált szókincs egyaránt behatárolják.

A „névközpontú” névföldrajz számára a nevek bármely tulajdonságának területisége sokatmondó lehet, de hiányérzetünk marad, amíg az ilyen típusú vizsgálatok megállnak egy megye vagy táj határainál, és nem terjednek ki a magyar nyelvterület egészére. A helynévalkotásban felhasznált szókincs elemei természetesen sok esetben kisebb régiókban is igen kötött területi elterjedést mutatnak, hiszen szorosan összefüggenek a természeti környezet és a történeti folyamatok által is befolyásolt nyelvjárási szokás-let elemeivel. A nevek típusai, szerkezeti sajátosságai viszont olyan mélyen gyökerező, általánosan használt csoportokba rendeződnek, amelyeknek csak óriási adatmennyiséget informatikai eszközökkel rendszerező, az egész magyar névrendszerre kiterjedő kutatások alapján élesedhetnek ki a területi körvonalai.

A térképlapok alapján jól látható, hogy egyes tipológiai jelenségek névföldrajzi mintázata párhuzamba állítható sok egyéb névadási jegy területi megoszlásával (bizonyos névalkotó földrajzi köznevek elterjedtsége, hangtani sajátosságok, a jelölt birtokos szerkezet gyakorisága): vagyis a Székelyföld helynévmintái – a nyelvjárási jelenségek elkülönüléséhez hasonlóan – lényegesen különböznek más erdélyi területektől.

ÁBRÁK, TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. **ábra:** a névadattárban szereplő települések
2. **ábra:** Szabó T. Attila kézíratos cédulái
3. **ábra:** az adatok számának megoszlása korszakonként
4. **ábra:** az „Olló” szoftver keresőfelülete (2008)
5. **ábra:** az EHA. keresőfelülete a világhálón
6. **ábra:** ő-ző alakok a történeti helynevekben
7. **ábra:** *büdös* – *büdes* az RMNyA. adataiban
8. **ábra:** *büdös* – *büdes* a helynevekben
9. **ábra:** *irtás* – *ortás* az MNyA. adataiban
10. **ábra:** *irt* – *orot* az RMNyA. adataiban
11. **ábra:** *irtás* és *orotás* az RMNyA. és a SzNySz. alapján
12. **ábra:** az *irtás* és *orotás* változatok a helynevekben
13. **ábra:** az *irotvány* – *irtovány* és *orotvány* – *ortovány*, illetve *aratván* – *aratvány* változatok a helynevekben
14. **ábra:** az *irotvány* – *irtovány* és *orotvány* – *ortovány*, illetve *aratván* – *aratvány* változatok Marosvásárhely vidékén
15. **ábra:** a *bükk* a helynevekben
16. **ábra:** a *bikk* a helynevekben
17. **ábra:** a *bükk* és *bikk* aránya a helynévadatokban
18. **ábra:** a *bükk* és *bikk* az RMNyA. adatai alapján
19. **ábra:** a *lyuk* változatai az RMNyA.-ban
20. **ábra:** a *lyuk* változatai a történeti helynevekben
21. **ábra:** a *bodza* változatai az integrált atlaszokban
22. **ábra:** a *bodza* alakváltozatai a történeti helynevekben
23. **ábra:** a bemélyedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája
24. **ábra:** a *vápa* előfordulásai a történeti helynevekben
25. **ábra:** A *borozda* és *barázda* előfordulásai az erdélyi helynevekben
26. **ábra:** a *szakadát* és változatai a helynevekben
27. **ábra:** a *lok* a helynevekben
28. **ábra:** az *aszó* a helynevekben
29. **ábra:** a *szoros* a helynevekben
30. **ábra:** az *dj* a helynevekben
31. **ábra:** az *üver* a helynevekben
32. **ábra:** a *likat* a helynevekben
33. **ábra:** a *lapály* és változatai a helynevekben
34. **ábra:** a *suvadás* és *suhadás* a helynevekben
35. **ábra:** a *debren* és *deblen* a helynevekben
36. **ábra:** a *gátlás* a helynevekben
37. **ábra:** a kiemelkedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája
38. **ábra:** a *pad* a helynevekben
39. **ábra:** a *halom* a helynevekben
40. **ábra:** a *kő* a helynevekben
41. **ábra:** a *havas* a helynevekben
42. **ábra:** a *porond* a helynevekben
43. **ábra:** a *ponk* a helynevekben
44. **ábra:** a *hányás* a helynevekben
45. **ábra:** a *honsok* a helynevekben
46. **ábra:** a *szirt* a helynevekben
47. **ábra:** a *goromb* – *gorond* a helynevekben
48. **ábra:** a *györke* a helynevekben
49. **ábra:** az egyéb térszínformanevek gyakorisági listája
50. **ábra:** az *észak/észak* és az *árnyék* földrajzi köznevek előfordulásai a helynevekben
51. **ábra:** az *árnyék* egyéb előfordulásai a Kárpát-medencében
52. **ábra:** a *verő* – *verőfény* előfordulásai a helynevekben
53. **ábra:** a *mál* – *máj* előfordulásai a helynevekben
54. **ábra:** a *melegoldal* – *hidegoldal* a helynevekben
55. **ábra:** a *mart* a helynevekben
56. **ábra:** a *far* a helynevekben
57. **ábra:** a *derék* a helynevekben
58. **ábra:** a *fének* a helynevekben
59. **ábra:** a *ropó* a helynevekben
60. **ábra:** a *sánc* a helynevekben
61. **ábra:** a *fej* a helynevekben
62. **ábra:** a *tő* a helynevekben
63. **ábra:** a *lapos* a helynevekben

64. **ábra:** a *szegelet* a helynevekben
65. **ábra:** a *láz* a helynevekben
66. **ábra:** az *elve* a helynevekben
67. **ábra:** a *nyak* a helynevekben
68. **ábra:** az *orr* a helynevekben
69. **ábra:** a *bütü* a helynevekben
70. **ábra:** a *karé* – *karáj* a helynevekben
71. **ábra:** a *homlok* a helynevekben
72. **ábra:** a *szád* a helynevekben
73. **ábra:** a *tekerő* a helynevekben
74. **ábra:** az *erős* a helynevekben
75. **ábra:** a *sarok* a helynevekben
76. **ábra:** a *rez* a helynevekben
77. **ábra:** a *szármány* a helynevekben
78. **ábra:** a *hajlás* a helynevekben
79. **ábra:** az *ereszkedő* a helynevekben
80. **ábra:** a *köldök* a helynevekben
81. **ábra:** az erdőnevek gyakorisági listája
82. **ábra:** a *líget* a helynevekben
83. **ábra:** a *kerek* a helynevekben
84. **ábra:** az *avas* a helynevekben
85. **ábra:** a *ciher* a helynevekben
86. **ábra:** a *szálas* a helynevekben
87. **ábra:** a *sűrű* a helynevekben
88. **ábra:** a *gyakor* a helynevekben
89. **ábra:** az *eresztevény* a helynevekben
90. **ábra:** a fanevek gyakorisági listája
91. **ábra:** a *csigolya* és *fűz* előfordulásai a helynevekben
92. **ábra:** a *muzsdaly* a helynevekben
93. **ábra:** a *száldob* – *száldok* a helynevekben
94. **ábra:** a *jahor* – *jáhor* a helynevekben
95. **ábra:** az irtással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája
96. **ábra:** a *vágás* a helynevekben
97. **ábra:** a *szénégető* a helynevekben
98. **ábra:** a *vész* a helynevekben
99. **ábra:** az *aszalvány* a helynevekben
100. **ábra:** az *égés* a helynevekben
101. **ábra:** a földhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája
102. **ábra:** a *poján* a helynevekben
103. **ábra:** a *tanorok* a helynevekben
104. **ábra:** a *csegely* a helynevekben
105. **ábra:** a *düllő* – *döllő* a helynevekben
106. **ábra:** az *Isten kassa* típusú helynevek Erdélyben
107. **ábra:** a vízrajzi köznevek gyakorisági listája
108. **ábra:** *bodon* és *küppü* az RMNyA. adatai között
109. **ábra:** *bodon* és *küppü* a helynevekben
110. **ábra:** patrocíniumi eredetű településnevek Erdélyben
111. **ábra:** *-sd* képzővel alkotott településnevek Erdélyben
112. **ábra:** *-falva* utótagos településnevek Erdélyben
113. **ábra:** *-telek*, *-telke* utótagos településnevek Erdélyben
114. **ábra:** *-laka*, *-háza* utótagos településnevek Erdélyben
115. **ábra:** *-fája*, *-hida* utótagos településnevek Erdélyben
116. **ábra:** a jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevek: a *pataka* aránya az egyes településeken
117. **ábra:** a névbokrosodás példái 1.
118. **ábra:** a névbokrosodás példái 2.
119. **ábra:** a névbokrosodás példái 3.
120. **ábra:** az igeneves szerkezetek aránya az egyes megyékben
121. **ábra:** a „valahova, valamire menő” típusú szerkezetek aránya a helynevekben
122. **ábra:** a „valahova, valamire kelő” típusú szerkezetek aránya a helynevekben
123. **ábra:** a „valahova, valamire rúgó” típusú szerkezetek aránya a helynevekben

- ÁRVAY JÓZSEF 1947. Az *üver* tájszó mai gyergyói jelentései. *Erdélyi Múzeum* 52: 96–99.
- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 73–84.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen.
- BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen.
- BALASSA IVÁN 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Budapest.
- BALOGH LAJOS 1997. A földrajzi köznevekről. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 36–39.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947/1980. Régi magyar nyelvjárások. In: UŐ: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest. 298–348.
- BÁRTH JÁNOS 2004. *Úz-völgyi magyarok*. Kecskemét.
- BÁRTH JÁNOS 2007. *Az eleven székelly tizes*. Kecskemét.
- BÁRTH M. JÁNOS (szerk.) 2006. *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2006a. Szabó T. Attila Erdélyi helynévtörténeti adattára. In: UŐ. szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest. 63–66.
- BÁRTH M. JÁNOS 2006b. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 207–217.
- BÁRTH M. JÁNOS 2008. Székelyföldi történeti helynevek névföldrajzi vizsgálata. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia (Balatonszárszó, 2007) előadásai*. Budapest. 65–74.
- BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk. 2011. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011a. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA (szerk.): *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. Budapest, 2011. II–33.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011b. Számítógépes nyelvföldrajz és névföldrajz. In: *Nyelvészetről mindenkinek*. Szerk.: Balázs Géza. Budapest. 304–307.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011c. *Vápa – lápa*. In: *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY – TÓTH ÁLMOS – BÁRTH M. JÁNOS. Budapest. 183–190.
- BÁRTH M. JÁNOS 2015. Birtokos jelzős szerkezetű helynevek Erdélyben. In: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Szerk.: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA. Budapest. 335–342.
- BÁRTH M. JÁNOS 2016. A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban. In: *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Szerk.: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA. Kolozsvár. 134–143.
- BÁRTH M. JÁNOS 2016b. Névföldrajzi jelenséghatárok Erdélyben. In: VÖRÖS FERENC (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VII. Névregionalizmusok*. A 2016. június 3-4-i soproni névföldrajzi tanácskozás előadásai. Szombathely. 213–226.

- BÁTORI ISTVÁN 2015. A *telek* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BENKŐ LORÁND 1944a. *Üver*. *Erdélyi Múzeum* 49: 133–134.
- BENKŐ LORÁND 1944b. *Hágó és társai*. *Erdélyi Múzeum* 49: 476–477.
- BENKŐ LORÁND 1944c. Lok. *Magyar Nyelv* 44: 52.
- BENKŐ LORÁND 1947a. Két térszíninformanév. *Magyar Nyelv* 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND 1947b. *A Nyárádmente földrajzinevei*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1953. Verőfény. *Magyar Nyelv* 43: 205–207.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- BENKŐ LORÁND 1989. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–358.
- BENKŐ LORÁND 1990a. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. MNyTK. 188. sz. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1990b. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–122.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest.
- BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA (szerk.) 2016. *Az ember és nyelv – térben és időben*. Kolozsvár.
- BÉNYEI ÁGNES 2001. Alsófehér megye. Szabó T. Attila Történeti Helynévgyűjtése I. (ismertetés). *Magyar Nyelvjárások* 39: 233–235.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC 1997. Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC 1999. *Körösladány helynevei*. Eger.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104: 335–351.
- BOGÁTS DÉNES 1929. Háromszéki helynevek. In: CSUTAK VILMOS szerk., *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy. 58–71.
- BOGNÁR ANDRÁS 1982. A jászkunsági helynevek rendszere. *MND*. 25: 65–83.
- BOTÁR ISTVÁN 2008. Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 71–94.
- BÖLCSKEI ANDREA – HAVAS PÉTER – SLÍZ MARIANN 2008. *A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei*. Budapest. Magyar Névtani Dolgozatok 203.
- CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest.
- CSÁKI ÁRPÁD – PÁL-ANTAL SÁNDOR 2012–2015. *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I–IV*. Budapest-Sepsiszentgyörgy.

- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2002. Nyelvjárási és államnyelvi hatások Zoboralja helyneveiben. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 201–206.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1992. Erdélyi magyar helynévkutatásunk jelene. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 36 : 115–117.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1994. Csíkszentlélek helyneveinek jelentésszerkezeti típusai. *Névtani Értesítő* 15: 85–87, 16: 99–102.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1997a. *Felcsík helynevei I.* MND. 149. Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1997b. Csík tízesnevei. *MNyTK.* 209: 344–350.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2000a. *Csík helynevei. Toponimele zonei Ciucului.* Doktori dolgozat kézírata. I–III. Kolozsvár.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2000b. A csíki víznevek nyelvi elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 44: 49–67.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2002. A csíki víznevek lexikális-morfológiai elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 46: 75–90.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2004. Névgyűjtés és feldolgozás Erdélyben. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.* Budapest. 152–160.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2007. A növényzetre utaló helynevek. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Kolozsvár. 1: 248–255.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2008. Észrevételek a csíki helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 165–177.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2009. Csíki mikrotoponimiai rendszerek népetimológiás változásai. *Helynévtörténeti tanulmányok* 4: 47–72.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2012. A csíki domborzati névrendszer regionális arculata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 39–52.
- DÉNES GYÖRGY 1982. *Árnyék és verő. Névtani Értesítő* 7. 6–8.
- DITRÓI ESZTER 2010. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 155–69.
- DITRÓI ESZTER 2015. A helynévrendszerek területi differenciáltságának statisztikai alapú megközelítése. In: *Nyelvelmélet és dialektológia.* Szerk.: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA. Piliscsaba, 58–80.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen.
- DUDÁS GYÖRGYI 2002. A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–129.
- EGYED ÁKOS 2006. *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Csíkszereda.
- ETH. 1. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Alsófehér megye.* 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. Budapest.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék.* 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 3. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Szilágy megye.* 2002. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 4. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Kisküküllő és Nagyküküllő megye.* 2003. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.

- ETH. 5. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Torda-Aranyos megye.* 2004. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BUBOLY MAGDOLNA és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 6. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Udvarhelyszék.* 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Budapest.
- ETH. 7. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Maros-Torda megye.* 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SÓFALVI KRISZTINA. Budapest. „A” kötet, „B” kötet.
- ETH. 8. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék.* 2006. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 9. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Szolnok-Doboka megye.* 2007. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és MAKAY EMESE. Budapest. „A” kötet, „B” kötet.
- ETH. 10. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Kolozs megye.* 2009. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és N. FODOR JÁNOS. Budapest. „A” kötet, „B” kötet, „C” kötet.
- ETH. 11. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Erdély peremvidéke.* 2010. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és BUBOLY MAGDOLNA. Budapest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest.
- FARKAS FERENC 1997. Jászsági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása. *MNyTK.* 209: 438–442.
- FARKAS TAMÁS – ZÁNTÓ EDINA 2008. *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei.* MND. 202. Budapest.
- FEKETE PÉTER 1991. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 167–175.
- FEKETE PÉTER 1996. A *kő* köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: BERECKZI ANDRÁS – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Budapest. 89–95.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynév-földrajz mint a nyelvföldrajz egyik kutatási területe. I. A nyelvföldrajzi módszer a névtani kutatásokban. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. FODOR JÁNOS 2016. A történeti személynév-földrajz mint a nyelvföldrajz egyik kutatási területe. II. A nyelvföldrajzi módszer a névtani kutatásokban. *Névtani Értesítő* 38: 19–31.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek ’földterület’ jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ö-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–410.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV.* Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk., *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára.* Túrkeve. 35–38.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 1997. 2. Doboka-Győr vármegye. Debrecen, 1999. 3. Heves-Küküllő vármegye. Debrecen, 2012. 4. Liptó-Pilis vármegye. Debrecen, 2017.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Budapest. 161–72
- HAJDÚ MIHÁLY 1982. *A Csepel-sziget helynevei.* Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1985. A névvé válás folyamatáról. *MNyTK.* 170: 29–34.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ö-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–448.

- Hajdú Mihály 1988a. A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez. In: Kiss Jenő – Szüts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest. 402–408.
- Hajdú Mihály 1988b. Adatok Békés város *i*-zésének történetéhez. In: Domokos Péter – Pusztay János szerk., *Bereczki Emlékkönyv*. 175–180.
- Hajdú Mihály 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: Kiss Jenő – Szüts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetének témaköréből*. Budapest. 250–254.
- Hajdú Mihály 1997a. A romániai magyar helynévgyűjtés. *Néprajzi Látóhatár* 6: 322–327.
- Hajdú Mihály 1997b. A magyar helységnevek jelentésszerkezete. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 125–132.
- Hajdú Mihály 1999. Névutók a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 187–192.
- Hajdú Mihály 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely. 104–119.
- Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Budapest.
- Harvalík, Milan 1997. Die mundartlichen und schriftsprachlichen Elemente in böhmischen Anonymen. In: *Book of Abstracts. 2nd International Congress of Dialectologists & Geolinguists*. Amsterdam. 52–55.
- Harvalík, Milan 2003a. Echoes from the Past – Minor Place-Names as a Source for Historical Dialectology. In: S. Warchoł. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Lublin, 24-29 July, 2000, Volume I*, Lublin. 253–263.
- Harvalík, Milan 2003b. Dialectal Forms of Proper Names in the Onomastic Grammar of Czech. In: A. Timuška. *4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Abstracts of Scholarly Papers*. Riga. 246–247.
- Hefty Gyula Andor 1911. *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Budapest. Nyelvészeti Füzetek 66.
- Hegedűs Andrea 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori disszertáció kézirata. ELTE BTK.
- Hints Miklós 1997. A romániai magyar helynévkutatás. *MNyTK*. 209: 388–392.
- Hints Miklós 2000. *Káson jelenkori és történeti család- és helynevei*. MND. 169. Budapest.
- Hoffmann István 1983. Helynévkutatás Finnországban. *Magyar Nyelvjárások* 25: 79–89.
- Hoffmann István 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- Hoffmann István 1994. Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 16: 115–119.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 1997. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj—Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 1. Debrecen.
- Hoffmann István 1997. Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 141–154.
- Hoffmann István 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka—Győr vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. Debrecen.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- Hoffmann István et al. 2005. Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj—Csongrád vármegye. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen.

- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen
- HOFFMANN ISTVÁN – NEMES MAGDOLNA 2000. Mutatvány földrajzi közneveink szótárából. *Magyar Nyelvjárások* 38: 179–186.
- HOFFMANN ISTVÁN 2016. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA (szerk.): *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár. 39–49.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150. 2. 257–318.
- HORGER ANTAL 1905. A keleti székelység nyelvjárási térképe. *Magyar Nyelv* 1: 448–449.
- HORGER ANTAL 1942. Irt, arat. *Magyar Nyelv* 38: 11–16.
- HORVÁTH ANDREA 1987. A *ravasz* és a *róka* szavak szóföldrajzi, szófajttörténeti tanulságai a helynevek alapján. *Névtani Értesítő* 12: 65–85.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA 1997. Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *MNyTK*. 209: 467–472.
- IMRE SAMU 1985. Honcsok. *Magyar Nyelv* 81: 351.
- INCZEFI GÉZA 1967. Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *Magyar Nyelv* 63: 64–71.
- INCZEFI GÉZA 1968. Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *Magyar Nyelv* 64: 207–208.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II*. Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1997. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300*. Budapest.
- JANITSEK JENŐ 1993. Két magyar eredetű román ‘irtás’-t jelölő helynév: *iertaş*, *iertoi* és származékai. *Névtani Értesítő* 15: 153–156.
- JANITSEK JENŐ 2004. *Miklósvárszék történeti és jelenkori hely- és családnevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 188. Budapest.
- JANITSEK JENŐ – HÁRI GYULA 2000. *Sepsiszentkirály helynevei*. MND. 167. Budapest
- JANITSEK JENŐ – SZŐCS LAJOS 1998. *Étéd jelenkori és történeti hely- és családnevei*. MND. 159. Budapest
- JANITSEK JENŐ – SZŐCS LAJOS 2002. *Parajd jelenkori és történeti hely- és családnevei*. MND. 176. Budapest
- JANITSEK JENŐ 2008. *A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei*. MND. 201. Budapest
- JUHÁSZ DEZSŐ 1986. Még egyszer a *bőrhíd*-ről. *Névtani Értesítő* 11: 63–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvöldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 108–114.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről. *Névtani Értesítő* 21: 395–400.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. A névtan néhány terminológiai és tudományrendszertani kérdéséről. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18*. Budapest. 165–169.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Die ungarische Onomatodialektologie: Ergebnisse, Tendenzen. In: AG-RIS TIMUŠKA edit., *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*. Riga. 2006. 260–6.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvöldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai szimpózium*. Szombathely. 133–139.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest. 314–349.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere*. Budapest. 344–350.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1991. Névöldrajzi térképlapok Szatmárból. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 321–326.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. DEMNyIK. 67. sz. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest.
- KIRÁLY LAJOS 1981. A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvöldrajzi felhasználásukról. *MNyTK*. 160. sz. 199–206.
- KISS JENŐ 2001. A számítógépes dialektológia. In: Uő. szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest. 141–145.
- KISS LAJOS 1972. A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 96: 250–251.
- KISS LAJOS 1992. Erdély a helynevek tükrében. *Magyar Nyelvőr* 116: 90–4.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 198–201.
- KISS LAJOS 1997. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMI LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest. 199–210.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. MNyTK 169. sz. Budapest., 1985.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok. I–II*. Budapest. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Budapest.
- KOCÁN BÉLA 2013. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében*. Doktori disszertáció. Kézirat. Debrecen.
- KOCSIS RÉKA 2015. „Magos mart-on sem járhatok félelem nélkül...”. A *mart* dimenzionális nyelvészeti vizsgálata. In: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Szerk.: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA. Budapest. 66–72.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- LŐRINCZI RÉKA 1992. Összetett szavak és szoros szókapcsolatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. BENKŐ LORÁND főszerk. Budapest. 853–910.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1957. A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „keretes” földhasználat a XIII–XV. században.) In: BODOR ANDRÁS – CSELÉNYI BÉLA – JANCSÓ

- ELEMÉR – JAKÓ ZSIGMOND – SZABÓ T. ATTILA (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1979. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. [Ismertetés.] *Magyar Nyelvőr* 103: 97–106.
- MNYA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* I–VI. Bp.
- MELICH JÁNOS 1925. Ómagyar nyelvjárások. *Magyar Nyelv* 21: 52–53.
- MELICH JÁNOS 1925–29. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1968. Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *Magyar Nyelv* 64: 51–6.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnévekben. 11–15. század*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- MOÓR ELEMÉR 1970. A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. *NytudÉrt.* 70. sz. 45–50.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1986. Az elő hangviszony a mezőségi nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. XXX. évf. 2. sz. 121–140.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2013. Az erdélyi magyar helynévgyűjtés eredményeinek falvankénti irodalma. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 57: 159–173.
- CS. NAGY LAJOS 1997. Királyhelme és helynevei mint nyelvjárási forrás. *MNyTK.* 209: 397–401.
- CS. NAGY LAJOS 1999. A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *Névtani Értesítő* 21: 31–35.
- NEMES MAGDOLNA 1999. A földrajzi köznevekről. *Magyar Nyelvjárások* 37: 331–340.
- NEMES MAGDOLNA 2005. *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés kézírata. Debrecen.
- ORBÁN BALÁZS 1868. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Pest. I.
- ÖRDÖG FERENC 1989. Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai. *Baranyai Művelődés* 3: 27–33.
- PAIKKALA, SIRKKA (főszerk.) 2007. *Suomalainen paikannimikirja*. Helsinki.
- PÁL-ANTAL SÁNDOR 1997. *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely.
- PÁSZTOR ÉVA 2008. Határrészé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. 217–221.
- PELLE BÉLÁNÉ 1981. A hevesi járás tanya köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. *MNyTK.* 160: 141–143.
- PÉNTES JÁNOS 2006. Az iskolateremtő Szabó T. Attila. *Magyar Nyelvjárások* 44: 5–12.
- PESTI JÁNOS 1989. Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. *MNyTK.* 183. sz. 156–159.
- PÉTER SÁNDOR 2008. *Térszínformanevek és vízrajzi köznevek felső-háromszéki helynevekben*. Sepsiszentgyörgy
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 5. Debrecen.
- RÁCZ ANITA 1997. Névtani vizsgálódások az Árpád-kori Bihar megye területéről. *MNyTK.* 209: 259–262.

- RÁCZ ANITA 2000. A szerkezeti változás szerepe Bihar megye ómagyar kori településneveinek kialakulásában. *Magyar Nyelvjárások* 38: 337–45.
- RÁCZ ANITA 2001. Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében. *FUD.* 8: 491–9.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016a. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA (szerk.): *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján.* Kolozsvár. 50–62.
- RÁCZ ANITA 2016b. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen.
- RÁCZ TIBOR ÁKOS 2003. Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum,* 65: (1–2), 1–15.
- RESZEGI KATALIN 2004. Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 145–166.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt. – JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* I–XI. Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1998. A névutós helynevek kérdéséhez. In: *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 24: 66–88.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2010. A történelmi Bereg megye -falva utótagú helységneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 139–149.
- SEIBICKE, WILFRIED 2004. Areallinguistische Methoden der Namenforschung. In: ANDREA BRENDLER – SILVIO BRENDLER ed., *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik.* Hamburg. 185–211.
- SÓFALVI KRISZTINA: Román helynevek Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában. In: BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára.* Budapest. 67–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1986. Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *Névtani Értesítő* 11: 73–82.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1989. Szokatlan alaki szerkezetű helyneveinkről. *Baranyai Művelődés* 3: 46–50.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. Dusnok neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest. 372–386.
- SZABÓ M. ATTILA 2004. *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnevtára.* Csíkszereda.
- SZABÓ T. ATTILA 1937/1988. Dés helynevei. In: *Uő: Nyelv és település.* 103–183. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Népnyelv* 2: 81–123.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.* Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA 1942/1988. A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. In: *Uő.: Nyelv és település.* Budapest. 185–212.
- SZABÓ T. ATTILA 1944. *A magyar helynévkutatás a XIX. században.* Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA – GERGELY BÉLA 1945. *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.* Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA 1958. Az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 54: 503–509.

- SZABÓ T. ATTILA 1962. Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora. *Magyar Nyelv* 58: 206–8.
- SZABÓ GÉZA 1985. Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás. Az Inczei Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai*. MNyTK. 170. Budapest. 75–82.
- SZABÓ JÓZSEF 1981. Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján. *MNyTK*. 160: 173–176.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *Helynév-történeti Tanulmányok* 3: 29–53.
- SZO. = DEMÉNY LAJOS – PATAKI JÓZSEF – TÜDŐS S. KINGA szerk., 1983–1994. *Székely Oklevéltár. Új sorozat. I–III*. Bukarest–Budapest.
- SZOPOS ANDRÁS 2004. *Csikszentimre helynevei 1602–2000*. MND. 193. Budapest.
- SZT. = SZABÓ T. ATTILA és munkatársai szerk., 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár, I–XIV*. Bukarest – Budapest – Kolozsvár.
- SZNYSZ. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1987. *Székely nyelv földrajzi szótár*. Budapest.
- TAKÁCS LAJOS 1981. Helyneveink és a régi életforma kutatása (*Főrtés* szavunk tanulsága). *MNyTK*. 160: III–III3.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 1997. Térszínformanevek Székelyhodos helynévanyagában. *MNyTK*. 209: 463–467.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest.
- TMFN. = Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF – ÖRDÖG FERENC – PAPP LÁSZLÓ. Budapest., 1981.
- TÓTH LÁSZLÓ 1999. A földrajzi köznevek tipológiái. *Névtani Értesítő* 21: 176–182.
- TÓTH VALÉRIA 1996. Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *MNyTK*. 209: 262–265.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 119–132.
- TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Abauj és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abauj és Bars vármegye)*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 6. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2002a. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä. 295–302.
- TÓTH VALÉRIA 2002b. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä. 127–138.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT (szerk.): *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza. 133–140.

- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár* I–V. Bp.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helýnévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben.: A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Kolozsvár, Románia. 2011. augusztus 22–27. Budapest – Kolozsvár. 291–305.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA 2017. A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. Budapest.
- VÉGH JÓZSEF 1970. A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. *Nyelvtudományi Értekezések*. 70: 373–80.
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom*. Budapest. 75–86.
- V[ISTAI] ANDRÁS JÁNOS: *Tekintő. Erdélyi helynévkönyv I–III*. [év és hely nélkül az interneten: www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html]
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VÖRÖS FERENC 2009. Széljegyzetek a magyar családnévatalasz előmunkálatai közben. *Névtani Értesítő* 31: 185–97.
- VÖRÖS FERENC 2010. Mutatvány a mai magyar családnévatalasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–69, 308–21.
- VÖRÖS FERENC 2014. *Kis magyar családnévatalasz*. Pozsony.
- Vörös Ferenc 2017. *Kárpát-medencei történeti családnévatalasz*. Budapest.
- VÖRÖS OTTÓ 1997. *Tanárok* (Eltűnt földrajzi közneveink nyomában). *MNyTK*. 209: 430–433.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. *MNyTK*. 211. sz. Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. BENKŐ LORÁND főszerk. Budapest. 523–552.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

SUMMARY

The examination of the place names of an area can be carried out in several ways, as toponyms – and proper names in general – can tell us a lot about the language, history and at the same time about the social and cultural background of the namers and the name formation itself, thus attracting the attention of various disciplines. Still, the primacy of the linguistic approach in examination is naturally entailed by the basic characteristics of names: they consist of linguistic elements and they form a subsystem of the language system. Several aspects might prevail in name analysis: linguistic forms, historical attributes, social background or geographical characteristics might all appear in such examinations with different emphasis. The size of the analysed source material or databank has significant influence on research: in the Hungarian onomastic literature of the past few decades, papers mainly comprise a detailed analysis of the place names of a single settlement or a smaller or larger region, but only a few extensive synthetic onomastic works that re-evaluate and extend the results of the former studies to all Hungarian toponyms have been published. The growing number of name collections containing historical and synchronic records and the high number of data contributed to the broadening of potential research directions, but due to the fact that the monumental databanks of toponyms are enormously difficult to handle, comprehensive works are still rare.

This book is based on ATTILA SZABÓ T.'s collection of historical place names in Transylvania, which was published in book form belatedly, only in the 2000's. In parallel with the publication of Szabó T.'s book series, the demand for using computer technology to handle the loads of data became obvious. Therefore, the development of a computerized toponymic database and a multifunctional search engine software enabling the effective query and visualization of data started as early as the beginning of the editing and publishing process of the book version.

I had the opportunity to take part in the publication of the manuscript collection, in the design of the computerized version and in the processing of data as well; thus, my former publications and my PhD dissertation are based on these project works.

The characteristics of the source data and the possibilities opened up by computer tools entailed that name geography became the most powerful aspect of the analysis. In the Hungarian and international onomastic literature of the last decades, such examinations served three primary purposes:

1. The research aim to draw historiographic, demographic conclusions from the territoriality of names has great traditions.
2. A great many works on name geography use the easily localizable geographical names for the examination of dialects and dialectal-linguistic history.
3. Some researchers examined the systemic attributes of name formation and the intrinsic characteristics of names from a geographical point of view. These works also undertook the visual representation of the territoriality of name formation, similarly to that of dialectal features, in order to present the 'dialects' of toponyms. The present book follows the traditions of all the three (historical, dialectal-

historical linguistic and onomastic) orientations, as they cannot be entirely separated in the phonetic, lexical and structural-typological description of place names.

The onomastic and dialectal features of Transylvania have always attracted the attention of historians, since they provide a basis for chronological and ethnic conclusions regarding the early historical periods lacking written sources. Historical toponyms can be used for revealing the antecedent state of 20th-century dialects. The computerized versions of the following works meant great help throughout the cross-checking of data: *Magyar nyelvjárások atlasza* (The Atlas of Hungarian Dialects), *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (The Atlas of Hungarian Dialects in Romania) and *Székely nyelvfeldrajzi szótár* (Székely Linguistic Geography Dictionary). The lexical, typological and structural characteristics of names can reveal both the general attributes and the internal division of place name formation practices of the region in question and can be compared with the outcomes of similar examinations from other parts of the Hungarian language area.

1. In the first chapter, I present the source used in the book, i.e. ATTILA SZABÓ T.'s collection of historical place names from Transylvania; the method of processing the data; the structure of the electronic databank of the toponyms; and the attributes of the website developed.

The collection of place names by ATTILA SZABÓ T. had not been published in print for quite a time, though a part of it had been incorporated into the volumes of the *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Transylvanian Hungarian Historical Thesaurus). The manuscript was entirely published only between 2001 and 2010, in 15 volumes, arranged according to former Transylvanian comitats. The structure of the volumes follows that of the fundamental works by ATTILA SZABÓ T. (*Kalotaszeg helynevei* (Place names of the region Kalotaszeg), *Borsavölgy helynevei* (Place names of the region Borsavölgy)). The some half million name entries are not equally divided among the volumes: the greatest number of place names were recorded in the territory of the comitats in Central Transylvania, while the least toponyms were collected from boundary territories. For the most part, the head entries are microtoponyms from the 17th–19th centuries, but a significant number of settlement names can also be found. The entries – sorted in volumes according to comitats, then according to settlements and then in chronological order – served as a good basis for historical research, but for a linguistic or onomastic utilization and searchability, an index and computational processing were necessary.

In the course of the publishing process it became obvious that electronic publication could solve this problem – but numerous factors made its realization difficult. Firstly, as the sources contained a vast number of special characters with diacritical marks, such a solution had to be found that did not limit the search possibilities (i.e. for example, when searching for 'mező', results would include 'mező' and 'mező' as well). Secondly, for onomastic research, the identification of name forms seemed necessary (i.e. identifying 'real' names within the context, within periphrastic descriptions). Thirdly, the possibility of displaying data on maps was also considered important.

With these aims in mind, between 2006 and 2011 (supported by NKFP and OTKA grants), in the Geolinguistic Laboratory (geolingua.elte.hu), with the help of a software developed by Domokos Vékás and Fruzsina Sára Vargha, called “Olló” (“Scissors”), we managed to create a database in which one could search among the place names and could display the results on maps. Its undisputable benefits for onomastic – mainly name geographic – research are discussed in several papers (cf. Bárány M. 2011).

Despite its significant achievements, (having the grants exhausted) the software unfortunately stayed offline – only scientific results (e.g. maps of different onomastic phenomena) were published online. Meanwhile, the extremely fast development of information science and the internet made me rethink the fundamentals of an online publication, and, thanks to an NKA grant in 2016, it became possible to build a new, up-to-date name database (eha.elte.hu).

Using the original text files, characters were standardized without compromising letter accuracy. By using the standard Unicode encoding system, my aim was to display correctly all historic letters and diacritical marks in each and every online platform, without limiting search possibilities.

The original text files were transformed into tables with the new structure of Comitatus/Settlement/Year/Source/Entry/Place type attributes. Then, the coordinates of some 2000 settlements were assigned (even the locations of since then disappeared settlements were identified where possible). The different name variations and foreign names of the settlements were also added. Thus a database of approximately 350 000 lines has been created. In the Entry field, place names are not highlighted – the head entries are rather descriptions of places, often including several place names. This means that one can not find a list of the nominative stems of the place names as such, but with the help of the search engine, any letter combination, word, name or name structure can be found, together with its chronological, settlement, context and type attributes. With the help of the coordinates, one can produce a map showing the locations of the occurrences of the given linguistic form. For this purpose, the popular and most user-friendly Google Maps has been chosen. The generated maps will show us a number of interesting regional linguistic differences through historical name data. Besides the Hungarian version, the site is also available in the English and Romanian languages.

There are several searching options in the database: there is a general search field, where you can search in the entire database, and there are search fields above each column, where you can filter the specific column. You can search for any name, word or letter combination. You can filter the database or the search results for a given denotatum type, year, county, etc. Time periods can be given as from-to relations as well.

Results can be displayed on an interactive Google map. By clicking on the pin, a pop up window will appear, showing the name of the settlement and the entry itself – it will list all the entries belonging to the given settlement. Results can also be saved and exported to an excel file. Records include the coordinates, making it possible to create new maps (for example in Google “My maps” application).

2. In the second chapter, I review the relevant literature. Firstly, I focus on the works in which the geographical distribution of names has been used to draw historiographic conclusions, e.g. about the history of settlements. I particularly review the works by LORÁND BENKŐ, who has made a considerable contribution to the research on immigration to Székely land, by examining jointly the onomasticon and the dialects of the territory. Secondly, I list papers in which place names serve as sources for observations about the history of the language and dialects, in both phonetic and vocabulary research. Thirdly, I mention Hungarian and international research focusing on the territoriality of different attributes of names and also discussing the theoretical questions of the geographic ties of certain onomastic phenomena. Then I present the current trends and results to date of computational dialectology and onomastics. Finally, I review the research history of place names in Transylvania.

3. The third chapter of the book describes the possibilities of name geographic analyses of the place names of Transylvania by displaying on maps the characteristic phonetic features, lexis and name structural types used in name formation.

The examples describing phonetic features also offer comparability with dialectal atlases. Only few data were found for the pronunciation of “ö” instead of “e” manifested in place names. *Orotás*, the archaic form of *irtás* can in turn abundantly be found in geographical names, proving that this form existed in dialects in higher number and in greater territory than recorded in the dialect atlases reflecting the 20th-century state of the Hungarian language. The variants *bikk* and *bükk* show similar geographical distribution in place names as in dialects, but historical data show the continuous diminution of the more archaic unrounded variant. The variation of *lyuk* ~ *lik* manifests the fadeout of *ly* in historical place names. The different variants of the word *bodza* appearing in place names show similar distribution as on dialect maps, which reinforces the connections of the dialectal characteristics of Székely land with those of the Transdanubian region.

In the introduction of the section dealing with word geography, I describe the definition, classification of and the literature on the most important groups of common geographical nouns. For the geographical examination of the lexis of the place names in Transylvania, I have defined the following groups: 1 landform names of depressions; 2 names of elevated landforms; 3 other landform names (common geographical nouns describing parts of relief units); 4 forest and tree names; 5 words relating to clearings; 6 words relating to agriculture; 7 common hydrographical nouns. This grouping is most suitable for name geographical analysis: frequency and geographical distribution of words with similar meanings can easily be examined with its help. I give the most detailed analysis to landform names (groups 1-3), which are of utmost importance in name formation. I present the distribution of each lexeme on maps and provide details about their frequency and meanings.

In the third section of the analytical part of the book, I describe the name geographical aspects of my name structural, name typological examinations. In the first place, I present on maps those settlement name groups that have outstanding significance in determining the date of the settlement of the area: the names with

posterior constituents and of patrociny origin. Out of the name structural types, I examine possessive constructions with the help of river names containing the lexeme *patak*. Even though in this case neither the onomatogeographical, nor the historical examination can prove it with complete certainty, the data suggest that the possessive construction is a widespread way of name formation in particular regions. Finally, I give a detailed analysis of names in so-called adverbial structures (e.g. *Vízremenő*, *Felmenő*, *Alájáró*) that occur frequently in historical data. Whether these structures are names or only occasional paraphrases is not easy to decide. I disclose the geographical distribution of the lexemes appearing in these structures (*menő*, *jövő*, *szökő*, *kelő* etc.) in a table arranged in groups, so that the differences among the major territorial units can be revealed. Comparing the data under discussion and their parallels from synchronic place name collections, this name type seems to be highly over-represented in the written sources compared to spoken language use.

The idea that computerization could mean the real solution for the animation of the vast collections of linguistic data constituted the starting point of my research. Computational dialectology could reach considerable progress by the joint interpretation and impressive map representation of different geolinguistic atlases, while onomastics relying on computerized databases could describe the different characteristics of names by investigating name databanks of hundreds of thousands or even millions of data. Throughout the publication and computerization of ATTILA SZABÓ T.'s Transylvanian historical place name collection, it became evident that it is onomastic research that can benefit the most from the use of computer tools. Hence, this is the aspect that I laid the most emphasis on in the course of the analysis of Transylvanian place names.

In this book, I described in detail ATTILA SZABÓ T.'s databank of toponyms and the website EHA developed for processing the data and managing the database, in the hope that such a summary of experiences would offer useful help with the continuation of the work and with the launch of other similar ventures. Some special features of the collection came to light throughout its computerization, which made it necessary to develop more complicated, specialized methods than usual when other databanks (e.g. synchronic place name collections) were concerned. When describing the operation of the search engine, I presented in detail the functions that might have significance in the examination of different onomastic research aspects, i.e. functions by which all relevant data can most effectively be looked up, grouped, sorted out and represented on map.

In the analytical part of the book, I cover phonetic, lexical and structural-typological questions, and analyse geographical distribution using maps. I strived to select those problems that are connected to questions already raised by previous geolinguistic, historical, dialectal or onomastic research, and which represent well the general attributes and the inner geographic division of Transylvanian place names at as many levels as possible. At the same time, I described the potentials as well as the constraints of geolinguistic examinations at different linguistic levels.

In some historical questions, onomatogeographical examinations can provide mosaic tiles that can complement and adjust to former results. The evidence of the linguistic

connections with Western-Transdanubia and Northern-Hungary, an issue closely related to the question of the origin of the Székely people, has been preserved in place names including certain archaic forms, or in some further cases the evidence has been preserved only in place names. The geographic distribution of name types provided great support to the examination of the phases of the Székely immigration, but data re-evaluation can contribute to the view that traditional onomastic conclusions should not be mechanically utilized in historiography.

On the maps of historical place names, scholars of dialectal history and linguistics can scrutinize the spatial movement, distribution and diminution of a few phonetic features and name forming words, appearing in toponyms. On the other hand, such examinations are limited by the sociolinguistic characteristics of the name data and by the lexis regularly used in names.

For “name-centred” onomatogeography, the territoriality of any characteristic of names might be meaningful, but such research should not stop at the boundaries of a comitat or region. It should be expanded to the whole language area. The elements of the vocabulary used in place name formation often show fixed territorial distribution in smaller regions as well, as they are closely related to the elements of the dialectal vocabulary, which is influenced also by the natural environment and historical processes. In contrast, the types and structural characteristics of the names form deeply rooted, generally used groups, the territorial boundaries of which can only be revealed through examinations of the whole Hungarian name system, using computer tools for the systematization of the vast number of data.

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

I. A KUTATÁS KORPUSZA, FORRÁSAI 7

1. Szabó T. Attila munkássága
és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár 7
2. A helynévgyűjtemény kiadása 10
3. Az adattár elektronikus feldolgozása 13
 - 3.1. Informatikai eszközök
a nyelvjárás- és névkutatásban 13
 - 3.2. Szabó T. Attila helynévgyűjtésének
informatizálása 14
 - 3.3. Az online adattár működése 17
4. Az adattár jellemzése 18

II. ELMÉLETI-TUDOMÁNYTÖRTÉNETI HÁTTÉR 23

1. A névföldrajz általános kérdései 23
2. Történettudományi célú névföldrajz 25
3. Nyelvjárási, nyelvjárástörténeti,
nyelvtörténeti célú névföldrajz 28
4. Névtani, névközpontú, névélettani célú névföldrajz 29
5. Erdélyi helynévkutatás 31

III. NÉVFÖLDRAJZI TÉRKÉPLAPOK 32

1. Hangtani jelenségek vizsgálata a helynevekben 32
 - 1.1. A hangtani természetű névföldrajz céljai, korlátai 32
 - 1.2. Az *ő*-zés vizsgálata 33
 - 1.3. A mezőiségi *e*-zés vizsgálata 34
 - 1.4. Az *irtás* - *orotás* variánsok tanulságai 36
 - 1.5. A *bükk-bikk* változatok a helynevekben 40
 - 1.6. A *lyuk* - *lik* - *juk* változatok a helynevekben 44
 - 1.7. A *bodza* alakváltozatai a helynevekben 46

2. Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben	48
2.1. A földrajzi köznevek kutatása, definiálása	48
2.2. A helynévanyag lexikai elemeinek osztályozása	50
2.3. A névalkotó lexémák szóföldrajzi térképlapjai	52
A) Bemélyedést jelölő térszínformanevek	53
B) Kiemelkedést jelölő térszínformanevek	70
C) Egyéb térszínformanevek	80
D) Erdő- és fanevek	108
E) Irtással kapcsolatos földrajzi köznevek	118
F) Földhasználattal, gazdálkodással kapcsolatos földrajzi köznevek	122
G) Vízrajzi köznevek	128
3. Névtípusok földrajzi vizsgálata	130
3.1. Településnév-típusok	130
3.2. Birtokos jelzős szerkezetű nevek	139
3.3. Határozós szerkezetű nevek	144

ÖSSZEFOGLALÁS	154
ÁBRÁK, TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	156
IRODALOM	158

SUMMARY	169

